

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал



Жамоатчилик кенгаши:

Муҳаммад АЛИ
Наим КАРИМОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Шуҳрат СИРОЖИДДИНОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуришд ДЎСТМУҲАММАД
Абдураҳим МАННОНОВ
Муҳаммадҷон ҚУРОНОВ
Муҳаббат ТЎЛАХЎЖАЕВА
Баҳодир КАРИМОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Бош муҳаррир Шуҳрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Шаҳноза НАЗАРОВА
Дилдорхон АЛИЕВА
Алишер ОТАБОЕВ
Даврон РАЖАБОВ
Зилола ЖАЛОЛОВА

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

А.НАВОИЙ. Ёр оғиз очмаска... (Рус ва англиз тилларига А.Кронгауз, А.Буматова тарж.)	3
И.ҲАҚҚУЛ. Ш.НАЗАРОВА. Шоирлик –илохий қисмат. Сухбат.	140
С.ОЛИМ. Таржимавийлик ва назариявийлик.	146
З.МАМАДАЛИЕВА. Руҳ манзиллари.	154
К.ҚУРАМБОЕВ. Алишер Навоий ва қорақалпоқ адабиёти.	158
Ф.ОЛИМ. Мутолаа мактаби.	166

НАСР

Х.МУРАКАМИ. Пинбол –1973. Роман. (Рус тилидан А.Отабоев тарж.)	8
Т.МАНН. Лотганинг Ваймардаги ҳаёти. Роман. (Олмон тилидан Я.Эгамова тарж.)	53
С.МОЭМ. Омади чопган мусаввир. Тайпан. Ҳикоялар. (Рус тилидан М.Омон тарж.)	121

ҚЎШНИМ – ҚАРДОШИМ

Р. ҲИФЗИЙ. Шеърлар. (Турк тилидан Т. Қаҳҳор тарж.)	45
--	----

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Уйғур мумтоз шеъриятдан. (Уйғур тилидан О.Жалилов тарж.)	115
--	-----

ЁДНОМА

А.ЎРОЗБОЕВ. Мангулик жамолининг жилваси.	175
---	-----

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА.

Ш.ҲАЙИТОВ. Туркий халқлар адабиётида Бобур ижодининг ўрганилиши.	170
А.УЛУҒОВ. Арасту англатган адабиёт.	183

САНЪАТДАГИ СИЙМОЛАР

С.РАЖАБОВА. Ён, ёнавер менинг юлдузим.	193
Ф.КАРАЕВА. Казимир Малевич.	196
Тарихда бу кун.	198
Комус.	203
Журналнинг русча ва англизча мухтасар мазмуни.	205

NAVOIY SABOQLARI



Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

ЁР ОГИЗ ОЧМАСҚА...

*Ёр огиз очмасқа дардим сўргали топтим сабаб,
Кўп чучукликтин ёпушмишлар магар ул икки лаб.*

*Чайқалиб гўё тушар ҳайвон зулоли ичра мавж,
Изтироб ичра юзунга солса чин ногаҳ газаб.*

*Кўҳи дард ичра мени Фарҳод агар қилдинг хитоб,
Чун сени дермен чучук жоним эрур Ширин лақаб.*

*Буки кўнглумни итинг тишларда огзин қочирур,
Ё ўти ёхуд анинг ислангани эркин сабаб.*

*Ииқи комил элни ё Фарҳод, ё Мажнун қилур,
Гар эрур маъшуқ ёхуд арманий ёхуд араб.*

*Эйки, фақр ичра қадам кўйдунг талаб водийсига,
Бўлмаса толиб санга матлуб, суд этмас талаб.*

*Шаҳ ҳаримида, Навоий, неча топсанг эҳтиром,
Билгил ўз ҳаддингню беҳад риоят қил адаб.*

(“Наводир уш-шабоб”, 45-газал)

ЛУҒАТ:

Ҳайвон зулоли – тириклик суви

Кўҳ – тоғ

Чин – ажин, тиришиш, чимирилиш



Фақр – йўқсил, бечора; бу ўринда: дунёга беҳожат бўлиб, яъни ундан тамани узиб, ёлғиз Яратганга талабгор бўлиш

Матлуб – талаб қилинган, хоҳланган; сеvimли, ёқимли

Толиб – изловчи, хоҳловчи, майл қилувчи

Суд – фойда

Ҳарим – хос манзил, маскан, ўрда

Байтларнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Ёр менинг дарду ҳолимни сўрамаётганига сабаб топдим: унинг икки лаби жуда ширинлигидан бир-бирига ёпишиб қолган, шундан у оғиз очиб, сўзлай олмаяпти.

2. Агар юзинг ғазабдан чимирилса (ёки унда чизиклар пайдо бўлса), бу худди тиниқ сув устидаги тўлқинларнинг ногаҳон чайқалиб, мавжла-нишига ўхшайди.

3. Мени дард тоғи ичра бир Фарҳодга нисбат берадиган бўлсанг, мен сени “Ширин лақабли чучук жоним” деб атаيمان.

4. Сенинг итинг менинг кўнглимни тишламоқчи бўлганда, оғзини олиб қочади. Бу кўнглим оташининг таъсиридан ёки унинг хидланганидан бўлса керак.

5. Маъшуқа (ёр) хоҳ армани, хоҳ араб бўлсин, фарқи йўқ; камолга етган ишқ инсонни Фарҳод ёки Мажнунга айлантиради.

6. Эй фақр истаб, талаб водийсига қадам қўйган кимса, агар сен хоҳлаётган ёр (матлуб) сенга майл кўрсатмаса, талабингдан фойда йўқ.

7. Эй Навоий, шоҳ даргоҳида қанчалик ҳурмат-эҳтиром топсанг ҳам, ўз ҳаддингни билгилу одоб чегарасидан чиқма.

Ғазалнинг умумий маъно-моҳияти

Мазкур ғазал Алишер Навоийнинг ошиқона мазмундаги ғазалларидан бўлиб, унда ҳазиломуз кайфият ва ҳусни таълил (чиройли далиллаш) санъатининг бетакрор намунаси билан бошланган матлаъ шоҳбайт даражасига кўтарилган. Ошиқ маъшуқанинг ундан ҳол-аҳвол сўрамаслигига ёрнинг лаблари ширинлигидан бир-бирига ёпишиб қолганлигини сабаб сифатида кўрсатади ва шу билан муайян маънода ўз-ўзига таскин беради:

*Ёр оғиз очмасқа дардим сўргали топтим сабаб,
Кўп чучукликтин ёпушмишлар магар ул икки лаб.*

Ошиқнинг бу тавсифидан малолланган чамаси, иккинчи байтда маъшуқа бир оз ғазабнок, чимирилган қиёфада тасвирланади, лекин бу чимирилиш унинг гўзаллигини янада оширади: ёрнинг қошлари ғазабдан чимирилганда, унинг сувдек тиниқ чеҳрасида чизиклар пайдо бўлади, бу худди зилол сув ногоҳ чайқалиб юзасида тўлқинлар ёйилишини ёдга солади:

*Чайқалиб зўё тушар ҳайвон зулоли ичра мавж,
Изтироб ичра юзунгга солса чин ногаҳ газаб.*

Ошиқ учун ишқ дарди тоғдек улкан ва оғир. Бу дардни кўтариш учун Фарҳоддек кўҳкан (тоғ қазувчи) бўлиш керак. Шоир шу ўринда матлабдаги лаб билан боғлиқ чучукликни энди тўлалигича ёрга нисбат беради ва сўз ўйини воситасида ҳам Фарҳоднинг ёри Ширин эканлигини, ҳам ўз ёрининг “Ширин лақаб чучук” эканлигини таъкидлайди:

*Кўҳи дард ичра мени Фарҳод агар қилдинг хитоб,
Чун сени дермен чучук жоним эрур Ширин лақаб.*

Ошиқ ўз ишқида шунчалик жонфидоки, ҳатто ўз юрагини суғуриб олиб, маъшуканинг итига ташлайди. Лекин ит уни оғзига олмайди. Бунга сабаб нима? Шоирнинг фикрича, бу ошиқ юрагининг ҳарорати (қайноқлиги) дан итнинг оғзи куйиб, уни тишлай олмаслигидан ёки жон таслим этган юракнинг бир муддат ташқарида қолиб, ҳидланганидан бўлса керак:

*Буки кўнглумни итинг тишларда оғзин қочирур,
Ё ўти ёхуд анинг ислангани эркин сабаб.*

Бешинчи байтда ишқнинг камолотига тавсиф берилади: маъшук (ёр) хоҳ армани, хоҳ араб бўлишидан қатъи назар, камолга етган ишқ инсонни Фарҳод ёки Мажнунга айлантиради. Тасаввуф таълимотига кўра, Ҳаққа етишишнинг икки йўли бор. Бири Ҳақдан жазба етиши, яъни Оллоҳ ёди билан ўзидан ва ўзлигидан беҳабар бўлиб юриш ва охир-оқибатда жисм – вужуддан қутулиб, Илоҳ вужудига қўшилиш (бошқача айтганда, Мажнуннинг йўли). Иккинчиси – пирга қўл бериб, унинг иродаси, амри билан “фано даштини кезиб”, машаққат ва риёзат оқибатида жазба топиб Ҳаққа эришиш (Фарҳод йўли). Улар шаклан бир биридан фарқланса-да, моҳиятан бир мақсадга Оллоҳни танишга – илоҳий маърифатни англашга қаратилган эди. Навоий байтда ана шу икки йўлни назарда тутар экан, Фарҳод учун армани (Ширин), Мажнун учун араб (Лайли) илоҳий мазҳар (Ҳақ нури порлаган хилқат) бўлганликларини таъкидлайди:

*Ишқи комил элни ё Фарҳод, ё Мажнун қилур,
Гар эрур маъшук ёхуд арманий ёхуд араб.*

Мақтадан аввалги байт “мавъизатангиз байт” бўлиб, унда Навоийнинг фақру фано билан боғлиқ концепцияси баён қилинган. Маълумки, “фақр” тасаввуфда дунёга беҳожат бўлиб, яъни ундан тамани узиб, ёлғиз Яратганга талабгор бўлишни англатади. Шунингдек, бу тариқат йўлига кирган солиқ босиб ўтадиган руҳий-маънавий мақомлардан (тавба, зуҳд, вараъдан кейин келадиган) биридир. Саййид Жаъфар Сажжодий фақрга таъриф бериб, шундай ёзади: “Мол-мулки бўлмаган ёинки бўлса ҳам, унинг учун бўлмаган кишига фақир дейилади ва фақир деб Ҳаққа талабгор бўлган, ўз муродини Ҳақ остонасидан излайдиган кишига айтилади”. Шу ўринда таъкидлаш керакки, бу мақомларни босиб ўтиш мураккаб



жараён бўлиб, Ҳақдан жазба етмаса, яъни майл бўлмаса, унга эришиш беҳуда бўлган.

Демак, байтдан келиб чиқадиган хулоса: Эй толиб, агар сен фақр мақомига эришиш учун талаб водийсига қадам қўйсанг-да, бу йўлда сенга Ҳақнинг ўзи ёр бўлмас экан, қанчалик талабгор бўлма, бундан фойда йўқ.

Мақтада Навоий яна бир маърифий фикрни китобхонга уқтиради: шох даргоҳида қанчалик хурмат-эҳтиромга сазовор бўлсанг ҳам, ўз ҳаддингни бил ва одоб чегарасидан чиқма:

*Шаҳ ҳаримида, Навоий, неча топсанг эҳтиром,
Билгил ўз ҳаддингнию беҳад риоят қил адаб.*

Ғазал рус тилига А.Кронгауз томонидан ўгирилган. Таржимада аслият ҳажми (7 байт) ва маснавийга хос қофияланиш тизими (аа-бб-вв...) сақланганлиги унинг шаклий муваффақиятини таъминлаган. Мазмунда ҳам мутаржим, асосан, муаллиф фикрларига ҳамоҳангликни беришга интиланган. Баъзи ўринларда, хусусан, 2-байтда маъшуканинг ғазабдан чимрилиши билан боғлиқ ўринларнинг лирик қаҳрамонга нисбат берилганлиги (Будто я разбил случайно гладь кристальную пруда) аслият мазмунидан бир оз четга чиқишга олиб келган бўлса-да, умумий ҳолатда таржимон рус китобхонининг буюк мутафаккир ғазалидаги мазмун-моҳиятдан муайян маънода баҳраманд бўлишига эриша олган.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Анисим КРОНГАУЗ

*Оттого, когда я в горе, ты не раскрываешь рта,
Что от сладости безмерной склеились твои уста.*

*Услыхав упрек, печально, гордо покраснеешь ты,
Будто я разбил случайно гладь кристальную пруда.*

*Я прижат горою горя, прошептала ты: «Фархад!»
Сладкая! — таким прозваньем славилась Ширин всегда.*

*Бросилась твоя собака на меня, но обожглась
Иль, услышав запах тленья, испугалась неспроста.*

*И в Меджнуна и Фархада может превратить любовь,
Если дочери Востока нас коснется красота.*

*Жаждающий! Любовь в разлуке не пытайся обмануть:
Если рядом нет желанной, то желание – тщета.*

*Навои, в гареме шахском пышным почестям не верь,
Знай свои права, приличья не теряя никогда.*

Ғазалнинг инглизча таржимаси

Таржимон – Аида БУМАТОВА

*Never does open the beloved her mouth to ask after me,
The reason for this – her luscious lips of sweetness may sealed be.*

*Ripple appeared on water of life is so much alike to –
Crease of anger to the reproach, on the countenance of thee.*

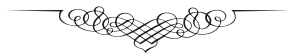
*Should you ever call me Farhod in the mountain of sadness,
Would I reply – thee art my sweet soul named Shirin– the only.*

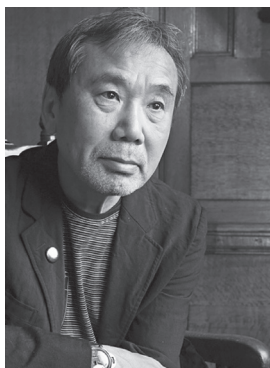
*Reason why thy hound turns up its nose at my poor thrown heart,
Of the latter's being either too hot or gone off may be.*

*Ultimate love turns people to either Farhad or Majnun,
Should beloved be either Armenian or of Araby.*

*Hey, should you step on the path of seeker in austerity,
If beloved does not seek you – no use of seek there is to be.*

*Whatever privileges you are to have at court – retain,
Know your place, behave yourself minding manners of attendee.*





Харуки МУРАКАМИ

(1949 йили туғилган)

ПИНБОЛ-1973

Роман

*Рус тилидан
Алишер ОТАБОЕВ
таржимаси*

“Мен қадриятларга эътибор сусайган шароитда ноаниқ мақсад кетидан юрган одамлар ҳақидаги воқеаларни ёзаман”.

2016 йили Нобель мукофотига номзоди кўрсатилган, замонавий япон насрининг энг таниқли вакили Харуки Муракамнинг ўз ижоди ҳақидаги ушбу фикри унинг “Пинбол-1973” романида ўзини тўла оқлагандек бўлади. Жиддий ҳаётга қадам қўйиш остонасида ёшлиқдан кўнгул узолмай аросатда қолган Каламуш ва унинг дўсти бошидан кечирган воқеалар журналхонни мулоҳазага чорлайди. Катталар оламига сингиб кетолмаган бу икки йигит улкан шаҳарда худди ўрмонда адашгандек бемақсад тентираш билан вақт ўтказиб, хотиралар, узук-юлуқ хаёллар, шарпасифат кимсалар ҳамда майда-чуйда эрмакларга андармон кун кечиради. Тийиқсиз умргузаронлик оқибатида ҳаётдан кўнгли совиб, ҳатто ҳис-туйғулариям музлаб қолган Каламуш юрагини босаётган зулматдан ичкилигу тамаки ёрдамидаям халос бўлолмай, охири шаҳардан бош олиб кетишга қарор қилади. Асарда номи келтирилмаган унинг шериги эса маъшуқасидан айрилгач, бўзчининг моксидек ишдан уйга, уйдан ишга қатнайвериб, одамдан кўра кўпроқ роботгами, жониворгами ўхшайдиган эгизак қизлар билан бирга туриб, яқунда ўтмишда овунган, алмисоқдан қолган ўйин автоматини қидириб, узоқларга изғиб кетади.

Персонажлар кечинмаларидаги тарқоқлик асар матнига ҳам кўчган. Муаллиф кийим-кечак, ичкилик билан сон-саноксиз ашқол-дашқолларни эринмай таърифлаб, узук-юлуқ диалоглар воситасида пароканда замон манзарасини чизишга, қайта тиклашга тутинади.

Улкан мегаполисининг сершовқин, олатасир муҳитида ўзлигини йўқотаёзган ёш қалбларнинг мунгли изтироби Муракамнинг ўйноқи ва жилвакор тасвирида алланечук сурурли туюлади. Ўзига хос услубда битилиб, кўп тилларга ўгирилган бу асар ўзбек ёшларини ҳам бефарқ қолдирмаслигига ишонамиз.

Таржимон

* Манба: Харуки Мураками. Пинбол-1973. – Москва. Эксмо-пресс. 2006 г.

Нотаниш маконлар ҳақида ҳикоя эшитишга ишқибоз эдим. Ўн йиллар илгари дуч келган одамга ёпишиб олиб туғилиб ўсган шаҳри ҳақида гапириб беришини талаб қилишим ҳеч гап эмасди. У пайтларда бировнинг нутқини ўз ихтиёри билан тинглайдиганлар кам учрар – шу боис кўлимга тушган киши ҳафсала билан, берилиб ҳикоя қиларди. Баъзан ҳатто мутлақо бегона кимсалар ҳам аломат тингловчи тўғрисида қаёқдандир хабар топиб, бирор нима гапириб бергани атайлаб келарди.

Улар худди қуриган қудуққа майда тош ташлагандек менга ҳар хил нарсалар тўғрисида ҳикоя қилиб, димоғлари чоғ бўлиб кетишарди. Кимдир бамайлихотир сўзласа, бошқа биров куйиб-пишиб гапирар, баъзилар мавзудан четлашмас, гапининг тайини йўқлар ҳам учрарди. Зерикарли, қайғули, кўз ёш билан айтилган воқеаларни – гоҳо аҳмокона уйдирмаларни ҳам эшитганман. Лекин барига иложи борича диққат билан кулоқ тутишга уринардим.

Сабабини билмадим-у, лекин ҳар ким бошқа бировга ёки ҳар ким бутун оламга жон-жаҳди билан ниманидир етказмоқчи бўлади. Бу менга қалин картон қутига қамалган маймунлар тўдасини эслатади. Шу маймунларни қутидан чиқариб олиб, чангини артаман-да, кетига шапатилаб, ойдалага қўйиб юбораман. Бу ёғига уларнинг ҳоли не кечиши менга номаълум. Қирилиб битгунча қаёқдадир чўчкаёнғоқ кемириб ётишар. Нима фарқи бор, уларнинг қисмати шунақа.

Очиғи, бу ишнинг меҳнати кўпу, нафи кам эди. Ҳозир ўйлаб қоламан: ўша пайтлар кимдир ўзгаларнинг нутқини берилиб тинглаш бўйича умумжаҳон танловини ташкил қилганда, мен, албатта, ғолиб чиқардим. Кейин мукофот беришарди. Дейлик, ошхонага тўшаладиган шолчам.

Ҳамсуҳбатларимдан бири Сатурнда, яна бири Венерада туғилганди. Уларнинг ҳикоялари менда катта таассурот қолдирган. Гапни Сатурндан бошлайман.

– У ёқ... у ёқ ҳаддан ташқари совук! – дерди суҳбатдошим дудуқланиб.
– Бу изғирин ҳа... ҳақида ҳатто ўйласанг ҳам т-томинг кетиб қолади!

У университетнинг тўққизинчи биносида яккаҳоқимлик қиладиган сиёсий гуруҳ аъзоси эди. “Ҳаракат ғояни белгилайди, аксинча бўлиши мумкин эмас”, – уларнинг шиори шунақа эди. Ҳаракатни нима белгилашини эса ҳеч кимга айтишмасди. Дарвоқе, тўққизинчи бинода сув совутгич, телефон ва қайноқ сув, иккинчи қаватда ҳатто икки мингта пластинка тўпланган мусиқа хонаси ҳам бор эди. Қаёқдаги велодромнинг ҳожатхонасидек мудом сасийдиган саккизинчи бинога таққослаганда бу жаннатнинг ўзгинаси. Улар ҳар тонг иссиқ сув билан қиртишлаб соқол олишар, текин телефонда хоҳлаганча гап сотишар, кечқурунлари эса йиғилиб пластинка тинглашарди – шундай экан, кузнинг охирига бориб ҳаммалари классика шинавандасига айланишди.

Айтишларича, тўққизинчи бинога учинчи илғор бўлинма бостириб кирган ноябрнинг ўша фавқулудда баҳаво кунда ичкарида Вивальдининг “L’Estro Armonico” си баланд товушда жаранглаётган экан. Бу гап ҳақиқатга қанчалик яқин, билиб бўлмайди. Олтмиш тўққизинчи йилнинг таъсирли афсоналаридан бири.

Мен диванлардан пала партиш тикланган ғов остидан эмаклар бўтаётганимда қулоғимга Гайдннинг фортепиано сонатаси чалингандай бўлувди. Ўшанда чойгул босган илонизи сўқмоқ бўйлаб бориладиган та-



ниш бир қизнинг уйи ёдимга тушган. Ғовнинг ортида энг шинам курси ва тиббиёт мактабидан ўмарилган шишадаги илиқ пиво каминага мунтазир эди.

– Тортиш кучи ҳам жуда баланд, – Сатурн ҳақидаги ҳикоя давом этарди. – Биттаси сақич туфлаганди, ўзининг оёғига тегиб, суягини ўпириб юборди. Д-дахшат!

– Ўх-хў-ў-ў... – дедим товушимни бир-икки сония чўзиб. – Ўша пайтга келиб бошқаларнинг гапини маъқуллашнинг уч юзга яқин турли-туман усулини ўзлаштиргандим.

– К-кейин... Қуёш кичкина. Худди бейсбол коптокчасининг ўрнига ирғитилган мандариндек. Шунинг учун доим коронғи. – Сухбатдошим хўрсинди.

– Нега у ёқдан учиб кетмайсизлар? – деб сўрадим. – Тузукроқ сайёралар ҳам бордир?

– Ўзим ҳам билмайман. Ватан бўлгани учундир-да. Шунақа гаплар... Дипломимни оливолай, мен ҳам уйга, Сатурнга қайтаман. Ҳаммасини д-дўндириб, и-и-инкилобни бошлайман.

Нима деб ўйласангиз ўйлайверинг-у, олис шаҳарлар ҳақидаги ҳикояларни яхши кўраман. Қишки уйқудан аввал ёғ йиғаётган айиқдек, ўша шаҳарларни йиғаман. Кўзимни юмишим ҳаманоқ кўчалар қалқиб чиқиб, уйлар қурилиб, одамларнинг ғовур-ғувурига тўлади. Олисдаги бу одамлар билан ҳеч қачон йўлимиз кесишмаса ҳам мен улардаги эгри-бугри, лекин мустаҳкам ҳаёт илдизларини ҳис эта оламан.

Наоко ҳам бир неча бор шунақа ҳикоялар билан ўртоқлашганди. Ўша ҳикояларнинг ҳар бир сўзи ёдимда.

– Буни нима деб аташни ҳам билмайман...

Университет дахлизи куёш нурига чўмган, сабр билан ҳикоянинг давомини кутарканман, Наоко ёноғини кафтига тираб, ўнғайсизланганча жилмайиб турарди. У доим мос сўзларни қидириб секин гапирарди.

Биз устига тамаки қолдиғига тўла қоғоз стаканча қўйилган қизил пластик столда юзма-юз ўтирардик. Баланд деразага урилаётган офтоб худди Рубенснинг расмидагидек столдаги нур ва соя орасига чизик тортган, ўнг қўлим ёруғда, чапи эса сояда қолганди.

1969 йилги кўкламни биз – йигирма ёшлилар шундай қарши олдик. Дахлиз биринчи курс талабаларига тўлган – ҳаммасининг оёғида янги пойабзал, кучоғида дафтар, барининг мияси бутун. Ёнимизда нуқул кимлардир бир-бирига тўқнашиб кетиб аччиқланар, узр сўрар – бу томошанинг охири йўқдек эди.

– Хуллас, нима бўлганда ҳам бу шаҳар эмас, – Наоко яна тилга кирди. – Шарти кетиб, парти қолган темир йўл бекати десам, мени биров уришармиди. Ёмғир ёққанда ўтсанг, бунақа бекатни пайқамайсан ҳам.

Бош ирғадим. Кейин иккимиз нур ва соя чегарасида сузаётган тамаки тутунини ярим дақиқача томоша қилдик.

– Платформасининг у бошидан бу бошига итлар санғийди. Шунақа бекатлар ҳам бор, биласанми?

Яна бош ирғадим.

– Бекатдан ўтгач, айланма йўлли чоғроқ майдонга чиқиб борасан. Автобус бекати ва бир нечта дўкон кўринади. Ҳалигидақа мудроқ дўконлар

бўлади-ку. Тўғрига юрсанг, истироҳат боғининг рўпарасидан чиқасан. Бокқа сирпанадиган тепача ҳамда учта арғимчоқ ўрнатилган.

– Қумдон-чи?

– Қумдон? – У бироз ўйлади-да, маъқуллаб бош силкиди. – Қумдон ҳам бор.

Яна жимиб қолдик. Тамаки қолдиғини стаканчанинг четига босиб ўчирдим.

– У ер ўлгудек зерикарли. Бунақа шаҳарларни нега куришади, хайронман.

– Тангри турфа шамойилда намоён бўлади, – оғзимга келган гапни айтиб юбордим.

Наоко бош чайқаб, жилмайди. Намунали, аълочи талаба қизларга хос бу табассум кўнглимга шунчалик узоқ вақт ўтириб қолгани ғалати. Худди “Алиса”даги Чешир Мушугидек – ўзи ғойиб бўлади-ю, табассуми қолади.

Негадир платформада дайидиган итларни ҳам жуда кўргим келиб кетди.

Тўрт йилдан сўнг, 1973 йилнинг майида ўша темир йўл бекатига ёлғиз етиб бордим. Итларни томоша қилмоқчи эдим. Шу муносабат билан соқол олиб, ярим йилдан бери тақилмаган бўйинбоғимни тақиб, от терисидан тикилган пойабзалимни кийдим.

Тақдирга тан бериб занглаб ётган бир жуфт вагондан иборат шаҳар чеккасига қатнайидиган поезддан тушганингда дастлаб димоғингга майсанинг ўтмишни ёдга солувчи хиди урилади. Бу вақтнинг нариги томонидан май шамоли учириб келган сайр хиди. Бошни кўтариб, диққат билан кулоқ тутилса, тўрғайларнинг товуши кулоққа чалинади.

Оғзимни катта очиб эснадим-да, бекатнинг ўриндиғига ўтириб, зерикиб тамаки тутатдим. Уйимдан чиқаётганимда менга ҳамроҳ бўлган тетиклик ҳисси бу пайтга келиб узил-кесил йўқолди. Борлиқдаги жамики нарсаларнинг моҳиятида ўтмишнинг такрори ётади – мен энди мана шунга ҳис қилмоқдайдим. Ўтмишнинг узлуксиз қайтарилиши – ҳар бир янги такрор аввалгисидан баттароқ.

Бир замонлар уч-тўртта дўстим билан бирга яшардим – ҳаммамиз қаторлашиб ухлардик. Эрта тонгда кимдир бошингни босиб ўтади. “Вой, кечирасан”, деган гапни эшитасан. Кейин пешобнинг шилдирагани эшитилади. Энди пинакка кетганингда яна ҳаммаси такрорланади.

Бўйинбоғимни бўшатиб, тамакини лабимнинг четига қистирдим-да, оёғимни сиқмаслиги учун ҳали кўп кийилмаган пойабзалимнинг тагини бетон полга ишқадим. Оғриқ унчалик сезилмаётган бўлса-да, вужудим гўёки парчаланиб кетаётгандек эди.

Итлар кўринмасди.

Иш пачава.

Мен тез-тез мана шунақа парокандаликка юз тутаман. Худди бир жойга уюлган парчалардан бирваракайига икки хил қурама нақш ишлаётгандек бўласан. Шундай ҳолга тушганимда виски ичиб, ётиб ухлайман. Аммо эрталаб аҳвол бундан ҳам баттар бўлади. Бари такрорланади.

Уйғонганимда икки ёнимда иккита эгизак қиз ётарди. Эгизакларни аввал ҳам кўргандим-у, лекин уларни икки тарафимда ётган аҳволда учратмагандим. Қизлар бурунларини елкамга тираб, мириқиб ухлашар, яқшанба тонгида ҳаво очик эди.



Кўп ўтмай улар деярли бир вақтда уйғонишди ва шоша-пиша шу атрофга ташланган жинси шим ва кўйлақларини кийиб, бир сўз демай, ошхонада қаҳва дамлашди-да, нон ёпиб, музлаткичдан сариеғ олиб, барини столга келтириб қўйишди. Улар жуда чакқон ҳаракат қилишарди. Деразадан гольф майдонини ўраган тўр кўринар, унга қўнган номи менга номаълум куш пулемётдай тариллаб сайрарди.

– Исмингиз нима? – деб сўрадим ичкиликдан бошим лўқиллаб.

– Нима фарқи бор? – деди ўнг томондагиси.

– Нима бўлса, ўша-да, – гап қўшди чапдагиси. – Тушундингми?

– Тушундим.

Учаламиз столга ўтириб, чавати нон еб, қаҳва ичдик. Қаҳва жуда мазали эди.

– Нима, исмсиз гаплашиш қийинми? – деб сўради бирови.

– Ҳа, энди...

Иккови ҳам бирпас ўйланиб қолди.

– Агар исмимизни айтиб чақиришинг шарт бўлса, ўзинг бирор исм ўйлаб топақол, – деди бири.

– Ҳа, ўзингга ёққанини танлайвер.

Улар доим навбат билан гапирарди. Радиоэшиттиришларда стереото-вушни одатда шунақа созлашади. Бундан бошим баттар лўқиллади.

– Қанақа исм қўяй? – деб сўрадим.

– Масалан, Ўнг ва Сўл, – деди бири.

– Узун ва Кўндаланг, – гап қўшди наригиси.

– Тепа ва Паст.

– Олд ва Орқа.

– Шарқ ва Ғарб.

– Кириш ва Чикиш, – улардан ортда қолмаслик учун мен ҳам бир амал-лаб гап қўшдим. Эгизаклар кўз уриштириб, шодланиб кулиб юборишди.

Кириш бор жойда чиқиш бор. Дунёда ҳамма нарса шу асосга қурилган. Хат солинадиган қути, чангютгич, хайвонот боғи, чойнак... Бошқачарок ишланган нарсалар ҳам бор, албатта. Масалан, қопқон.

Бир куни уйимдаги қўл ювгичнинг остига қопқон қўйиб, хўракка ял-пизли сақич ёпиштирдим. Роса қидирсам ҳам хонада егуликка арзийдиган бошқа ҳеч вақо топилмади. Сақич яримта кино чиптаси билан қишки пальтомнинг чўнтагидан чиқди.

Учинчи куни эрталаб қопқон иш берди. Божсиз савдо қилувчи Лондон дўконларида тикилиб ётган кашмири кўйлақ рангидаги ёш бир каламуш қопқонга тушди. Одамнинг ёши билан ўлчаганда бу чамаси ўн беш-ўн олтиларга кирган каламуш эди. Оғир палла. Панжасига сақич қолдиклари ёпишган.

Тутишга тутдиму, энди уни нима қиламан, деб бошим қотди. Каламуш орқа панжасини қисиб қолган симдан чиқаролмай, тўртинчи куни тонгда жон берди. Унга қараб ўзим учун бир хулоса чиқардим.

Ҳамма нарсанинг кириш ва чиқиш йўли бўлиши керак. Бу жуда муҳим.

Тепаликлар ёқалаб ўтган темир йўл худди чизгич билан чизилгандек тўппа-тўғри эди. Йирокда қоғоз парчаларидан ясалган шарчаларга ўхшаш омухта дарахтзор кўкариб кўринар, офтобда ярқираган темир йўл излари олисда туташиб дов-дарахтга сингиб кетарди. Қанча юрсанг ҳам шу ман-зара сира ўзгармайдигандек туюлар, бу ҳол одамни зериктирарди. Аҳвол шу бўлса, бундан кўра метрода юрган яхши.

Тамаки тутатдим-да, керишиб, осмонга қарадим. Анчадан бери осмонга қарамовдим. Бирор нимани шошмасдан кузатиш одатини ташлаганимга кўп бўлган.

Хира парда қоплаган булутсиз баҳор осмонининг у ер-бу еридан мовийранг ёғду ўзига йўл очмоқчи бўлар, ҳавога ғубордек сочилаётган куёш нури кимни ажаблантиришни билмай аста ерга кўнарни.

Ёруғлик илиқ шамолда титраб, ҳаво дарахтдан-дарахтга учиб ўтаётган кушлар галасидек оҳиста сузар, ям-яшил нишаблиқдан пастга сирғалаётган шамол темир йўлдан ошиб, биронта япрокни тебратмай дарахтзор оралаб эсарди. “Ку-ку” деган товуш янграб, куёшнинг майин нурлари оралаб, йирокдаги тоғ ёнбағрига сингиб кетарди.

Ястанган тоғ тизмалари офтобда тобланганча чўнкайиб мизғиётган улкан мушукларни эслатарди.

Оёғим янаям қаттиқроқ зиркиради.

* * *

Қудуқлар хақида.

Наоко бу ерга ўн икки ёшида келган. Ғарб тақвими бўйича 1961 йили. Рики Нельсон “Хеллоу, Мэри Лу”ни қуйлаган йили. Ўшанда бу ям-яшил сокин водийда кўзга ташланадиган ҳеч вақо йўқ эди. Дехқонларнинг уч-тўртта уйи, бир нечта томорқа, қисқичбақага тўла анҳор, темир йўл тармоғи ва ўтирганда одамни эсноқ босадиган бекат. Ҳар бир уйнинг олдида одатда хурмоли боғ, боғнинг бир четида ёмғирда ивийвериби, қўл теккизса тўкилиб тушай деб турган омборхона бўларди. Омборхонанинг темир йўл бекатига қараган деворига ҳожатхона қоғози ёки совуннинг беўхшов рекламаси илинган тунока лавҳа қоқиларди. Ҳамма нарса шунақа аҳволда эди. Ҳатто ит ҳам боқилмасди, дерди Наоко.

У кўчиб кирган уй Кореядаги уруш вақтида қурилганди. Ғарб услубидаги бу иморат унчалик катта бўлмаса-да, олий навли ёғочдан ясалган йўғон ва мустаҳкам устунларга тиранганча савлат тўкиб турарди. Бинонинг сирти яшил рангнинг уч хил тусига бўялган, офтоб, шамол ва ёмғир таъсирида бўёқ хиралашиб, уй атрофидаги манзарага сингиб кетганди. Каттагина боғда беш-олтита дарахт ва сув ҳавзаси бор эди. Дарахтларнинг орасидаги саккиз қиррали шинам шийпон рассомчилик устахонаси вазифасини ҳам ўтар, унинг ойнабанд туйнукларига аллақандай олачипор тўр пардалар илинганди. Ҳавза бўйида нарғис гуллари қийғос очилган, тонгда чўмилгани кушчалар учиб келарди.

Уйнинг меъмори ва илк хўжайини ғарбона услубда ижод қилувчи бир мўйсафид мусаввир эди. Наоко кўчиб келишидан сал аввалроқ, қишда у сил касалидан қазо қилган. Демак, бу воқеа Бобби Ви “Резина коптокча”ни қуйлаган 1960 йили бўлган. Ўша йили қишда роса ёмғир ёққанди. Бу ерларда қор камдан-кам ёғарди. Тупроқ намиқиб, зах тортиб кетса-да, тупроқ тотли сувга тўйинарди.

Темир йўл бекатидан қудуқчининг уйигача беш дақиқалик йўл бўлиб, анҳор бўйидаги ботқоққа айланган пасткам жойга қурилган бу кулба ёзда пашша ва қурбақалар қуршовида қоларди. Қудуқчи элликка кирган феъли чаток бир киши эди. Унинг фақат шу ишга лаёқати етар, буюртма олгач, бу



кимса қудуқ қазиладиган жойда уч-тўрт кун айланиб, ўзича бир нималарни минғирлар, у ер-бу ердан тупроқ олиб, ҳидларди... Ниҳоят, маъқул жойни топгач, шерикларини чақирар ва ҳаммалари ерни тиккасига кемиришга тушарди.

Шундай экан, ён-атрофда яшайдиганлар муздек, мазали ва ҳатто стаканни ушлаган қўл ҳам шаффофдек кўринадиган даражада тиниқ қудуқ сувидан истаганча ичиш имконига эга эди. Фудзида қор эриганда суви шу ерга оқиб келади, дейдиганлар ҳам йўқ эмасди. Лекин бу ғирт сафсата, албатта. Фудзи жуда олисда.

Наоко ўн еттига тўлган кузда қудуқчи поезд тагида қолиб ўлди. Маст ҳолида жалада поездни илғамаган, қулоғи ҳам оғир эди, дейишди. Еттита полциячи қоқсуяк дайди итларни илгакли узун таёқ билан ҳайдаганча унинг бурдаланиб ҳар ёққа сочилиб кетган танасини бешта челака йиғди. Яна бир челака қолдиқ етишмасди – анҳорга тушиб ҳавзага оқиб кетган бўлса керак. Балиқларга ем бўлади.

Қудуқчининг икки ўғли бу ерлардан дом-дараксиз кетгач, уларнинг уйига ҳеч зоғ яқин йўламай қўйди, кулба аста-секин нураб, қаровсиз ҳолга келиб қолди. Ўшандан бери яқин-атрофда суви тоза қудуқ топиш амримахол бўлиб қолди.

Қудуқларни яхши кўраман. Қудуққа кўзим тушди дегунча, унга майда тош ташлайвераман. Ҳеч нима кўнгилни чуқур қудуқ тубидаги сувга тушган тош товушидек тинчлантиролмайд.

* * *

1961 йили Наоколар оиласининг бу ерларга кўчиб келишига отасининг қатъий қарори сабаб бўлди. Биринчидан, марҳум рассом отасининг яқин дўсти эди. Иккинчидан, Наоконинг отасига бу макон жуда ёқарди.

Унинг отаси француз филологияси бўйича мутахассис – чамаси, ўз даврасида анча таниқли олим эди. Аммо Наоко мактабда ўқий бошлагач, у университетдаги ишини йиғиштириб, ўзи ёқтирган ғаройиб қадимги китоблар таржимасига шўнғиди. Бу қонхўр мурдалар, ёвуз арвоқлар, гуноҳкор роҳибу инс-жинсни ҳайдовчи фолбинлар ҳақидаги китоблар эди. Уларни бошқача таърифлай олмайман. Аллақайси журналда отасининг суратига бир мартагина кўзим тушган. Наоконинг айтишича, у ёшлигида ғалатироқ одам деб ном чиқарган экан – суратга қарагандан сўнг бунга ишонмай бўлмасди. Бошида овчилар қалпоғи, бурнига қора кўзойнак қўндириб, фотоаппаратдан бир метр юқорига термулиб турибди. Бирор нимани илғаган, шекилли...

Наоко оиласи билан кўчиб келганида бу ерга шунақа ғалатироқ кўчманчи зиёлиларнинг ажабтовур жамоаси йиғилганди. Худди чор Россияси сургун қилган хурфиқрлиларнинг Сибирдаги тўдаси дейсиз.

Сибир сургунни ҳақида Троцкийнинг биографиясида оз-моз ўқигандим. Ҳозир сувараклару шимол буғуларидан бошқа ҳеч вақо ёдимда қолмаган. Буғулар ҳақида хикоя қила қолай.

Троцкий тун қоронғисида чанага қўшилган буғуларни ўғирлаб, сургундан қочади. Тўртта буғу елдек учиб, уни кумушранг сахро бўйлаб олиб ўтарди. Жониворларнинг нафаси оппоқ буғга айланар, туёқлари эса гард

юкмаган қорни ҳар ёққа сачратарди. Икки кунлик йўлдан сўнг улар поезд бекатига етиб келганда ҳолдан тойиб бир йиқилганча, қайтиб турмади. Троцкий жони узилган буғуларни қўлига олди ва кўзи ёшга тўлиб кўнглида онт ичди: “Бу мамлакатда адолат ва тартиб ўрнатмагунимча тинчимайман, инқилоб ҳам қиламан”. Бронзадан қуйилган ўша тўрт буғу Қизил майдонда ҳозир ҳам қад ростлаб турибди. Бири шарққа, иккинчиси шимолга, учинчиси ғарбга, тўртинчиси жанубга қараган. Ҳатто Сталин ҳам уларни йўқ қилолмади. Агар Москвага бориб, шанба куни эрталаб Қизил майдонга чиқсангиз, кўнгилга тетиклик бахш этувчи манзарага гувоҳ бўлишингиз тайин: қизил юзли мактаб болалари оғзидан оппоқ буғ чиқариб, буғуларни сугурги билан тозалашаётган бўлади.

* * *

Кўчманчилар жамоаси ҳақида.

Улар бекат ёнидаги қулай, текис ялангликлар қолиб, атайлаб тоғ ёнбағридан ўзларига мос уйлар қуриб олишди. Ҳар бир иморатнинг ёнида турфа хил дарахтлар, сув ҳавзалари ва текисланмаган тепаликлари бор ҳайхотдек боғ ястанганди. Айрим боғлардан ҳатто ичида чинакам хонбалиқлар сузиб юрган кўркам сойлар оқиб ўтарди.

Улар тоғ қаптарининг хонишидан уйғонишар ва қорақайиннинг эзилган меваларини ғирчиллатиб, барглар орасидан тушаётган куёш нуруни томоша қилиш учун тўхтаб-тўхтаб боғларини айланиб чиқишарди.

Токиода Олимпиада бўлган пайтлар пойтахт марказидан кўчганларнинг шиддатли оқими анча сусайиб бу ерларга ҳам етиб келди. Тоғ чўққисидан қаралса, денгиздек бепоён туюлувчи тутзорларни бульдозерлар билан текислашгач, темир йўл бекатининг атрофида аста-секин қатор-қатор уй ва дўконлар қад ростлай бошлади. Янги кўчиб келганларнинг кўпчилиги шаҳар марказидаги фирмаларда ишлашар, улар тонгги соат олтида ўринларидан сапчиб туриб, юзларини апил-тапил ювишарди-да, уйга тун қоронғисидан чалажон аҳволда қайтиш учун поездга шошилишарди.

Шундай экан, улар ўзлари яшайдиган шаҳарга, уйига фақат якшанбанинг иккинчи ярмидагина бафуржа нигоҳ ташлаш имконига эга эди. Худди ўзаро келишиб олишгандек ҳаммаси уйда ит боқар, кўппаклар тинимсиз урчиб, кучукваччалар дайди итларга айланарди. Наоко авваллари бу атрофда бирорта ҳам ит йўқ эди, деганда айнан шуни назарда тутган.

Бир соатча кутдим, итлардан дарак бўлавермади. Ўнинчи тамакини ёқдим-да, кейин фикримдан қайтиб, уни ўчирдим. Бекатнинг ўртасидаги жўмракни бураб, тишни зирқиратадиган муздек ширин сувдан ичдим. Кўппакларнинг ҳалиям қораси кўринмасди.

Бекатнинг биқинида худди анҳордек буралиб оқувчи катта энсиз сув ҳавзаси бор эди. Уни узун ва қалин қамишзор ўраб турар, сув сатҳида баъзан балиқ шалопларди. Қирғоқнинг ҳар ер-ҳар ерида қармоқ ушлаган камгап кишилар ўтирар, ҳеч бирининг қармоғидаги ип қилт этмас, хира сиртга қадалган кумуш игнага ўхшарди. Баҳор офтобининг эринчоқ нурлари остида балиқчилар билан келган йирик бир оқ ит бедани искаб гир айланиб югурарди.

Ит менга ўн қадамча яқинлашгач, панжара оша эгилиб уни чақирдим. Жонивор тумшуғини кўтарди-да, оч жигарранг маъюс кўзларини менга



қадаб думини бир-икки марта ликиллатди. Бармоғимни шиқиллатувдим, ёнимга югуриб келиб, тумшуғини панжара орасидан тикди ва узун тили билан қўлимни ялади.

– Бери кел! – дедим бир қадам ортга тисарилиб. Ит худди иккиланаётгандек атрофга аланглаб, нима хоҳлаётганимни тушунмай думини ликиллатиб тураверди.

– Буёққа кел, дедим!

Чўнтагимдан сақич чиқариб, қоғозини очдим-да, итга кўрсатдим. У бироз ўйлаб, ниҳоят, панжаранинг остидан ўтишга жазм этди. Бошини силадим ва сақичдан шарча ясаб, қулочкашлаб темир йўл томонга улоқтирдим. Ит шитоб билан ўша ёққа югурди.

Қилган ишимдан кўнглим тўлиб, уйга йўл олдим.

Поездда ортга қайтаётганимда бир неча бор ўзимга ўзим, ҳаммаси тамом, энди унутсанг бўлади, дедим. Шунинг учун ҳам бу ерга келдинг ахир. Лекин унутишнинг иложи йўқ эди. Наокони яхши кўрганимни, унинг ўзини қандай унтай?! Аслида ҳеч нима тугамаганди.

Венера – атрофини булут қоплаган жазирама сайёра. Қизиган ҳаво ва намгарчилик сабаб у ерда яшовчиларнинг кўпчилиги ёшлигидаёқ қазо қилади. Ўттизга етганларнинг исми ривоятларга кўчади. Шу боис венераликларнинг қалби меҳрга тўла. Ҳамма венераликлар бир-бирини яхши кўради. Уларда нафрат, нифок, ҳасад йўқ. Гийбат қилиш хаёлига ҳам келмас, муштлашишу қотиллик эса уларга мутлақо бегона. Меҳр-муҳаббат билан ҳамдардлик бор, холос.

– Ҳатто кимдир ўлсаям ғам-ғуссага ботмаймиз, – деди менга ювош бир венералик. – Тирик эканмиз, яхши кўришга шошилаемиз. Кейин ҳеч нимадан афсусланмаслик учун.

– Меҳрни олдиндан ғамлаб кўяркансизлар-да?

– Буни сизларнинг тилингизда ифодалаш қийин.

– У ерда ростдан ҳам ҳаммаси шунақа силлиқ кечадими? – дея кизиқиб кетдим.

– Агар шундай бўлмаганда, Венера қайғудан бўғилиб қоларди, – деди у.

Уйимга кирсам эгизаклар консерва идишдаги балиқчалардек кўрпага бурканиб бир нималарни айтиб қиқирлашяпти.

– Хуш кўрдик! – деди бири.

– Қаёққа бординг? – сўради наригиси.

– Бекатга, – дедим бўйинбоғимни бўшатарканман, сўнг кўрпа тагидаги қизлар орасига шўнғидим. Роса уйқум келаётувди.

– Қанақа бекатга?

– У ёққа нега бординг ўзи?

– Итларни томоша қилгани бордим.

– Қанақа итларни?

– Итларни ёқтирасанми?

– Катта ва оппоқларини. Аммо у ерга борганим, уларни ёқтираман деганим эмас.

Тамаки тутатдим, то чекиб тугатгунимча улар гапиришмади.

– Кайфиятинг йўқми? – деб сўради бири.

Индамай бош ирғадим.

– Ухлайқол, – деди наригиси.

Кейин эса ухлаб қолдим.

* * *

Бу ҳикоя фақат мен ҳақимда эмас. Унинг иккинчи қаҳрамонини “Каламуш” деб аташарди. Ўша йили кузда биз бир-биридан етти юз километр йироқдаги шаҳарларда яшардик.

Китоб шу ердан, 1973 йилнинг кузидан бошланади. Кириш қисми бор. Бироқ чиқиш ҳам зарур. Агар чиқиш бўлмаса, китоб ёзишдан маъно йўқ.

* * *

Пинболнинг туғилиши.

Раймонд Морони исмли киши ҳақида эшитган одамни топиш игна билан кудук қазишдай иш.

Бир замонлар шунақа арбоб ҳам яшаб ўтган. Тамом, вассалом. Унинг ҳаёти ҳақида бошқа ҳеч нима билишмайди. Чуқур кудук тубидаги сув кўнғизига ҳам шунчагина сўз айтиш мумкин, холос.

Лекин айнан Раймонд Морони 1934 йили технология осмонидаги зарҳал булутлардан бизнинг гуноҳга ботган заминимизга пинбол ўйналадиган илк автоматни олиб тушди. Бу Адольф Гитлер “Атлантика океани” номли улкан кўлмакни таксимлаб, Веймар зинасининг биринчи тўсиғига қўлини қўйган йили содир бўлди.

Аммо Моронининг шахси ака-ука Райт ва Александр Белл ҳаётидек ҳаёлий тафсилотларга бўялмаган. Ёшлик йилларидаги таъсирли воқеа ҳам, ҳаяжонли “эврика” ҳам эмас. Қизиқувчан муаллиф қизиқувчан ўқувчиларга ёзган илмий мақоланинг биринчи бетидаги исм-шарифдан бўлак ҳеч вақо йўқ. Ўқиймиз: “1934 йили жаноб Раймонд Морони томонидан пинбол ўйналадиган илк автомат ихтиро қилинди”. Ҳатто фотосурати йўқ-ку, ҳайкал ҳақида гапириш ортиқча!

Балки ўша жаноб Морони бўлмаганида пинбол автоматининг тарихи мутлақо ўзгача кечарди, деб ўйларсиз. Ёки ҳеч қандай тарихга ҳожат қолмасди. Шундай экан, жаноб Моронининг хизматига бунчалик паст баҳо беришимиз ғирт ношукурлик! Аммо унинг қўл остидан чиққан “Ballyhoo” номли илк автоматга кўзингиз тушса, қадр топмаган меҳнат ҳақидаги шубҳа-гумонингиз тарқаб кетарди. Чунки бу автоматда тасаввурни уйғотувчи тузук-қурук нарса кўринмайди.

Пинбол автомати ва Адольф Гитлер босиб ўтган йўллар бир-бирига анча ўхшаш. Иккови ҳам қаёқдандир қалқиб чиққан давр кўпиги, қуйқаси эди – фақат ўз-ўзича мавжудлиги боис эмас, тараққиёт шиддати сабаб ҳаёлий қиёфа касб этишганди. Маълумки, тараққиёт уч омилга асосланади: технология, сармоя ҳамда инсонларнинг ҳадсиз эҳтиёжи.

Одамлар турфа истеъдодларини рўёбга чиқариш илинжида лойдан ясалган қўғирчоқдек жўн машинага вазоҳат билан тармашишди. “Чирок ёнсин!” – ҳайқирди кимлардир. “Электр қуввати улансин!” – ҳайқирди бошқалар. “Флиппер ўрнатилсин!” – хитоб қилди яна бировлар. Натижада, ўйин майдони ёришиб, электр оҳанрабо шарчани иргита бошлади, флиппер эса уни бирварақайига ҳар иккала панжаси билан қайтаришга ўрганди.

Ўйинчи учун ҳар бир босқичда ўнлик кўрсаткич белгиланиб, ҳисоб шунга кўра саналди. Машинани қаттиқ силкитадиганларни жазолаш

учун “Қоидабузарлик” чироғини ўйлаб топишди. Сўнгра “сиквенс” деган мавҳум тушунча, унинг ортидан “бонус лайт”, “экстра бол” ва “риплэй” даражалари келиб чиқди. Фақат шундан кейингина пинбол автоматига хос сеҳр-жоду дунёга келди.

Бу китоб пинболга бағишланади.

Пинбол ҳақидаги “Бонус лайт” номли илмий рисола муқаддимасида шундай ёзилган:

“Пинбол автоматидан рақамлар алмашишидан ғурурланишдан бўлак ҳеч вақо ундиролмайсиз. Лекин кўп нарса йўқотасиз. Сарфлаган мис чақаларингиздан ҳамма президентларга ҳайкал яшаш мумкин (Ричард М.Никсонга ҳайкал ўрнатингиз келадими-йўқми, бу энди бошқа масала), – ортга қайтмайдиган қимматли вақт ҳақида-ку гапирмасаям бўлади.

Пинбол автоматининг ёнида ёлғиз ўзингиз мук тушиб ўтирганингизда, балки кимдир Прустни ўқиётгандир. Бошқа биров машиналар кинотеатрида севган қизини силаб-сийпаб, “Довюррак таъқибчилар”ни томоша қилаётгандир. Бири ҳаёт мазмунига чуқур кириб борган ёзувчига, наригиси бахтиёр оила бошлиғига айланиши эҳтимолдан холи эмас.

Пинбол автомати қаёққа борсангиз ортингиздан изма-из эргашиб юрмайди. У шунчаки қайта ўйин чироғи “риплэй”ни ёқади. “Риплэй”, “риплэй”, “риплэй”... Бу машинанинг ўйинни мангу давом эттиришдан ўзга мақсади йўқдек таассурот уйғотади.

Мангулик ҳақида биз кўп нарса билмаймиз. Аммо унинг қандай акс этишини фараз қилишимиз мумкин.

Пинболнинг мақсади ўзини ифодалаш эмас, қайта қуришда, “эго”ни кенгайтириш эмас, торайтиришда, таҳлил эмас, қамровда кўринади.

Агар сиз ўзлингизни ифодалаш, “эго”ни кенгайтириш ёки таҳлил қилиш ниятида бўлсангиз, “Қоидабузарлик” чироғининг муқаррар қасосидан қочиб кутулолмайсиз.

Ўйинингиз мароқли ўтсин!”

1

Опа-сингил эгизакларни бир-биридан фарқлашнинг кўп усуллари бордир, – лекин, афсуски, мен бирортасини ҳам билмасдим. Юз тузилиши, овози, соч турмаги ва ҳоказолари ўхшаса майли-я, уларни бир-биридан ажратадиган холи ҳам, жимитдеккина доғи ҳам йўқ эди – ваҳимали ўхшашлик. Иккита мукамал нусха. Улар ҳар хил нарсалардан бирдек таъсирланар, ейдиган овқати, ичадиган ичимлиги, айтадиган қўшиғи ҳам – ҳатто ухлаш ва ҳайз кўриш вақти ҳам бир.

Эгизаги бор одам қандай яшаркан? Буни тасаввуримга сиғдиролмайман. Менимча, ўзимга қуйиб қўйгандек ўхшаш эгизагим бўлганда дарҳол эсим оғиб қоларди-ёв. Шундоғам муаммоларим қалашиб ётибди-ку, бош қотирмай кўя қолай.

Эгизак опа-сингиллар эса жуда аҳил эди – уларни ажратолмаётганимни пайқаб қолишса, ажабланиб, ҳатто аччиқланишарди ҳам.

– Биз бир-биримизга сира ўхшамаймиз ахир!

– Мутлақо бошқачамиз!

Елка қисидан ўзга чорам қолмасди.

Улар хонамда пайдо бўлгандан бери қанча вақт ўтгани номаълум. Эгизаклар билан яшай бошлагач, вақтни элас-элас ҳис этадиган бўлиб қолдим. Менимча, хужайрадан урчидиган организмлар ҳам вақтни шундай ҳис этишса керак.

Бир шеригим билан Сибуя туманидан жанубга қараб ястанган нишабликдан ижарага тураржой олиб, таржимонлик идорчасини очдик. Ўша шеригимнинг отаси берган маблағ кам эди. Ижара ҳақидан ортгани учта темир стол, ўнтача луғат, телефон аппарати ва олти шиша бурбон¹га сарфланди. Қолган пулга тунока лавҳа буюриб, тузукроқ ном топиб ёздирдикда, кўринарли жойга илиб кўйдик. Кейин газетага реклама бериб, оёқни столга ташлаганча вискидан хўплаб, мижозларни кута бошладик. Етмиш иккинчи йилнинг баҳори эди.

Бир неча ойдан сўнг даромаднинг конига йўлиққанимизни англадик. Кичкинагина идорамиз буюртмага кўмилиб қолди. Тушган пулга ҳаво совутгич, музлаткич ҳамда бар сотиб олдик.

– Биз ғолиблармиз! – дерди шеригим.

Мен ҳам жуда мамнун эдим. Ҳали бирор марта каминанинг шарафига бунақа илик гап айтишмовди.

Шеригим машинкада ҳарф терувчилар идораси билан алоқа ўрнатгач, ҳамма таржималаримизни чегирма билан ўшалар терадиган бўлишди. Мен эса хорижий тиллар олийгоҳида ўқийдиган, уч-тўртта аълочи талабани жалб қилиб, ўзимиз улгуролмайдиган тағламаларни ўшаларга ишониб топширдим. Майда-чуйда ишлар, телефонга кўз-қулоқ бўлиш ва ҳисоб-китоб учун котиба ёлладик. У “Penny Lane” кўшиғини кунига йигирма марта (фақат нақоратсиз) хиргойи қилишдан бошқа камчилиги йўқ, оёқлари узун, зийраккина бизнес курслар битирувчиси эди. “Айнан бизбоп!” – деди шеригим. Котибага одатдагидан бир ярим баравар кўп иш ҳақи белгиладик. Ҳар беш ойда мукофот пули ёзиб, қиш ва ёзда ўн кунлик таътилга чиқардик. Учаламиз мамнун ҳам бахтиёр эдик.

Офисимиз иккита хона ва ошхонадан иборат эди – қизиғи, ошхона хоналарнинг ўртасида жойлашганди. Хоналарни гугурт чўпида қуръа ташлаб бўлиб олдик. Менга тўрдагиси, шеригимга кираверишдаги хона тушди. Котиба ўртамиздаги ошхонада “Penny Lane”ни хиргойи қилганча, ҳисоб варақаларини титкилар, вискига муз солиб, суваракларга тузоқ қўярди.

Фирма ҳисобидан иккита жавон сотиб олдим-да, иш столимнинг икки четига маҳкамлаб, чап томондагисига келиб тушган буюртмаларни, ўнгига тайёр таржималарни тердим.

Буюртма ҳам, буюртмачилар ҳам ҳар хил эди. “Америкэн Сайэнс”дан олинган шарикли подшипниклар ҳақидаги мақола, 1972 йилги “Умумаме-рика Коктейллар Китоби”, Уильям Стайрон эссеси ёки хавфсиз устарадан фойдаланиш бўйича қўлланма – барининг четига “фалон санага” деган ёрлик қистирилиб, чап тарафдаги жавонга тахланар, вақти келгач, ўнгга кўчарди. Тугалланган ҳар бир таржима йўғонлиги бош бармоқдай келадиган бир қултум виски билан нишонланарди.

Ўзингдан ҳеч нима қўшмайсан – бу тоифа таржимонларнинг ишида шуниси қулай. Тангани чап кафтингда тутасан-да, ўнги билан “қарс” этиб урсанг, қарабсанки, танга ўнг қўлингда.

¹ Бурбон – ичимлик тури.



Ишга соат ўнда келиб, тўртда кетардик. Шанба кунлари учовимиз яқинроқдаги дискотекага бориб, “J&B” ичиб, ўша ердаги кўшиқчилар ижросидаги Сантанага рақс тушардик.

Ҳарқалай тушум дурустгина эди. Ижара ҳақи, майда-чуйда харажатлар, қизимиз ва талабалар маоши ҳамда солиққа сарфланган пулдан қолганини ўнга бўлардик. Ўндан бири фирманинг ҳисоб рақамига ўтказилар, беш қисми шеригимга, тўрт қисми менга тегарди. Бу алмисоқдан қолган тақсимот усули бўлса-да, бизга пулни столга териб тақсимлаш жуда ёқарди. Бу “Cincinnati Kid” фильмидаги покер ўйини саҳнасини эслатар, ўзимизни Стив Маккуин ва Эдвард Робинсондек ҳис қилардик.

Шеригимдан бир ҳисса кам пул олишимни ўзим тўғри деб ҳисоблардим. Ишни юритиш деярли тўлалигича унинг зиммасида эди, ичкиликка берилганимда ҳам у сира нолимасди. Бунинг устига касалманд хотини, уч яшар ўғли ва радиаторидан нуқул мой томадиган “фольксваген”ига қараш ҳам унинг бўйнида эди. Худди эскилари камдек шеригимнинг бошига янги-янги ташвишлар ёғиларди.

– Айтмоқчи, мен ҳам икки қизни боқаяпман, – дедим унга бир сафар. Турган гапки, сўзларим ишонч уйғотмади ва ҳар доимгидек унга беш, менга тўрт ҳисса пул ажратилаверди.

Мени йигирмадан ўттизга яқинлаштирган кунлар ана шундай шовуллаб ўтаверди. Улар пешинги офтобдек сокин эди.

“Инсон қўли билан ёзилганлар ичида бошқа бир инсон тушунолмайдиган ҳеч вақо йўқ”, – фирмамизнинг уч хил рангли реклама қоғозидаги жарангдор шиор шунақа эди.

Ярим йилда бир марта дабдурустдан буюртмалар кети узилган маҳал учовлон Сибуйя бекатига йўл олиб, бекорчиликдан шу қоғозни ўткинчиларга таркатардик.

Адоғи йўқ сукунат бўйлаб борарканман “Орадан қанча вақт ўтдийкин?” деб ўзимга савол бераман. Ишдан қайтиб, эгизаклар дамлаган мазали қаҳвадан ичгач, “Чин заковат танқиди”ни яна бир бор қайта ўқишга киришаман.

Баъзан кечаги кунинг ўтган йилдек туюлади. Гоҳида эса ўтган йилни кечаги кундек идрок этасан. Келаси йил ўтган кунга ўхшаса – демак, аҳвол жуда чатоқ. “Роман Полански санъати”ни ўгирасану, миянга – шарикли подшиппниклар.

Бир неча ой ва ҳатто йилдан бери мен чуқур ҳовузнинг тубида ёлғиз ўтирибман. Илиқ сув, нафис ёруғлик – сокинлик.

Эгизакларни бир-биридан фарқлашнинг фақат битта йўли бор эди – футболкасига қараб ажратиш. Тўқ кўк рангли уникқан футболкаларга оқ рангли “208” ҳамда “209” рақамлари туширилганди. Икки ўнг кўкрак, саккиз ёки тўққиз эса чап кўкрак устида эди. Ноль ўртада муаллақ осилган.

Биринчи кундаёқ улардан бу рақамлар нимани англатишини сўрадим.

– Ҳеч нимани, – дейишди улар.

– Худди дастгоҳлардаги тартиб рақамидек экан-да, – дедим.

– Нима-нима?

– Худди бутун бошли тўдангизни рақамлашгандек. 208-рақам, 209-рақам...

– Гапингни қара-ю! – тўнғиллади 209.

– Фақат икковимиз туғилганмиз, – кескин жавоб қайтарди 208. – Футболкалар кейин пайдо бўлган.

– Уларни қаердан олгансизлар?

– Супермаркетнинг очилиш маросимида илк харидорларга текинга тарқатишувди. – Икки юз тўққизинчи харидор эдим, – деди 209.

– Мен эса икки юз сакқизинчи, – давом этди 208.

– Ўшанда уч қути сочиқ олувдик.

– Жуда соз, – дедим мен. – Демак, бундай қиламиз. Сени “Икки юз сакқизинчи”, сени эса “Икки юз тўққизинчи” деб атаيمان. Шунда чалкашмайман.

– Фойдаси йўқ, – деди эгизаклардан бири.

– Нега?

Улар индамай футболкаларини ечишди-да, алмаштириб қайта кийишди.

– Энди мен Икки юз сакқизинчиман, – деди 209.

– Мен эса Икки юз тўққизинчи, – қўшилди 208.

Хўрсинишдан бошқа чорам қолмади.

Лекин барибир уларни бир-биридан фарқлаш зарур бўлганда рақамлар роса қўл келарди. Чунки эгизакларни ажратишнинг бошқа усулини билмасдим.

Уларнинг ўша футболкалардан бўлак кийими йўқ эди. Қаердан ҳам бўлсин – ахир эгизаклар сайр қилиб юрганда, бегона уйга кириб, қолиб кетишди-ку. Ё гапим нотўғрими? Ҳафта бошида уларга кундалик харажатлар учун озгина пул берардим – аммо эгизаклар энг зарур озиқ-овқатдан ташқари фақат қаҳва билан ширинлик харид қилишарди.

– Тузукроқ кийиминг бўлмаса қийиндир-ов? – сўрардим улардан.

– Одатдагидек, – дерди 208.

– Биз кийим-кечакка қизиқмаймиз, – гап қўшарди 209.

Ҳафтада бир марта улар футболкаларини ваннада ювишарди. Каравотда “Чин заковат танқиди”ни ўқиб ётиб, кафелли полда ёнма-ён турганча кир юваётган яланғоч эгизакларга нигоҳ ташлардим. Бунақа пайтларда ўзимни гўё уйимда эмас, олисларда яшаётгандек ҳис қилардим. Негалигини билмайман. Ўтган йили ёзда сувга сакраш трамплинида қоплама тишимдан айрилганимдан сўнг, гоҳ-гоҳида шунадай ҳис-туйғуларга ботиш одатга айланди.

Ишдан қайтаётганимда, кўпинча, мени иккита футболка қарши олар, улар жанубдаги деразада ҳилпираб турарди. Уларга қараб баъзан ҳатто кўзимга ёш келарди.

– Нега менинг уйимда яшаяпсизлар? Қачонгача давом этади бу? Қай бирингиз тўнғичсиз? Ёшингиз нечада? Қаерда туғилгансизлар? – дегим келардию тилимни тишлардим. Ўзлари ҳам ҳеч нима дейишмасди.

Учаламиз қаҳва ичардик, кечқурунлари гольф майдонида сайр қилиб, йўқолган коптокчаларни қидирардик, каравотда умбалоқ ошиб бир-биримиз билан ўйнашардик, – ҳар кунимиз шундай ўтарди. Айниқса, газета мутолааси томошага айланиб кетар, ҳар куни янгиликлардан бохабар этишим учун бир соат вақт сарфлардим. Эгизакларнинг нодонлиги одамни ҳайратга соларди. Улар Бирмани Австралиядан ажрата олишмасди. Вьетнам ўзаро жанг қилаётган икки қисмга бўлинганини эгизакларга тушунтиришга уч кун, Никсон нима учун Ханойни бомбардимон қилганини изохлашга тўрт кун вақтим кетди.

– Сен кимни қўллаб қувватлайсан? – деб сўради 208.



- Қайси маънода?
- Шимолними, Жанубними?
- Ҳа, энди... билмасам.
- Нега билмайсан?
- Вьетнамда яшамайман-ку...

Изоҳларим уларни қониқтирмас, аслида ўзимниям айтганларимга ишонгим келмасди.

– Гапи бир жойдан чиқмагани учун улар жикқамуштми? – 208 масаланинг тагига етмоқчи бўларди.

– Эҳтимол.

– Демак, у ерда иккита қарама-қарши нуқтаи назар бор экан-да? – савол берди 208.

– Шунақарок. Дунёда тахминан бир ярим миллион бир-бирига тескари мулоҳаза мавжуд. Балки ундан ҳам кўпроқдир.

– Ер юзиде иноқ яшаш қийин экан-да, а? – фикр билдирди 209.

– Бўлса бордир. Айтарлик ҳеч ким бир-бири билан келишолмайди.

Етмишинчи йилларда шу тақлид яшадим. Достоевский башорат қилди, мен ҳаётга татбиқ этдим.

2

1973 йил кузида мудҳиш бир сир бор эди. Каламуш уни пайқар – одатда, пойабзалга тушган тошча шунақа сезилади.

Сентябрнинг титроқ ҳавосидан ютди-ю, ёз ҳам эриб кетди, – кўнгил эса, унинг аянчли қолдиқларидан ажралгиси келмайди. Эски кўйлак, калта жинси шим, сув бўйида кийиладиган шиппак... Каламуш “Жейз-бар”га доим шу алпозда келиб, пештахтанинг ёнига ўтириб, бармен Жей билан муздек пиво ичарди. У беш йил тамакидан тийилгач, яна чекишни бошлаганди. Ҳар ўн беш дақиқада соатига қараб кўярди.

Каламушнинг тасавурида вақт гўё қирқилгандек эдики, нега шундайлигини ўзи ҳам тушунмасди. У ҳатто вақт қаеридан қирқилганини аниқлаёлмас, узилган арқоннинг бир учидан тутганча, шилта куз оқшомлари бўйлаб тентирарди. Майсазорлар оралаб, жилғалар ошиб, ҳар хил эшикларга бош суқар, аммо унга йўл бошлайдиган арқоннинг нариги учи йўқ эди. Каламуш худди қанотлари юлинган қишки чивиндек, худди денгизга рўбарў келган дарёдек ёлғиз ва нотавон эди. Гўё қаҳри қаттиқ қуюн унинг илиқ шаффоф қобиғини юлкиб олиб, Ернинг нариги тарафига учуриб кетаётгандек туюларди.

Бир Фасл эшикни очади-ю, чиқиб кетади, – нариги эшикдан эса бошқа Фасл кириб келади. Кимдир ўрnidан сапчиб туриб, эшикка югуради: ҳой, шошма, сенга айтмоқчи бўлган гапим ёдимдан чиқибди! Лекин эшик ортида энди ҳеч ким кўринмасди. Хонага аллақачон бошқа Фасл кирган, гугурт чақиб, тамаки тутатганча курсида ялпайиб ўтирибди. Ўша гапингни менга айтақол, – дейди у. – Жуда зарур бўлса, кейинроқ ўзим етказиб кўярман. – Йўқ, шарт эмас, муҳим гап эмасди... Атрофда эса шамол увиллайди. Яна бир Фасл ўлди, холос...

Бу йилнинг кузги-қишки совуғида – худди ҳар йилдагидек – улар бирга эдилар: университетни ташлаб кетган ўзига тўқ оиланинг фарзанди ва сўққабош хитойлик бармен. Улар мункиллаган чол-кампирни эслатарди.

Куз доим ёқимсиз эди. Ёзги таътилда кўп бўлмаса ҳам, хартугул бир-иккита дўстлар келар, аммо улар ҳатто сентябрни ҳам кутмай, шоша-пиша хайрлашарди-да, тўрт томонга тарқалишарди. Ёзги қуёш гўё кўз илғамас довонни ошиб ўтгандек рангини хиёл ўзгартирганда Каламушни вақтинча бўлса ҳам ўраб турган ялтироқ шуъла қаёққадир йўқолар, ёзги тушларнинг қолдиқлари эса майда жилғага айланиб, куз тупроғига сингиб кетарди.

Куз Жейга ҳам ёқмасди. Сентябрьнинг ўрталаридан унинг синчков нигоҳи мижозларнинг камаяётганини пайқай бошлади. Ҳар йили аҳвол шу эди, аммо бу кузда камомад шунчалик эдики, уни пайқаган кўзлар ҳайратдан пешонага чиқиб кетай дерди. Нега бундай бўлаётганини Жей ҳам, Каламуш ҳам тушунолмасди. Кечкурун бар ёпилаётганда тозаланган ярим челак картошка қовурилмай қоларди.

– Ҳали одам тўлиб кетади! – Жейни овуларди Каламуш. – Бунча кўп мижоз йиғилди, дейсан ҳали.

– Кўрамиз, – дерди Жей ишонқирамай ва растанинг нариёғига қўйилган ёғоч курсига ўтириб, картошка тозалагичнинг учи билан тостернинг четига ёпишган куйиндини қиришга тушарди.

Бу ёғига нима бўлишини ҳеч ким билмасди.

Каламуш индамай китоб варақлар, Жей вино шишаларини артарди. Икковининг ҳам бармоғига тамаки қистирилган.

Тахминан уч йиллар муқаддам Каламушнинг шууридаги вақт оқими аста-секин тарқоқлаша бошлади. Ўша йили баҳорда у ўқишни ташлаганди.

Тўғри, университетдан кетишига ўзига яраша сабаблар бор эди. Улар уюлиб-уюлиб, ҳарорат маълум даражага етганда қопқоқ “пақ” этиб отилди. Нимадир қолди, бошқаси ортга улоқтирилди, яна нимадир ўлди.

Каламуш нега университетдан кетганини ҳеч кимга айтмади. Ётиғи билан тушунтириш учун камида беш соат кетарди. Бунинг устига, биттасига тушунтирсанг, бошқалари ҳам билмоқчи бўлади. Оқибатда, дардингни бутун оламга дoston қилишга тўғри келади. Бу ҳақида ўйлашнинг ўзиёқ Каламушда нафрат уйғотарди.

– Ҳовлиларидаги чимни текислашгани ёқмади, – дерди у жаврайвериш жонига текканида. Бир қиз эринмай бориб университет чимини кўздан кечириб ҳам келди. “Чимни ёмон текислашмаган, – деди ўша қиз, – атрофини чиқинди қоғоз босганини айтмаса, бинойидек”. “Ҳаммининг таъби ҳар хил”, – эътироз билдирди Каламуш...

– Университет билан чўқишиб қолдик, – дерди у кайфияти чоғ пайтларда. Кейин жимиб қоларди.

Орадан роппа-роса уч йил ўтди.

Ҳамма нарса вақт тўлқинида оқиб, ақл бовар қилмас даражада шитоб билан узоқлашмоқда. Каламушнинг қонини қиздирган кам сонли завқ-ҳаваслар тезда хиралашиб, айниб, бурунги, маънисиз тушларга ўхшаб қоларди.

Университетга кирган йили Каламуш ота уйдан дадаси ишхона ўрнида фойдаланган квартирага кўчиб чиқди. Ота-онаси қаршилиқ қилмади. Бу уйни, аслида, кейинчалик унга бериш учун сотиб олишганди: йигит мустақил ҳаёт қийинчиликларини енгишга ўргансин, деб.

Аслида, буни “қийинчилик” дейишга ҳам тил бормасди. Худди қовунни “сабзавот” деб бўлмаганидек. Бекам-кўст лойиҳалаштирилган икки хонали бу квартирада ҳамма нарса муҳайё: ошхона, ҳаво совутгич, сув пуркагичли



ванна, 17 дюймли рангли телевизор, “триумф” деган машинаси бор гараж, устига-устак қуёшда тобланишга қулай ҳашаматли айвон. Жануби-ғарб тарафдаги деразадан шаҳар ва денгизнинг гўзал манзараси кўринади. Ҳамма деразалар очилганда, шамол дарахтларнинг хуш бўйини ҳамда қушлар товушини олиб келарди.

Пешинги осойишта дамларда Каламуш тўқима курсида ўтириб кўзини юмганча вақтни ҳис қиларди: вақт сокин жилғадек унинг ичидан оқиб ўтар, у шу аҳволда соатлаб, кунлаб, ҳафталаб ўтира оларди.

Баъзан хотирасидан эски кечинмалар қалқиб чиқиб, заиф тўлқин каби юракка уриларди. Шунда Каламуш кўзини чирт юмиб, юрагини маҳкам беркитарди-да, тўлқинларнинг тинишини сабр билан кутарди. Кечга яқин қош қораяётганда одатда шунақа бўларди. Тўлқинлар босилгач, Каламуш-ни бошқа ҳеч нима безовта қилмас, кўнглини яна ҳар доимги заиф ҳамда ўткинчи осойишталик чулғарди.

3

Обуна билан шуғулланадиган газета ходимларини ҳисобга олмаганда, бошқа ҳеч ким ҳеч қачон эшигимни қоқмасди. Газетачиларга эса сира эшик очмасдим, тақиллатса ун чиқармасдим.

Аммо якшанба тонглариининг бирида кимдир нақ ўттиз беш марта эшик қоқди. Кўзимни очиб, каравотдан туриб, бутун гавдам билан эшикка тирғалишга тўғри келди. Йўлакда қирққа кирган бир киши турар, эғнида кулранг коржом, кўлидаги мотоциклчилар қалпоғини кучукчани кўтаргандек авайлаб ушлаб олганди.

– Кечирасиз, мен телефон компаниясидан келдим, – деди у. – Таксимлагич қопқани алмаштиришим керак.

Бош ирғадим. Унинг олинмаган соқоли юзига аллақандай кўкимтир-қора тус берганди. Қанча қиртишласанг ҳам, бунақа соқолни тозалаб олиб ташлаш осон эмас. Қовоқларининг тагига ҳам кўкиш соқол чиққандек эди. Унга жуда ичим ачиди, аммо уйкум келаётганди. Чунки тонгги соат тўртгача эгизаклар билан топган топалоқ ўйновдик.

– Бугун ўн иккидан кейин келолмайсизми?

– Йўқ, ҳозир алмаштирганим маъқул.

– Нега?

У шимининг лопиллаган чўнтагини кавлаб, қора ғилофли ён дафтарча чиқарди.

– Ҳаммаси соатма-соат белгиланган. Бир тумандаги ишни битириб, наригисига ўтаман. Мана, қаранг.

У дафтарчасидаги қайдларни кўрсатди. Ростдан ҳам туманимизда фақат менинг квартирам қолибди.

– Нима қилмоқчисиз ўзи?

– Жуда жўн иш. Таксимлагич қопқани ечиб оламан-да, симларни узиб, янгисига улайман. Ўн дақиқалик юмуш.

Яна бироз ўйладим-да, бош чайқадим.

– Менга ҳозирги таксимлагич ҳам бўлаверади.

– Ахир сизники эски нусха-ку!

– Нима фарқи бор.

– Бу ёғи қандок бўлди? – у ўйланиб қолди. – Биласизми, бу шунчаки қилинаётган иш эмас. Сизни деб бошқалар жабр кўриши мумкин!

– Қанақасига?

– Ҳамминг тақсимлагичи станциядаги бош компьютерга уланган. Фақат сиздан келаётган сигнал бошқаларнинг сигналига мос тушмаса, оқибати нима бўлишини тушунаясизми?

– Тушунаяман. Темир-терсакни дастурга улаш керак экан-да?

– Тушунганингиз яхши. Энди кирсам майлими?

Тақдирга тан бериб, эшикни очдим-да, уни ичкарига киритдим.

– Ўша матоҳ уйда туриши шартми? – қизиксиндим. – Бирор хизмат хонасига осиб қўйса бўлмайди?

– Тартиб шунақа, – деди тақсимлагични топиш илинжида деворни кўздан кечираётган уста. – Айтмоқчи, бу усқуналар ҳамминг ғашига тегади. Уларни хўжаликка мослаб бўлмайди, устига-устак сўлоқмондек матоҳ.

Бош ирғадим. У пайпоғи билан курсига чиқиб, шифтга разм солди. Ҳеч нима тополмаётганди.

– Худди хазина қидираётгандекман! – деб нолиди у. – Шунақа жойга тикишадики, топгунингча эсинг кетади. Жазо ҳам шунчалик бўлар. Пана қилиш учун аҳмоқона пианинони суриб қўйишади ёки қутига солинган кўғирчоқ билан беркитишади. Ҳар бало ўйлаб топишади...

Уста билан баҳслашмадим. У ошхонада тақсимлагич йўқ деган хулосага келиб, меҳмонхонага ўтди.

– Яқинда бир квартирага кирдим, – деди у эшикни очаётиб. – Улар тақсимлагични шунақа жойга тикишибдики, мен...

Устанинг гапи оғзида қолди. Бурчакдаги ҳайхотдек каравотда менинг жойимни бўш қолдириб, иягигача кўрпага бурканган иккита бир хил қиз ётарди. Меҳмоннинг тили калимага келмай, ўн беш сонияча анграйиб қолди. Қизлар ҳам индамаётгани учун ўзим бирор нима дейишим керак эди.

– Бу киши уста... Телефонимизни созлаб беради.

– Танишганимдан хурсандман! – деди ўнгдагиси.

– Марҳамат! – деди чапдагиси.

– Ҳа-ҳа, – деди уста. – Раҳмат...

– Уста тақсимлагични алмаштиради, – тушунтирдим мен.

– Тақсимлагич?

– У нима ўзи?

– Бу телефон тармоғини бошқарадиган мослама.

– Тушунмадик! – деди икковиям. Тушунтиришни устага қўйиб бердим.

– Хуллас, – деди у. – Бир сўз билан айтганда... Тақсимлагичнинг уч-тўртта сими бўлади... Нима десам экан... Бирталай кучукваччаси бор она итни кўз олдингизга келтиринг. Энди тушунарлими?

– ?

– Англолмадик!

– Оббо... Она итнинг бир тўда кучукваччаси бор, дейлик. Ит уларни боқади. Агар она ит ўлса болалари ҳам ўлади. Онаси ўлаётганда биз уни оламиз-да, янгисига алмаштирамиз!

– Қандай яхши!

– Ажойиб!

Бу гаплар менга ҳам ёқди.



- Мен бугун шунинг учун келдим. Уйқингизга ҳалал берган бўлсам узр.
- Ҳечқиси йўқ.
- Мароқ билан томоша қиламиз.
- Уста энгил тортиб, пешона терини артди-да, хонани кўздан кечирди.
- Энди тақсимлагични қидириш керак.
- Қидириб нима қиласиз? – деди ўнгдагиси.
- У деворга тақалган жавоннинг ичида, – гап қўшди чапдагиси. – Олдини тўсган тахтани қўпориб олиш керак.
- Сизлар қаёқдан биласизлар? – дедим хайрон бўлиб, – бунақа нарсаларни ҳатто мен ҳам билмайман!
- Бу ахир тақсимлагич-ку!
- У ҳаммага маълум.
- Ақлдан озишим ҳеч гап эмас! – деди уста.
- Ўн дақиқада иш битди. Эгизаклар томоша қилиш учун яқинроқ сурилиб, нималарнидир шивирлаб, қикир-қикир кулишарди. Уларга чалғиган уста ишни бир неча бор қайтадан бошлашга мажбур бўлди. У ниҳоят ишини яқунлагач, эгизаклар кўрпанинг остида ғимирлаб, футболка ва жинси шимларини кийишди-да, ҳаммага қаҳва қайнатгани ошхонага чиқишди.
- Устани ейилмай қолган бўличкаларни татиб кўришга таклиф қилдим. У роса хурсанд бўлиб, бўличкаларни бирин-кетин еди.
- Раҳмат. Эрталабдан бери туз тотмагандим, – мамнуният билдирди.
- Нима, хотинингиз йўқми? – деб сўради 208.
- Нега йўқ экан, бор. Лекин якшанба куни уни уйғотиб бўлсан.
- Ана холос! – таажубланди 209.
- Худди якшанбада ишлашни ўзим ўйлаб топгандек!
- Тухум қайнатиб беришсинми? – деб сўрадим раҳмим келиб.
- Йўғ-э... Мени деб овора бўлманглар...
- Нега сизни деб экан? Шу баҳонада ўзимизга ҳам қайнатиб оламиз.
- Қўймадинглар-да! Майли, илиққина қилиб қайнатсанглар бош устига...
- Уста тухумни арчиб, гапида давом этди.
- Йигирма йил ишлаб кўп квартираларда бўлганману, лекин бунақасини биринчи кўришим.
- Нимани айтаяпсиз? – деб сўрадим мен.
- Нимани бўларди... Бирваракайига иккита қиз, устига-устак эгизаклар билан ётган кишини-да. Ҳалиги... Жинсий томондан анча оғир бўлса керак-а?
- Ҳеч ҳам оғир эмас, – дедим иккинчи финжондан қаҳва ҳўплаб.
- Ростданми?
- Бўлмасам-чи.
- У азамат йигит! – деди 208.
- Буқадек бақувват! – гап қистирди 209.
- Сизлар мени гангитиб қўясизлар, – деди уста.
- Уни ростдан ҳам ақлдан оздирдик, шекилли. Йўқса эски тақсимлагични бизникида қолдириб кетмасди. Ким билади, балки нонушта учун шу йўл билан миннатдорчилик билдиргандир. Нима бўлганда ҳам қизлар кун бўйи ўша тақсимлагич билан ўйнашди. Бири она ит, наригиси кучукчага айланиб алмойи-алжойи гаплар айтиб вайсашди.
- Мен уларга эътибор бермай, куннинг иккинчи ярмида уйга олиб келган таржималарим билан шуғулланишга аҳд қилдим. Имтиҳон топшираётган

талабаларимизнинг таглама ёзишга қўли тегмагани боис иш роса уюлганди. Бошида тез ўгираётувдим, аммо соат учлардан кейин худди батареикам ўтириб қолгандек иш суръати пасайди. Тўртларга яқин бутунлай холдан тойиб, бир сатр ҳам таржима қилолмадим.

Ойнаванд столга тирсагимни тираб, тамаки тутунини шифтга пуркадим. Майин ёруғда сузаётган тутун ҳавога ёпишган шаффоф куйқага ўхшарди. Ойна остидаги банк таквимига “Сентябр, 1973” деб ёзилганди... Худди тушдагидек. “Ётмиш учинчи” йил ҳам бўлиши мумкинлигини билмаган эканман. Бунақа йил ҳақида ўйлашнинг ўзиёқ негадир жуда кулгили туюларди.

– Нима бўлди? – деб сўради 208.

– Ўлгудек чарчадим. Қаҳва дамлайсизларми?

Улар бош ирғаб, ошхонага чиқишди. Бири қаҳва доналарини ғичирлатиб эзаётганда, наригиси сув қайнатиб финжонларни қиздирди. Кейин учаламиз дераза ёнига, полга ўтириб қайноқ қаҳва ичдик.

– Иш юришмаяптими? – сўради 209.

– Шунақароқ.

– Жуда заифлашиб қолди, – деди 208.

– Ким?

– Таксимлагич.

– Она кўпшак.

Чукур хўрсиндим.

– Ростданми?

Улар бош ирғади.

– Яқинда ўлади.

– Тўғри.

– Нима қилсак экан?

Эгизаклар бош чайқади.

– Билмадик!

Индамай тамаки тутатдим.

– Балки сайрга чиқармиз? Бугун якшанба, гольф ўйнаб, кўп коптокча йўқотишгандир...

Яна бир соатча топган топалоқ ўйнадик-да, кейин симли тўсиқдан ошиб ўтиб, кечқурунги хувиллаган гольф майдонига чикдик. Милдред Бэйлининг “Қишлоқ нақадар сокин” кўшиғини икки марта хуштак қилиб чалдим. “Яхши кўшиқ экан!” – мақташди қизлар. Лекин бирорта ҳам коптокча топилмади. Шунақа кунлар ҳам бўлади. Худди зарбаси сира хато кетмайдиган энг чапдаст гольфчилар беллашишгандек эди. Балки майдон эгалари коптокчани олиб келишга ўргатилган ит боқишаётгандир. Ҳеч нима тополмай, хафсаламиз пир бўлиб уйга қайтдик.

Эгри-бугри узун тўлқинтўсарнинг охирида ёлғиз маёқ сўппайиб турарди. Масофадан туриб бошқариладиган бу пастаккина маёқ бўйига уч метрча келар, авваллари ундан балиқ овлашга чикқан бир нечта қайиқчи фойдаланарди. Аммо денгиз ифлослангач, қирғоқ яқинига балиқ йўламай кўйди. Маёқ бўлса ҳам бу ерда ҳеч қандай бандаргоҳ йўқ эди. Қачонлардир



чиғир билан хомага тираб тортиб чиқарилган қайиқлар шу қирғоқда турар, нарироқда балиқчиларнинг учта кулбаси бўларди. Тонгда тўлқинтўсарнинг остидан тутилган майда балиқ ёғоч қутиларда қуридиларди.

Ўлжанинг камайиб кетиши ва кулбаларнинг давлатга қарашли ерда, шаҳар ҳудудида жойлашганидан норози қўшнилари аҳмоқона важкорсонлари сабаб охир-оқибат балиқчилар кетиб қолишди. Ўшанда олтмиш иккинчи йил эди. Уларнинг қаёққа кетганини ҳеч ким билмасди. Учала кулба ҳам бузилди, қайиқлар эса, ҳатто ахлатлар уюмигача ҳам етиб бормай, яқинроқдаги дарахтзорда ётар, болалар уларнинг ичига кириб ўйнардди.

Балиқчилардан айрилган маёқ қирғоқ ёқалаб сузадиган яхталарга ва туман тарқалишини ёки довул тинишини кутиш учун кўрфазга кирган юк кемаларига хизмат қила бошлади. Ундан ҳали фойда бор эди.

Маёқнинг қорамтир кўланкаси ерга қўйилган кўнғироқни ёки елкасини букчайтириб чуқур ўйга толган одамни эслатарди. Қуёш ботса-да, ҳали мовий ёғду аримаган ёз қоронғисиди маёқнинг кўзи тилларанг нур таратиб секин айлана бошларди. У энг муҳим лаҳзани доим аниқ белгилай олар, ботаётган офтоб манзарасидами, туманли ёмғир пардаси остидами – ҳал қилувчи сонияни, ёруғлик зулматга қоришиб, кун тунга енгилай деб турган сонияни адашмай топарди.

Каламуш болалигида айнан шу лаҳзани кузатиш учун қош қораяётган маҳал бу ерга тез-тез келарди. Тўлқинлар баланд кўтарилмаган пайтлари у йўл-йўлакай эски тош лавҳаларни санаб, маёқ томон юрарди. Фавқулодда тиниқ сувда кузги майда балиқлар галасини илғаса бўларди. Улар худди ниманидир сўраётгандек тўлқинтўсар ёнида бир-икки доира ясаб денгиз қарига шўнғирди.

Маёққача етиб келгач, Каламуш тўлқинтўсарнинг бир четига ўтириб, атрофни кузата бошлади. Ложувард осмонда худди мўйқалам билан чирилгандек парку булутлар сузар, кўм-кўк фалак шунчалик тиниқ эдики, унга тикилганда боланинг тиззалари беихтиёр титрай бошларди. Одатда, кўрққанда тиззаси шунақа титрайди. Бари ниҳоятда аниқ сезиларди – денгиз ҳиди ҳам, осмон ранги ҳам. Каламуш кўнглига ўтириши учун ҳеч нимани кўздан қочирмай атофга узоқ термилар, кейин эса аста ортга қайрилиб, мовий денгиз бутунлай тўсиб қўйган ўз оламига назар ташларди. Ўрқачлари кўкка чўзилган кўнғир тоғ тизмаси манзарасида тўлқинқайтаргич, оқиш қирғоқ ва ям-яшил қарағайзор гўё ёғимлангандек туюларди.

Чап қўлда эса улкан бандаргоҳ кўринар, бир нечта кран, сузувчи доклар¹, қутига ўхшаш омборхоналар, юк кемалари, кўп қаватли бинолар ястанганди... Ўнг томондаги ёйсимон қирғоқ бўйида сокин шаҳарча қад ростлаган, яхталар учун жой ҳамда арақ заводининг омборхоналари катта юмалоқ резервуарлари² дўппайиб, қувурлари кўкка оқ тутун пуркаётган фабрикалари бор саноат ҳудудига туташ эди. Ўн яшар Каламушнинг олами ўша ерда тугарди.

У болалигида баҳордан кузгача ҳар йили бир неча марта маёқ бўйига келарди. Тўлқинлар кўпирган маҳал томчилар унинг пойабзалини ювар, боши узра шамол ҳуштак чалиб, нимжон оёқчалари йўсин босган тош лавҳаларда тойиб кетаверарди. Аммо Каламуш маёққа элтувчи йўлни ҳеч нимага алишмаган бўларди. У тўлқинқайтаргичнинг бир четига ўтириб,

¹ Док – кемалар тузатиладиган корхона.

² Резервуар – суюқлик сақланадиган катта идиш.

сувнинг шовуллашига қулоқ тутар, булутлар ва майда балиқ галаларини томоша қилиб, чўнтагидаги тошчаларни денгизга ирғитарди.

Қош қорая бошлаганда Каламуш келган йўлидан ўз оламига қайтарди. Ва ҳар сафар ортга қайтаётганида кўнгли тушунарсиз қайғуга чўмарди. Бу йўлда унга мунтазир бепоён дунёда Каламуш учун кафтдеккина жой топилмасди.

Аёл тўлқинқайтаргичнинг яқинидаги уйда яшарди. Каламуш уникага келганда болаликнинг шу ғира-шира хаёллари ўша кунлар хидига қоришиб унинг хотирасида қайта жонланарди. У машинасини қирғоқ яқинига қўйиб, чанг-тўзондан ҳимояланиш мақсадида экилган сийрак қарағайзор оралаб ўтар, оёғининг остида қуруқ қум ғирчилларди.

Балиқчилар кулбасининг ўрнига қурилган уй атрофидан бир-икки метрли ўра қазилса ҳам денгизнинг бўз суви сизиб чиқадигандек туюлар, иморатнинг ёнидаги майдончада ўсган шойигул гўё кимдир оёғости қилгандек сўлиб буришиб қолганди. Аёл иккинчи қаватда яшар, шамолли кунларда майда қум зарралар дераза ойналарини чертарди. Унинг жанубга қараган квартираси саранжом-саришта бўлса-да, бефайзроқ эди. Денгиз ҳаддан ташқари яқинлиги учун шунақа, – дерди аёл. – Туз, шамол, қирғоққа урилаётган тўлқин шовқини, балиқ ҳиди... Бари қоришиб кетган.

– Балиқнинг иси келмайди, шекилли, – эътироз билдиради Каламуш.

– Келганда-чи, – дерди аёл ипни тортиб пардани шарақлатиб ёпаркан.

– Аввал бу ерда яшаб кўр-да, кейин баҳслаш.

Деразани қум зарралари чертарди.

5

Талабалигимда бизнинг қаватда ҳеч кимнинг телефони йўқ эди. Телефон у ёқда турсин, хатто ўчирғич ҳам камдан-кам топиларди! Мудирнинг хонаси рўпарасига яқинроқдаги мактаб қарзга берган пастаккина стол қўйилган, қаватимиздаги якка-ягона пуштиранг телефон аппарати ўша столнинг устида турарди. Шунинг учун ҳам телефон сигнаolini тақсимлагич билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Унинг кимга ҳам қизиғи бор?

Мудирнинг хонаси доим ҳувиллаб ётар, телефон жиринглаганда бинода яшайдиган бирор кимса трубкани кўтарарди-да, чақирилаётган кишига хабар бергани югурарди. Турган гапки, ноқулай вақтда – масалан, тунги соат иккида – трубкани ҳеч ким кўтармасди. Телефон худди ўлишини сезиб жонҳолатда пишқираётган филдек шовқин солаверар, – бир сафар унинг кетма-кет ўттиз икки марта жиринглаганини санадим, бу рекорд эди – ва охири ўларди. Ҳа, у ўларди. Сўнги кўнғироқ узун йўлак бўйлаб учиб ўтиб, тун зулматига сингиб кетгач, бари ногоҳ сукунат қарига кўмиларди. Бу ёқимсиз сукунат эди. Ҳар биримиз тўшагимизда ётганча нафасни ичга ютиб тинчиган телефон ҳақида ўйлардик.

Ярим тунги телефон суҳбатларини сира мароқли деб бўлмасди. Кимдир трубкани кўтарарди-да, паст овозда гап бошларди:

– Бўлди қилгин энди... Бу нима деганинг?.. Бошқа иложим йўқ эди дедим-ку... Э, ёлғон гапириб нима қиламан... Жонга тегди... Нима қил дейсан... Айтаяпман-ку... Хўп, бу ёғига ўйлайман... Қўйсанг-чи, шуни телефонда муҳокама қилмайлик...



Даҳмазалар бошимиздан ошиб ётарди. Улар гўё осмондан ёмғирдек ёғилар, биз эса барини битта қолдирмай териб, чўнтакни даҳмазага тўлдираётгандек эдик. Уларни нима биландир адаштирардик чоғи.

Телеграммалар ҳам келарди. Ярим тунги соат тўртларда дераза ёнида мотоцикл тўхтарди-да, йўлакдан дўпиллаган қадам товуши эшитиларди. Кейин кимнингдир эшигига мушт уриб тақиллатишарди. Бу Ажал Маъбудининг товушига ўхшарди. “Гурс, гурс, гурс...” Гала-гала одамсимонлар ўз жонига қасд қилар, эси оғиб, қалбини давр гирдобига чўктириб, имиллаб ёнаётган тийиксиз ўй-хаёллар оташида жизғанак бўлиб, ўзларига ва атрофидагиларга азоб берарди. “Минг тўккиз юз етмишинчи” – йил шундай аталарди.

Мен мудирга қўшни эдим, узунсоч эса иккинчи қаватда, зинапоянинг биқинидаги хонада яшарди. Телефон қилувчилар сони бўйича бу қиз бизнинг чемпионимиз эди – уни деб ўн бешта сирпанчик зинани минг марталаб босиб ўтардим. Эринмаган киши борки, унга қўнғироқ қиларди. Хушму-омала, гапга чечан, ғамгин ва такаббур турли-туман овозлар менга унинг исмини айтишарди. Қизнинг исмини бутунлай унутибман. Қўйилавериб сийқаси чиққан исм экани ёдимда, холос.

У трубкини кўтариб доим паст овозда қийналиб гапирар, ғўнғир-ғўнғир товушидан нима деяётганини илғай олмасдим. Кўриниши чиройли, лекин қовоғи уюқ эди. Учрашиб қолсак, баъзан бир сўз демай ўтиб кетаверардик. Қалин ўсган чакалакзордаги сўкмоқда оқ фил миниб кетаётгандек ёнимдан виқор билан ўтарди.

Бу қиз қаватимизда кузнинг бошидан то киши адоғигача ярим йилча яшади.

Трубкини кўтаргач, зинадан чиқиб, унинг эшигини қоқардим. “Телефонга!”. “Раҳмат”, – дерди қиз бироздан сўнг. Шу “раҳмат”дан бўлак менга айтадиган гапи йўқ эди. Мен ҳам “телефонга” дейишдан нарига ўтмасдим.

Ўша киши ўзим ҳам ёлғиз эдим. Уйга келиб ечинганимда, суякларим гўё этимни тешиб чиқаётгандек бўлар, ичимда яшаётган тушунарсиз қувват нотўғри томонга силжиб, мени ўзга бир оламга судраб кетмоқчидек туюларди.

Кимдир бошқа бировга бир нима айтмоқчи, деб ўйлардим ҳар сафар телефон жиринглаганда. Менга деярли ҳеч ким қўнғироқ қилмас, ёқлаб ҳол сўрайдиганлар, ўзим эшитмоқчи бўлган гапни айтадиганлар йўқ эди.

Ҳар биримиз ҳаётга муайян чизма бўйича кириб келамиз. Кимнингдир чизмаси меникидан бутунлай фарқ қилса – аччиқланаман. Ҳаддан ташқари ўхшаса ҳам ёқмайди. Ана шунақа.

Уни сўнгги бор киши тугаганда телефонга чақирдим. Баҳорнинг илк кунлари, шанба тонгида ҳаво очиқ эди. Соат ўнга яқинлашиб қолган – қуёшнинг шаффоф нурлари тор хонамнинг ҳамма бурчагига сочилганди. Миямда телефон қўнғироғи жаранглар экан, деразам ёнидаги каравотдан кўриниб турган карамли полизга термилдим. Қора тупроқнинг у ер-бу ерида худди қўлмакка ўхшаб эримаган қор парчалари оқариб ётарди. Охириги қор, аёзнинг сўнгги эпкени.

Ўн марта жиринглагандан кейин ҳам трубкини ҳеч ким кўтармагач, телефоннинг товуши тинди-ю, аммо беш дақиқадан сўнг яна эшитила бошлади. Тоқатим тоқ бўлиб, пижаманинг устидан ёқасиз камзулимни кийдим-да, эшикни очиб, трубкини кўтардим.

– ... билан гаплашмоқчи эдим, – деди эркак кишининг ғўлдираган хиссиз овози. Зўрға жавоб бердим-да, зинадан шошилмай чиқиб, қизнинг эшигини тақиллатдим.

– Телефонга!

– Раҳмат.

Хонамга қайтгач, каравотга чўзилиб, шифтга термилдим. Қизнинг қадам товушлари, сўнг ҳар доимги минғирлагани эшитилди. Бу сафар суҳбат узоқ чўзилмади. Ўн беш сонияча давом этди, холос. Унинг трубкини қўйганини эшитдим – кейин эса сукунат чўкди. Қадам товуши келмади.

Ниҳоят, у менинг хонамга қараб кела бошлади. Эшик икки марта тақиллади – ҳар икки зарбнинг орасида чуқур нафас олса бўладиган вақт ўтди.

Эшикни очдим. Қалин жунли оқ свитер ва жинси шим кийган қиз бўсағада турарди. Дастлаб уни телефонга чақириб янглишибман, бошқа бировга қўнғироқ қилишган бўлса керак деб ўйладим. Лекин қиз ҳеч нима демади. У қўлларини кўксига маҳкам қовуштирганча жунжикиб менга тикиларди. Одатда, қутқарув қайиғидагилар чўкаётган кемага шунақа қарашади. Тўғрироғи тескариси.

– Мумкинми? – деб сўради у. – Совуқдан ўлай деяпман...

Ҳеч нимага тушунмай уни ичкарига киритиб эшикни ёпдим. У газли иситкичнинг ёнига чўккалаб, қўлларини иссиққа чўзганча уйимни кўздан кечирди.

– Ғалати хона экан! Шип-шийдам...

Бош ирғадим. Хонамда фақат дераза остидаги каравот кўзга ташланади. Бу каравот бир кишига жуда кенг, бир ярим кишига эса тор эди. Лекин ҳатто шу матоҳни ҳам ўзим сотиб олмагандим, уни менга бир танишим қолдириб кетувди. Нега каравотни менга берганини тушунолмайман – биз аслида унчалик яқин эмасдик. Деярли гаплашмасдик ҳам. У чекка шаҳардаги бир бойнинг ўғли эди – университет ҳовлисида бегона тўда билан муштлашиб, этик билан башарасига тепки еб, кўзига шикаст етгач, ўқишни ташлаб кетди. Тиббий бўлимда учратганимда уни нуқул ҳикичоқ тутиб ғашимга тегарди. Бир неча кундан сўнг у уйига қайтаётганини айтиб, каравотини менга қолдириб кетди.

– Ичишга иссиқроқ бирор нима борми? – деб сўради қиз. Бош чайкадим. Ҳар тонг сокол олиш учун сув қайнатадиган кичкина товоқчамдан бўлак на қаҳва, на чой бор, ҳатто чойнагим ҳам йўқ эди. “Ҳозир келаман”, – деди қиз хўрсиниб, кейин ўрнидан туриб хонамдан чиқди-да, беш дақиқа ўтгач картон қути кўтариб келди. Қутининг ичида ярим йилга етадиган қора ва кўк чой, иккита ўрамда печенье, шакар, чойнак, бир нечта қошиқ ва Снупининг расми туширилган иккита узун стакан бор эди. У қутини каравотнинг устига қўйиб, чойнакда сув қайнатди.

– Бу ерда қандай яшайсан ўзи? Робинзон Крузо бўлиб кет-е...

– Илож қанча.

– Кўриниб турибди.

Икковимиз индамай иссиқ чой ичдик.

– Буларнинг барини сенга ташлаб кетаман.

Ҳайратдан йўталиб қолдим.

– Нега?

– Мени телефонга чақирганинг учун.



– Ўзингга керак эмасми?

У бош чайқади.

– Эртага кўчиб кетаяпман. Энди ҳеч ниманинг кераги йўқ.

Гапларини бир-бирига боғлашга уриниб жимиб қолди. Унга нима бўлганини сира тушунолмаётгандим.

– Кўчаётганинг сен учун яхшими? Ёки ёмонми?

– Нимаси яхши? Университетни ташлаб, уйга кетаяпман...

Хонани чулғаган март офтоби хиралашиб, кейин яна ёришди.

– Сенга бунинг нима қизиғи бор? Ўрнингда бўлганимда ҳеч нимани суриштирмасдим. Ўзидан нохуш хотира қолдирган кишининг идишидан хузур қилиб ичиб бўлармиди.

Эртаси куни саҳармардонда муздек ёмғир ёғди. Қуйгани йўғу, лекин ҳарқалай ёмғирпўшимдан ўтиб свитеримни намлади. Қўлимдаги қизнинг кичикроқ саквояжи¹, елкамга ташлаб олган жомадон билан сумкаси ҳам ивиб қорайиб кетди. “Ўриндикқа қўйманглар”, – деди таксичи ковоқ уйиб. Иситкич ва тамаки тутунидан таксининг ичи димиққан, радиоприёмникда варанглаётган куй машиналар қайрилганда ёниб-ўчадиган алмисокдан қолган механик мосламадек эски эди. Йўлнинг икки ёнидаги турли-туман дарахтларнинг ҳўл новдалари худди денгиз тубидаги маржонлардек диккайган.

– Токи менга бошиданок ёкмаганди, ҳалигача унга кўниколмайман.

– Йўғ-е?..

– Шу ҳам манзарами? Ер қора, анҳорлар ифлос, тоғ кўринмайди... Сенга-чи?

– Менга ҳеч қанақа манзара ёкмайди.

Қиз хўрсиниб, кулиб қўйди.

– Сен йўлингни топиб кетасан.

Унинг юкларини поезд бекатигача элтиб бердим.

– Бу ёғига ўзим кетаман, – деди у раҳмат айтиб.

– Қаёққа?

– Узоқ шимолга.

– У ёқ совуқ-ку!

– Ҳечқиси йўқ. Кўникса бўлади.

Поезд жилгач, у деразадан қўл силкитди. Мен ҳам қўлимни қулоғимгача кўтардим. Поезд кўздан йўқолгач, кўтарилган қўлимни қаёққа даф қилишни билмай ёмғирпўшнинг чўнтагига тикдим.

Ёмғир қоронғи тушгандан кейин ҳам тинмади. Яқинроқдаги вино дўконидан икки шиша пиво олиб қиз қолдириб кетган стаканни тўлдирдим. Совуқ суякларимни ҳам қақшатаётгандек эди. Стаканга чизилган Снупи ва Вудсток уйчанинг томида қувнаб ўйнар, уларнинг тепасига шиширилган ҳарфлар билан шундай деб ёзилганди:

“Бахт – бу дўстлар қувончи”.

Уйғонганимда тунги соат уч экан, эгизаклар эса донг қотиб ухлаб ётарди. Хожатхона дарчасидан кузги ойнинг ажабтовур ёрқин шуъласи тушарди. Ошхонадаги чаноқнинг четига ўтириб, водопровод сувидан икки стакан ичдим-да, газплитасидан тамаки тутатдим. Ой нурида ёришган гольф майдонида минглаб кузги ҳашаротлар бир-бирига гал бермай чирилларди.

¹ Саквояж – жомадон.

Чаноқнинг ёнида телефон тақсимлагичи турарди – уни қўлимга олиб синчиклаб разм солдим. Тагини устига ағдарсангиз ҳам бу матоҳ чанг босган маънисиз темир парчаси бўлиб қолаверарди. Уни жойига қўйдим ва қўлимнинг чангини қоқиб, керишдим. Ой ёруғида ҳаммаёқ бўзариб кўринар, атрофдаги нарсалар қиммат, маъни ва йўналишини йўқотгандек туюларди. Ҳатто соялар ҳам аллақандай ноаниқ кўринарди. Тамаки колдигини чаноқнинг тешигига тиқиб, янгисини ёқдим.

Қаёққа борай, ўз ўрнимни қаердан излай? Менинг ўрним қаерда ўзи? Узоқ вақт ўзимга мос жой деганда фақат икки кишилик торпеда ташувчи самолёт кўз олдимга келарди. Аммо бу бўлмағур хомхаёл-ку – энг яхши торпедачи самолётлар эскирганига ўттиз йилдан ошди...

Ётоққа қайтиб, тўшакдаги эгизакларнинг орасига шўнғидим. Улар бир-бирига тескари ўгирилганча ғужанак бўлиб пишиллаб ухлашарди. Кўрпага ўраниб шифтга термилдим.

6

Аёл ваннага кириб ортидан эшикни ёпди. Кейин сувнинг шилдираши эшитилди. Ҳали ўзига келиб улгурмаган Каламуш тўшакда ўтирганча лабига тамаки қистириб, ўт чаққични қидира бошлади. Столда ҳам, шимининг чўнтагида ҳам у йўқ эди. Ҳатто бир дона гугурт чўпи ҳам топилмади. Аёлнинг сумкачасидан ҳам ҳеч нима чиқмади. Каламуш столнинг тортмасини очиб, титкилади-да, устига аллақандай рестораннынг номи ёзилган эски картон гугуртни топиб, тамакини тутатди.

Дераза ёнидаги тўқима курсининг ўриндигига аёлнинг пайпоғи ва ичкийими тартиб билан тахланган, суянчиғига хантал рангли чиройли кўйлак илинганди. Каравот ёнидаги столчада жажжигина қўл соати ва янги бўлмаса-да ҳали охори тўкилмаган сумкача ётарди.

Каламуш тамакини оғзидан олмай тўқима курсига ўтириб, деразага тикилди.

Кунботар пайт Каламушнинг тоғ ёнбағридаги уйдан туриб одам курган турли-туман иншоотларни томоша қилиш мумкин. У баъзан қўлини белига тираб, диққатини бир жойга жамлаб, худди гольф майдонидаги вазиятга баҳо бераётган ўйинчидек кечки манзарага соатлаб тикиларди. Нишаблик кам сонли уйларнинг чироқларини йиғганча секин-аста пастга энар, нимқоронғи дарахтзор, нарироқда чоғроқ тепалик, ҳар-ҳар жойда симобли фонуслар билан ёритилган хусусий ҳовузлар кўзга ташланарди. Қиялик ниҳоят текисликка жой бўшатганда уни худди ерга боғланган ялтир-юлтур тасмадек илонизи асфальт йўл кесиб ўтарди. Қирғоққача қолган бир километрли худудга уйлар қатор қурилган, нариёғи денгиз эди. Денгиз ва осмон зулмати бир-бирига қоришиб, улар орасидаги чегара сидирилиб кетган маҳал тун қоронгисида маёқнинг тўқсарик чироғи ёнарди – ёнарди-ю, дарров ўчарди. Яна аниқ-равшан кўрина бошлаган чегарага қора чизик санчиларди.

Бу денгизга қуйилаётган дарё эди.

Каламуш фалак ҳали ёзги жилва изларини йўқотмаган пайтда – сентябрнинг бошида бу аёл билан илк бора учрашди.



У маҳаллий ҳафталик газетанинг “олди-сотди” рукнидаги гўдакларнинг тўрли майдончалари, лингафон тасмалари ва уч гилдиракли велосипедлар ҳақидаги эълонлар орасида “электрли ёзув машинкаси сотилади” деган рекламани ўқиди. Телефонни кўтарган аёл ишбилармонлардек дона-дона қилиб тушунтирди: машинка ўтган йили сотиб олинган, яна бир йиллик кафолати бор, пулини бўлиб-бўлиб тўлаш тўғри келмайди, уни олиб кетгани келганингизда яхлит тўлайсиз. Музокара тугагач, Каламуш аёлниқига борди-да, ҳаққини тўлаб машинкани олди. Кўп пул кетмади – бу пулларни шундоғам ёзда худа-беҳуда совуриб юборарди.

Паст бўйли, келишган аёл енгсиз бежирим либос кийганди. Даҳлизда ҳар хил рангу шаклдаги турли-туман ўсимликлари бор туваклар қаторлаштириб қўйилган. Аёлнинг юзи хушбичим, сочи ортига танғиб боғланган, ёши нечадалигини билиб бўлмасди. Йигирма иккидами, йигирма саккиздами – номаълум.

У уч кундан сўнг қўнғироқ қилди. Машинкага беш-олтита тасма топибди, уларни ҳам сотмоқчи экан. Каламуш тасмаларни ҳам олди-да, раҳмат айтиш учун аёлни “Жейз-бар”га таклиф қилиб, коктейль билан сийлади. Лекин иш шу билан битмади.

Орадан тўрт кун ўтгач, шаҳардаги усти ёпиқ ҳовузда улар учинчи марта учрашишди. Каламуш машинасида аёлни уйигача элтиб, униқида тунаб қолди. Нега бундай бўлганини, ташаббус кимдан чиққанини Каламуш эслолмасди. Бари ҳаво оқимидек енгил кўчди.

Бора-бора юзага келган бу муносабат Каламушнинг яшаш тарзи билан уйғунлашиб, ундаги ҳаёт шавқини қайта уйғотгандек бўлди. Энди у доим нимадандир безовталанар, аёлнинг нозик қўллари ўзини қучаётгани хаёлида жонланса, аллақачон унутилган туйғу юрагида яна жўш урарди.

Жувон жилакурса ўзининг миттигина оламида баркамол кўриниш учун тиришаётгани сезилиб турарди, бу уриниш унинг учун осон кечмаётганини Каламуш ҳис этмоқдайди. Аёл ҳусн-малоҳатда тенги йўқ бўлмаса-да, дид билан кийинар, ичкийимлари тоза, атиридан тонгги узумзорнинг ҳиди келар, гапирганида сўзларни танлаб-танлаб ишлатар, ортиқча савол бермас, ойнанинг олдида аввал кўп машқ қилгандек чиройли жилмаярди. Бир неча учрашувдан сўнг Каламуш у йигирма еттига кирган деган хулосага келди ва жувоннинг ёшини тўғри топди.

Аёлнинг сийналари кичкина, келишган қадди-басти куёшда бир текис қорайганди. У сира қорайиш учун тобланмаслигини, офтобнинг ўзи терисига ёпишишини айтарди. Бўртиб чиққан ёноқлари ва ингичка лабларидан тарбия кўргани, қатъиятлилиги сезилиб турар, аммо юзи бирор нимадан бужмайса, бутун бадани сесканиб, беркитилгану яхши ҳимояланмаган соддадиллигини фош этиб қўярди.

Аёл университетнинг архитектура факультетини битирганини, лойиҳалаш бюросида ишлашини айтувди. Қаерда туғилган? Бу атрофда эмас. Бу ерларга ўқишни тугатгач келган. Ҳафтада бир марта ҳовузда чўмилади, якшанба кунлари эса электричкага ўтириб, алыт¹ чалиш учун бирор ёққа кетади.

Улар шанба куни кечқурун учрашишар, якшанба куни эса Каламуш эрталабдан кечгача ганғиб юрарди. Аёл эса Моцартни чаларди.

¹ Алыт – пуфлаб чалинадиган мусиқа асбоби.

Шамоллаб қолиб уч кун оғридим, иш тоғдек уюлиб кетди. Томоғим кичишар, фақат томоғим эмас, бутун баданимни жилвир билан ишқалашгандек эди. Столнинг устида қоғозлар, реклама варақалари, журнал ва рисоалар ғарам-ғарам бўлиб ётарди. Шеригим келиб, беморни йўқлаганда айтиладиган бир-икки оғиз сўз билан кўнглимни кўтарган бўлди-да, хонасига кириб кетди. Котиба ҳар доимгидек қайноқ қаҳва ва икки дона ширин нон келтириб, столимга қўйди-ю, кўздан йўқолди. Тамаки сотиб олишни унутганим учун шеригимдан бир кути “Seven Star” ўмариб, филтрини олиб, тескарасига чека бошладим. Осмонни туман босгандек қаери тиник, қаери булут, билиб бўлмасди. Худди кўчада нам хазонлардан гулхан ёқишгандек ғалати ҳид келарди. Балки иситмалаётганим учун менга шунақа туюлгандир.

Чуқур хўрсиниб, столдаги ўзимга энг яқин ғарамни тита бошладим. Ундаги ҳамма ишларга “шошилич” деган ёрлиқ ёпиштирилиб, тагига таржима топшириладиган муддат ёзилганди. Яхши ҳам шошилич уюм биттагина экан. Энг муҳими икки-уч кунда топшириладиган ҳеч нима йўқ, кўплари бир-икки ҳафталик ишлар эди. Агар ярми тағламага берилса вақт етади. Уюмдаги ишларни тартиб билан тахлай бошлаганимда у лиқиллаб, министрлар маҳкамасининг турли ёш ва жинсдаги аҳоли томонидан қўллаб-қувватланиши акс этган газетанинг илк саҳифасидаги графикдек қийшайиб қолди. Ўгириладиган ишлар ҳам турфа.

1. Чарльз Рэнкин “Олимларга саволлар”, “Жониворлар” жилди 68 бет, “Мушуклар нега ювинади” дан 89 бет ва “Айиқ балиқни қандай овлайди” – 12 октябрга тугаллаш керак.

2. Америка хасталарни парвариш қилувчилар жамияти “Ўлим тўшагидаги бемор билан суҳбат” 16 бет, 19 октябрга тугаллаш керак.

3. Фрэнк Десит кичкина “Ёзувчилар хасталиклари” 3-боб, “Пичан безгагига чалинган адиблар” 23 бет, 23 октябрга тугаллаш керак.

4. Рене Клэр “Итальян похол шляпачаси” (инглизча талқин; сценарий) 39 бет 26 октябрда тугаллаш керак.

Буюртмачилар фамилияси ёзилмагани чакки бўлибди. Бунақа матнларнинг (устига-устак шошилич) таржимаси кимга керак эканини ҳатто тахмин ҳам қилолмасдим. Дарё бўйида икки панжасини кўтариб турган бирор айиқ таржимамни тоқатсизлик билан кутаётган бўлса-я. Ёки жони узилаётган беморга бир оғиз сўз айтолмаётган аллақандай ҳамшира таржимамга муштоқмикан...

Чўмилаётган мушук суратини столга ташладим-да, пластилиндек тамсиз бўличкадан еб, қаҳва ичдим. Иситмадан сўнг қўл-оёғим ҳали бўшашган бўлса ҳам миям тиниклаша бошлади. Стол тортмасидан альпинистларнинг пичоғини олиб, қаламларни чархлашга тушдим. Шошмасдан олтига қаламни яхшилаб чархлагандан кейингина ишни бошладим.

Стэн Гетцнинг эски тасмаларини тинглаганча ярим кун ишладим. Стэн Гетц, Эл Хейг, Жимми Рэйни, Тэдди Котик, Тайни Кан – зўр мусиқачилар гуруҳи. Улар “Jumping With The Symphony Sid”ни куйлашаётганда Стэн Гетцга жўр бўлиб унинг солосини бошидан-охиригача ҳуштак қилиб чалгач, ўзимни анча тетик ҳис қилдим.



Тушликда кўчага чиқиб, нишабдан пастрокқа тушдим-да, мижозга тўла ресторанда қовурилган балиқ еб, гамбургер тамаддихонасида устма-уст икки стакан апельсин шарбати ичдим. Кейин жониворлар сотиладиган дўконга кириб, деразалар орасидаги тирқишдан бармоғимни суқиб, абиссин мушуги билан ўн дақиқача ўйнадим. Тушлик ҳар доимгидек ўтди.

Идорага қайтгач, тонгги газетани очиб соат биргача унга тикилиб ўтирдим. Кейин кечгача ишлатиш учун олтига қаламни яна бирма-бир чархлаб, қолган тамакиларнинг филтрини юлиб, уларни стол устига тердим. Котиба қайноқ кўк чой келтирди.

- Ахволлар қалай?
- Ёмонмас.
- Иш силжияптими?
- Силжиганда қандок.

Булут қоплаган осмон ҳамон бўзариб турар, куннинг биринчи ярмига таққослаганда янаям тундлашгандек эди. Деразадан бошимни чиқариб, тез орада ёмғир томчилай бошлашини ҳис қилдим. Бир нечта кузги қушлар осмонда чарх урарди. Метро поездлари, ер устидаги трассаларни тўлдирган машиналар, пиширилаётган гамбургерлар ва ўзи очилиб, ёпиладиган эшикларнинг сон-саноксиз товушларидан ҳосил бўлган улкан шаҳар шовқини борлиқни чўктираётгандек эди.

Деразани ёпиб, магнитофонга Чарли Паркернинг кассетасини тикдим-да, “Just Friends” куйи остида “Кўчманчи қушлар қачон ухлайди?” бобини ўгира бошладим.

Соат тўртда ишни тамомладим ва кун бўйи ўгирганларимни котибага бериб, кўчага чиқдим. Соябонни олиб ўтирмай, шунақа кунларда кийиш учун атай ишхонада қолдирган енгил плашимни эгнимга илдим. Вокзалда кечги газета харид қилиб, лиқ тўла поездга чиқдим-да, йўлда бир соатча силкиндим. Ҳали томчилай бошламаган бўлса-да, ҳатто вагонда ҳам ёмғир хиди келарди.

Бекат ёнидаги супермаркетда кечки овқатга егулик олаётганимда ниҳоят ёмғир томчилай бошлади. Кўз илғамас шаффоф зарралар оёғим остидаги йўлакни аста-секин ёмғирга хос кулранг тусга бўяди. Автобус қачон жўнашини суриштиргач, яқинроқдаги тамаддихонага кириб қаҳва олдим. Емакхона гавжум эди, ёмғирнинг хиди энди ҳамма ёқдан келар, официант кизнинг кўйлаги ҳам, қаҳва ҳам ёғин исига тўйингандек эди.

Кечки нимқоронғида автобус бекатини қуршаган нуқтачаларга ўхшаб фонуслар ёнди. Бекатда тўхтаб ўтадиган автобуслар тоғ дарёсида у ёқдан-бу ёққа сузиб юрувчи улкан хонбалиқларни эслатарди. Хизматчи, талаба ҳамда уй бекаларига тўла уловлар тобора куюқлашаётган зулмат қаърига бирин-кетин сингиб кетарди. Деразадан қараб қоп-қора овчарка ит етаклаб кетаётган ўрта ёшлардаги аёлга кўзим тушди. Унинг ортидан резина коп-токчаларини ерга уриб ўйнаганча уч-тўртта бола ўтди. Бешинчи тамакини ўчириб, совиб қолган қаҳванинг сўнгги қултумини сипқордим.

Сўнгра дераза ойнасида кўринаётган аксимга разм солдим. Иситмадан кўзларим киртайиб қолибди. Бу ҳам майли... Олти яримда ўсиб чиққан дағал соқолдан юзим қорайиб кетибди. Бунисигаям чидаса бўларди-ю, лекин юзим худди ўзимники эмасдек туюларди. Ишга кетаётганимда поездда тасодифан қаршимга ўтирган йигирма тўрт ёшли эркакнинг юзи эди бу. Бошқа биров учун менинг юзим билан кўнглим маънисиз жасаддан ўзга

нарса эмас. Кўнглим бошқа бировнинг кўнглини нукул четлаб ўтмоқчи бўлади. “Ҳой!” – дейман мен. “Ҳой!” – акси-садо беради аксим. Шу холос. Ҳеч ким қўл ҳам кўтармайди, қайрилиб ҳам қарамайди.

Агар қулоқларимга гул қистириб, қўлларимга сузгич кийдирилса, нари борса уч-тўрт киши қайрилиб қараши мумкин. Уч кадамдан кейин ўшалар ҳам унутиб юборишади. Уларнинг кўзи ҳам, меникиям ҳеч нимани кўрмайди. Гўё қуриб битгандекман. Энди ҳеч кимга ҳеч нима беролмасам керак.

Эгизаклар мени кутишаётган экан.

Уларнинг бирига супермаркетдан келтирган жигарранг халтани тутқазиб, оғзимда тамаки билан душга кирдим-да, совун суркамай, оқаётган сувнинг остида кошинли деворга тикилиб туравердим. Чироғи куйган қоронғи ваннахона деворларида бир нималар ғимирлаб ғойиб бўлмоқдайди. Аллақандай соялар – булар менга на тегина олади, на кўнглимга бир нима солади.

Ваннадан чиқиб артингач, каравотга чўзилдим. Янги ювилган маржондек қизғиш кўрпада битгаям доғ йўқ эди. Шифтга тамаки тутунини пуфлаб кун бўйи нима билан шуғулланганимни эслашга уриндим. Эгизаклар эса сабзавотларни тўғраб, гўшт қовуриб, гуруч қайнатишди.

– Пиво ичасанми? – деб сўради бири.

– Майли.

Футболкасига 208 рақами чизилгани каравотга пиво билан стакан келтирди.

– Мусиқа кўяйми?

– Яхши бўларди.

У пластинкали жавондан Генделнинг “Флейта учун соната”сини олиб патефонга кўйди-да, игнани қистирди. Бу пластинкани менга беш-олти йил бурун Севишганлар кунида бир таниш қиз совға қилганди. Флейта, альт ва клавесин садосига пишаётган гўштнинг чирсиллаши жўр бўлди. Шу пластинканинг куйи остида ўша қиз билан бир неча бор алоқа қилганмиз. Мусиқа тиниб пластинкага қистирилган игнанинг шиғиллаган товуши келгунча у билан индамай узоқ вақт қовушардик.

Дераза ортидаги товушсиз ёмғир қоронғи гольф майдонини сувга бўқтирарди. Пивони ичиб тугатдим, Ганс Мартин Линде фа-минор сонатасининг сўнгги нотасигача ҳуштак қилиб чалгач, кечки овқат ҳам тайёр бўлди. Ўша куни кечқурун оғзимизга толқон солингандек ҳеч биримиздан садо чикмасди. Пластинка куйи тингач, хонада бўғотни чертаётган ёмғир садоси ва уч кишининг гўшт чайнаши эшитиларди, холос. Кечки овқатдан сўнг эгизаклар идиш-товоқни йиғиштириб, ошхонада қаҳва қайнатишди. Қаҳвани ҳам бирга ичдик. Қайноқ, хуштаъм қаҳвадан гўё хаёт нафаси уфурарди. Эгизаклардан бири пластинка кўйиш учун ўрнидан қўзғалди. Бу “Битлз”нинг “Rubber Soul” кўшиғи эди.

– Бунақа пластинкам борлигини билмаган эканман! – дедим ажабланиб.

– Биз сотиб олдик!

– Берган пулингдан ортиб қолганини оз-оздан йиғдик.

Бош чайқадим.

– “Битлз”ни ёқтирмайсанми?

Индамадим.

– Аттанг. Сени хурсанд қиламиз деб ўйловдик.



– Кечирасизлар...

Қизлардан бири ўрнидан туриб патефонни ўчирди ва жиддий киефада пластинканинг чангини артиб, конвертга солиб қўйди. Учаламиз ҳам жимиб қолдик. Хўрсиндим.

– Қилигимга эътибор берманглар, – ўзимни оклай бошладим. – Бироз чарчаганим учун ёғинаяпман... Ўша пластинкани яна бир эшитайлик.

Эгизаклар ўзаро кўз уриштириб кулиб юборишди.

– Тортинма! Ахир бу ўзингни уйинг...

– Бизларга эътибор берма!..

– Пластинкани ростдан ҳам эшитгим келаяпти.

Охир-оқибат қахва ичиб, “Rubber Soul”нинг ҳар икки тарафини тингладик. Хиёл енгил тортдим. Қизлар ҳам хурсанд бўлишди, чамамда.

Қахвадан кейин улар танамга ҳарорат ўлчагич қўйиб, иккаласиям бир неча бор текширди. Ҳароратим ўттиз етти-ю, бешга чиқибди – эрталабкидан ярим даража юқори. Бошим карахт эди.

– Душга тушганинг учун шундай бўлаяпти.

– Ётиб ухлашинг керак.

Яхши маслаҳат. Ечиниб, “Чин заковат танқиди” ва бир кути тамаки билан каравотга шўнғидим. Кўрпадан қуёшнинг сезилар-сезилмас ҳиди келар, Кант ҳар доимгидек ажойиб эди, лекин тамакидан найча қилиб ўраб газли горелкада куйдирилган нам газетанинг тами келарди. Китобни ёпиб, қизларнинг товушига паришонлик билан қулоқ тутганча зулмат домига тортишини кутиб ётавердим.

8

Тоғ чўққиси яқинидаги сокин нишаблик қабристонга айлантирилганди. Қабрлар орасидан қалин шағал ётқизилган йўлчалар ўтган, ора-сира худди майса чимдиётган қўйларга ўхшаб буталари қирқилган арчагуллар кўзга ташланади. Симобли баланд фонуслар бутун майдон бўйлаб худди соат пружиналаридек бураб чиқилганга ўхшар, улар ҳар ёққа сунъий оқиш ёруғлик таратади.

Каламуш машинани қабристоннинг жануби-шарқидаги дарахтзор ёнида тўхтатди-да, аёлнинг елкасидан кучиб, у билан бирга пастда ястанган тунги шаҳарни томоша қилди. Шаҳар ясси идишга тўлдирилган қуюқ ялтироқ бўтқани ёки баҳайбат капалак сочган тилларанг чангни эслатарди.

Аёл Каламушга суяниб, худди ухлаётгандек кўзини юмиб турар, Каламуш ёнбоши билан унинг оғирлигини яққол ҳис этмоқда. Фаройиб оғирлик. Эркакка муҳаббат, фарзанд туғилиши, кексайиш ва ўлим – бари мужассам эди унда. Каламуш бир қўли билан тамаки қутисини олди-да, чекди. Баъзан денгиздан шамол эсар, тепаликка кўтарилиб, қайрағайзорнинг игнабарглари синкита бошларди. Аёл ростдан ҳам ухлаб қолгандай эди. Каламуш унинг яноғини силади. Бармоқларини юпқа лабларига теккизиб илиқ ва нам нафасни ҳис этди.

Бу ер қабристондан кўра кўпроқ ташландик шаҳарга ўхшарди. Майдоннинг ярмидан кўпи ҳувиллаб ётар, жой олганлар ҳали тирик эди. Баъзан, яқшанба кунлари улар оилалари билан келиб, қачонлардир ўзлари ётадиган жойдан хабар олишарди. Улар қабристонга тепароқдан разм солиб

ўйга толарди: хўш, бинойидек манзара, мавсумга мос гуллар, тоза ҳаво, чим текисланган, ҳатто сувпуркагичлар ҳам ўрнатилган, қабрга қўйилган нарсаларни олиб қочадиган дайди итлар санғимаиди. Энг муҳими, ҳамма ёқ ёруғ ва тоза. Кўнгиллари жойига тушган меҳмонлар ёғоч ўриндикка ўтириб, кутида олиб келишган тушликни тановул қилишарди-да, серғалва ҳаёт кўйнига қайтишарди.

Эрталаб ва кечқурун назоратчи келиб, дастаси узун ясси белкурак билан йўлаклардаги шағални текисларди. Кейин майдон ўртасидаги сув ҳавзасига бориб, зоғорабалиқларни томоша қилаётган болаларни ҳайдарди. Қўшимчасига кунига уч маҳал – тўққизда, ўн иккида ҳамда олтида карнайлардан “Қари Қора Жо” янграй бошлайди. Бу куйда қандай маъно бор – Каламуш билолмасди. Аммо “Қари Қора Жо” садоси остидаги кечки хилват қабристон келиб кўришга арзирли манзара эди.

Етти яримда назоратчи автобусга ўтириб, пастки оламга қайтар, қабристон сув куйгандек жимжит бўлиб қоларди. Шундан сўнг ошиқ-маъшуқлар машинада келиб, кўнгилхушлик қиларди. Ёз пайтлари дарахтзорда ҳамиша уч-тўртта машина турарди.

Каламушга ёшлигидаям қабристонда чуқур бир маъно бордек туюлар, мактабда ўқиб юрган кезлари ҳали ҳайдовчилик гувоҳномасини олмай туриб у ўзининг спорт мотоциклига қизларни миндирганча, дарё ёқалаб бу ерга тез-тез келиб турарди. Тепага кўтарилгач, навбатдаги севгилисини кучиб шаҳар чироқларини томоша қилар, турфа ҳидлар димоғини китиклаб зум ўтмай тарқарди. Турли-туман орзулару қайғулар, ваъдалар... Бари тарқаб кетарди.

Ўгирилиб қаралса, бу кенг майдон бўйлаб аста-секин қулоч ёзаётган ажал кўзга чалинарди. Гоҳо Каламуш кизнинг қўлидан тутиб, рутубатли майдондаги йўлакларда мақсадсиз кезишарди. Ўзига исм, сана ҳамда ўтган умрларни жо этган ўлим худди қатор ўсган буталардек бир текис такрорланар, унинг охири кўринмасди. Бу ерда ётганлар учун шамол шивири ҳам, ҳидлар ҳам, ҳатто зулматга қарата чўзиш учун пайпаслагич ҳам йўқ эди. Улар вақтдан айрилган дарахтларга ўхшар, фикрдан, мушоҳадага сўз айтишдан маҳрумдирлар. Қабристонда халоват топганлар буларнинг барини тирикларга қолдиришганди. Каламуш севган қизи билан дарахтзорга қайтиб, бир-бирини маҳкам кучди. Денгизнинг шўр шамоли, барглари иси билан майсадаги чигирткалар – яшашда давом этаётган бу дунё қайғуси ҳамма ёқни қоплаганди.

– Қўп ухладимми? – хижолат чеккандай бўлди аёл.

– Йўқ, – деди Каламуш. – Бироз мизғидинг холос...

Худди аввалгидек яна бир кун. Гўё ўқилган саҳифани қайта очишгандек.

Кун бўйи кузнинг таровати. Ҳар доимги вақтда ишни тугатиб, уйга қайтганимда эгизаклар йўқ эди. Пайпоғимни ечмай қаравотга чўзилдим-да, шифтга термилиб тамаки тутатдим. Кўп нарсалар ҳақида ўйлагим келар, лекин бошим бўм-бўш. Хўрсиниб, қаддимни кўтардим-да, бир муддат рўпарамдаги оқ деворга тикилдим. Нима билан шуғулланишни билмай қолдим. Бир умр деворга бақрайиб ўтиролмаيمان-ку, – дедим дилимда.



Барибир фойдаси бўлмади. Диплом иши ёзишимга ёрдам берган профессорнинг гапи тўғри эди. Услуб чакки эмас, – девди у, – далил-исботлар ҳам жойида. Лекин мавзу мавҳум. Ҳа, худди шундай. Мустақил яшай бошлагандан бери ўз-ўзимга қандай ёндашишни билмасдим.

Жуда ғалати ҳолат. Шунча йилдан бери ёлғиз яшайману ҳаётим рисоладагидек кечганини эслолмайман. Йигирма тўрт йил – бу хотирадан ўчиб кетадиган қисқа муддат эмас. Худди зўр бериб кидираётганимда нимани излаётганимни унутиб қўйгандекман. Аслида нимани излаётувдим ўзи? Шиша очқичними? Эски мактуб ёки ҳужжатними? Қулоқни тозалайдиган чўпними?

Ўйларимни четга суриб каравот бошидаги Кантни қўлга олдим. Китобдан тушган бир парча қоғозга эгизаклар: “Гольф майдонида сайр қилгани кетдик”, деб хат ёзиб қолдиришган экан. Хавотирлана бошладим. Уларга менсиз у ёққа борманглар, деб тайинловдим-ку. Қаердан юришни билмасанг, у ерда сайр қилиш хавфли. Гольф коптокчаси тегиб кетиши мумкин.

Оёққа пойабзал, эгнимга свитер кийиб, кўчага чиқдим-да, сим тўсикдан ошиб, майдоннинг нотекис жойидан юрганча ўн иккинчи чуқурчагача бордим. Кейин ҳордиқ чиқарувчилар айвонини ёнлаб ўтиб, ғарбий бурчақдаги дарахтзор оралаб юрдим. Ботаётган куёш нурлари дарахтларнинг орасидан майсазорга тушарди. Ўнинчи чуқурча яқинидаги қумлоқда шакли гантелга ўхшаш ўра қазилган бўлиб, унинг ичида менинг қизларим ташлаб кетган қаҳвали крем суртилган ширинликнинг бўш халтачаси ётарди. Халтачани найча қилиб ўраб чўнтагимга тикдим-да, қумдаги учовимизнинг изимизни оёғим билан текисладим. Ёғоч кўприкча бўйлаб жилгадан ўтгач, тепаликка чиқиб ниҳоят уларни учратдим. Эгизаклар тепаликнинг нариги томонига ўрнатилган эскалатор зинасида ўтириб, топган топалоқ ўйнашаётганди.

– Бу ерда ёлғиз юриш хавфли деб айтувдим-ку.

– Шафақ жуда чиройли экан! – деди қизлардан бири ўзини оқлаётгандек.

Эскалаторда пастга тушиб, ўт босган майдонда ўтирганча куёшнинг ботишини томоша қилдик. Чиндан-да гўзал манзара экан.

– Ўрага чиқинди ташлаш мумкин эмас! – койидим яна.

– Кечирасан, – дейишди икковиям.

– Мана, қаранглар, бир сафар қўлимни кесиб олганман! – Уларга чап қўлимнинг кўрсаткич бармоғидаги оқ ипга ўхшаш етти миллиметрли чандиқни кўрсатдим. – Ўшанда бошланғич синфда ўқирдим. Кимдир шарбат шишасининг синиғини қумга кўмган экан.

Қизлар бош ирғади.

– Тўғри, ширинлик халтаси қўлни кесмайди-ю, лекин барибир қумга чиқинди ташлаш яхши эмас! Қум ҳамиша тоза бўлиши керак!

– Тушундик, – деди бири.

– Энди бундай қилмаймиз, – таъкидлади наригиси. – Бошқа жойларинг-ниям кесиб олганмисан?

– Бўлмасам-чи!

Уларга ҳамма яра-чақаларимни кўрсатдим. Жароҳатларимдан бутун бошли рўйхат тузиш мумкин эди. Мана, футбол тўпи теккан чап кўзим. Тўр пардасидаги из ҳамон кетмаган. Бурнимдаги манави чандиқниям футбол ўйнаганда орттирганман. Тепадан келаётган тўпга сакраганимда рақибим тиши билан бурнимни қашқа қилган. Пастки лабимда еттита

чокнинг изи бор. Юк машинасидан ўзимни четга оламан деб велосипеддан йиқилганман. Мана, синган тишим...

Салкин майсага ёнбошлаб буталарнинг шамолда шовуллашига кулок тутдик.

Қоронғи тушгач, овқатлангани уйга қайтдик. Ваннада чўмилиб, бир банка пиво ичгунимча консерваланган сарсабил ва шапалоқдек қоху барглари билан безатилган уч-тўртта сулаймонбалиқ тайёр бўлди. Балиқнинг таъми қачонлардир ортда қолган, ёзда ўзим юрган тоғ сўкмоғини ёдимга солди. Ҳафсала билан балиқни паққос туширдик. Ликопда оқ қилтиқ билан қаламга ўхшаш қоху поялари қолди, холос. Қизлар идиш-товоқни апилтапил ювишди-да, қаҳва қайнатишди.

– Тақсимлагич қопқа ҳақида гаплашиб олсак, – дея таклиф қилдим мен.
– Негадир у мени хавотирга солаяпти.

Қизлар бош ирғашди.

– Қизик, тақсимлагич нега сушлашмоқда?

– Заҳарли ҳаво ютгандир-да.

– Ё тешилган.

Чап кўлимда қаҳвали финжон, ўнгида тамаки тутганча бироз ўй сурдим.

– Нима қилсак экан?

Улар бир-бирига қараб қўйишди-да, бош чайқашди.

– Энди унга ҳеч нима қилмайди!

– Гўр қазिश қолди, холос!

– Териси йиринглаган мушукни ҳеч кўрганмисан?

– Йўқ, – дедим мен.

– Йиринг аста-секин тошдай қотиб қолади. Охири юраги ҳам тўхтади.

Чуқур хўрсиндим.

– Ўлгунича жим қараб тураверамизми?

– Ачинаётганингни тушунса бўлади, – деди қизлардан бири. – Лекин кўп куйинаверма, ўзингни олдириб қўясан...

Бу гап шунақанги хотиржамлик билан айтилдики, одатда, қор ёғмаган кишда тоғ чанғисига тупуришга шунақа оҳангда кўндиришади. Мен ҳам тупурдим-да, сўнг қаҳвадан хўплардим.

10

Чоршанба куни кечки соат тўққизда элитган уйку ўн бирда қочди-ю, қайтиб кўз илинмади. Гўё икки ҳисса тор қалпоқ кийдиришгандек бошни нимадир сиқарди. Жуда ёқимсиз ҳиссиёт. Ётавериш жонига теккач, Қаламуш пижамада ошхонага чиқиб муздек сувдан сипқорди. Кейин аёли ҳақида ўйлади. У дераза ёнида туриб, нур сочаётган маёққа қаради, кейин нигоҳи қоронғидаги тўлқинқайтаргичда сирғалиб, аёлнинг уйи турган жойга кўчди. Зулматга урилаётган пўртаналар шовури, дераза ортига уюлган кумнинг шитири ёдига тушди... Ўзининг бир қарич ҳам олдинга силжимамай узлуксиз ўй суриш одати жуда жирканч туюлди.

Улар учраша бошлагач, Қаламушнинг ҳаёти бир хил ўтувчи ҳафталарнинг узлуксиз такрорига айланиб, вақт ҳисси ғойиб бўлди. Неча ой ўтди? Ўн ойдир, эҳтимол. Эслолмайди... Шанба куни аёл билан учрашади. Яқшанбадан сешанбагача – уч кун муттасил хотираларга берилади. Пайшанба,



жума ҳамда шанбанинг биринчи ярмида бўлгуси учрашувга ҳозирланади. Фақат чоршанбада ҳар тарафга бурун сукиб бемақсад тентираш мумкин. Келажакка ҳам яқинлашолмайсан, ўтмишдан ҳам олисдасан. Чоршанба...

Каламуш ўн дақиқача қаққайиб тамаки тутатгач, пижамани ечиб, кўйлак, устидан куртка кийди-да, ер ости гаражига тушди. Ярим тунги кўчаларда ҳеч зоғ кўринмас, зимистон йўлчаларни ёритган фонуслар сўппайиб турарди, холос. “Жейз-бар”нинг эшигига тунука парда ёпилганди. Каламуш уни ярмигача кўтариб, ичкарига киргач, зинадан пастга тушди.

Жей курсиларнинг суянчиғига ўнтача ювилган сочиқни илиб, пештахта ёнида ёлғиз ўзи тамаки чекиб ўтирарди.

– Бир шиша пиво ичсам майлими?

– Бемалол, – деди у хушмуомалалик билан.

Каламуш илк марта “Жейз-бар”га ёпилгандан кейин кирувди. Чирок фақат пештахтани ёритар, вентилятор ва совутгичларнинг уни ўчганди. Йиллар мобайнида деворлар ҳамда полга сингган ҳидлар тутқич бермай ҳавода чарх урарди.

Каламуш пештахтанинг ортига ўтди-да, музлаткичдан шиша олиб, стаканни тўлдирди. Барнинг қоронғи томони совиган, оғир ҳамда нам ҳаво қатламларидан иборатдек эди.

– Ўзи бугун келмоқчи эмасдим, – деди Каламуш худди кечирим сўраётгандек. – Лекин уйқум қочиб, роса пиво хумор қилди. Кўп ўтирмайман.

Жей пештахтага газета ёйиб, шимиға теккан кулни қоқди.

– Шошмай ичавер. Қорнинг оч бўлса, бирор нима пиширай...

– Керак эмас... Пивонинг ўзи кифоя... Менга эътибор берма.

Каламуш бир кўтаришда тотли пиво солинган стаканни бўшатди-да, ҳовури босилгач, қолганиниям қуйиб, кўпикнинг чўкишини томоша қилди.

– Балки мен билан бирга ичарсан? – деб сўради у секингина.

Жей хиёл ўнғайсизлангандек жилмайди.

– Раҳмат. Лекин мен бир култум ҳам ичмайман.

– Билмаган эканман.

– Шунақа туғилганман. Вужудим қабул қилмайди...

Каламуш бош ирғаб, индамай пиво хўплади. Аслида, Жей ҳақида ҳеч ким айтарли гап билмасди. Жуда камсуқум бу одам ўзича сира гапирмас, кимдир савол берса, гўё жавонни ағдариб юбормаслик учун эҳтиётлаб сураётгандек ҳар бир сўзини ўлчаб жавоб қайтарарди.

Жей хитойлик экани, Хитойда туғилгани ҳаммага аён, шаҳарда бунақа ажнабийлар тез-тез учраб турарди. Каламуш юқори синфда ўқиган кезлари иккита хитойлик билан бирга футбол жамоасида ўйнаган – улардан бири ҳужумчи, наригиси ҳимоячи эди. Хитойликларга ҳеч ким ортиқча эътибор бермасди.

– Мусиқасиз зерикарли! – Жей шундай деб Каламушга мусиқа автоматининг калитини ирғитди. Каламуш бешта кўшиқ танлади-да, пештахтадаги пивосининг ёнига қайтди. Динамиклардан Уэйн Ньютоннинг эски кўшиғи янграй бошлади.

– Вақтингни олаяпманми? – сўради Каламуш.

– Нима фарқи бор. Барибир ҳеч ким кутмайди.

– Ёлғиз яшайсанми?

– Ҳа...

Каламуш чўнтагидан тамаки чиқарди-да, силлиқлаб тутатди.

– Қари бўлсаям гаплашишга ярайдиган мушугимни айтмаганда, – деди Жей.

– Гапира оладиган мушукми?

Жей бош ирғади.

– Мушук билан анчадан бери биргамиз. Унинг кайфиятини ҳис қиламан, у эса меникини.

Каламуш оғзида тамаки билан бир нима деб ғўлдиради. Мусиқа автоматининг игнаси шиғиллаб, “Макартур-Парк”нинг пластинкаси қўйилди.

– Мушуклар нима ҳақида ўйлайди ўзи?

– Ҳар хил нарсаларни... Мисол учун сен билан ўйларимиз қанақа?

– Тўғри айтасан, – деди Каламуш кулиб.

Жей ҳам кулиб қўйди. Кейин индамай бармоғини пештахта юзасида юргизди.

– У бир қўлли.

– Бир қўлли?

– Мушугимни айтаяпман-да. Мушугим чўлок. Тўрт йиллар бурун кишда у ҳамма ёғи қонга беланиб уйга қайтди. Панжаси мажақланиб, мармеладга ўхшаб қолибди.

Каламуш стаканни пештахтага қўйиб Жейга қаради.

– Унга нима бўлган экан?

– Билмадим. Дастлаб машинанинг остида қолган деб ўйладим. Лекин ғилдирак бунақа босмайди – фақат исканжа билан шундай қисиш мумкин. Панжа титилиб кетганди. Балки, кимдир атайин азоб бергандир...

– Атайин? – Каламуш қулоғига ишонмай қайта сўради. – Сафсата. Мушукнинг панжасини эзғилаш кимга керак?

Жей тамакининг учини пештахтага тикиллатиб урди-да, тишларининг орасига қистириб тутатди.

– Тўғри, мушукни майиб қилишдан нима наф? Ҳеч кимга зарари тегмайдиган ювошгина жонивор ахир... Унинг панжасини мажақлаб нимагаям эришиш мумкин? Ақлга сиғмайдиган ваҳшийлик бу. Аммо дунёда бунақа сабабсиз ёвузлик тоғдек уюлиб ётибди. Иккимиз сабабини англолмасак-да, у мавжуд, тамом-вассалом. Биз унинг ичида яшаймиз, десак ҳам бўлади.

Каламуш стаканга тикилиб яна бош чайқади.

– Буни тушунишим даргумон...

– Тушунмаганинг ҳам яхши! Бунақа ахволда энг тўғри йўл – тушунишга уринмаслик.

Жей шундай деб, одатда, мижозлар ўтирадиган зулматдаги бўм-бўш курсилар томонга тамаки тутунини пуркади. Оқиш тутун ҳавога сингиб, изсиз йўқолди.

Улар бир муддат индамай ўтиришди. Каламуш стаканга термилганча нималарнидир ўйлар, Жей эса ҳамон бармоғини пештахта сатҳида юргизарди. Мусикий автомат сўнгги қўшиққа етиб келди. Хушовоз “Falsetto Boys” гуруҳи соул-баллада куйлай бошлади.

– Биласанми, Жей! – деди Каламуш стаканидан кўз узмай. – Бу дунёда яшаётганимга йигирма беш йил бўлибди-ю, ҳалигача ҳеч нимани фаҳмлай олмагандайман.

Жей индамай бармоқларига тикилиб турди-да, сўнг қадди бироз эгилди.

– Мен эса қирқ беш йил яшаб, биргина ҳақиқатни англадим. Қанақа дегин? Одам агар чин кўнгилдан истаса, ҳар қандай нарсдан сабоқ чиқара оларкан. Оддий, майда-чуйда нарсалардан ҳам ҳар доим сабоқ чиқарса бўлади. Ҳатто соқол олишнинг ҳам ўз фалсафаси бор, деганди кимдир. Агар шундай бўлмаганда бу дунёда ҳеч ким тирик қолмасди.

Каламуш бош ирғаб, стаканнинг тубидаги уч сантиметр пивони хўплади. Пластинка тугаб, мусиқа автомати “шиқ” этди ва бар яна сукунат қарига чўмди.

– Айтганларинг тушунарлидег-у... – Каламуш бошлаган гапани охирига етказолмади. Ичидагини сиқиб чиқаришга уриниши наф бермагач, жилмайиб ўрндан кўзгалди. – Пиво учун раҳмат. Уйингга элтиб қўяйми?

– Ҳожати йўқ, уйим шу атрофда. Пиёда юришни ёқтираман...

– Хўш, хайрли тун унда. Мушугингга салом айт.

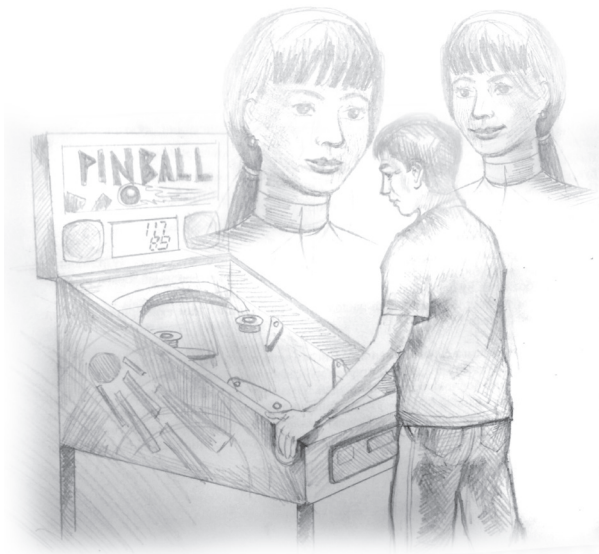
– Албатта айтаман.

Ташқарида кузги совуқнинг ҳиди келарди. Каламуш кафти билан дарахт таналарини шапатилаб, кўча бўйлаб кетаверди. Машина тўхташ жойигача келгач, ҳисоблагичнинг рақамларига паришонхотирлик билан узоқ термилиб турди. Сўнгра машинага миниб бироз ўйлади-да, уловни денгизга қараб ҳайдади. Рулни соҳил ёқалаб ўтган йўлга буриб, аёлнинг уйи ёнида тўхтади. Деразаларнинг ярмида ҳали чироқ ёниқ, айримларида парданинг ортидаги кишиларнинг қораси кўринарди.

Аёлнинг квартираси қоронғи, ётоқхонасининг чироғи ҳам ўчик. Ухлаётгандир. Каламушнинг юраги баттар сиқилди.

Тўлқинлар борган сари қаттиқроқ шовуллар, тўлқинтўсардан ошиб ўтиб, уни машинаси билан бирга оқизиб кетмоқчидек туюларди. У

радиони ёқиб, ўриндикнинг суянчиғини ортга сурди, кейин кўлларини гарданига тираб, радиобошловчининг валдирашига қулоқ тутганча ўтираверди. Каламуш ўлгудек чарчаганди. Ҳар хил тушунарсиз туйғулар ўз жойини тополмай қаёққадир йўқолар, у енгил тортиб, бўм-бўш бошини кийшайтириб, пўртаналар шовурига қоришаётган вайсаки радиобошловчи товушини элас-элас эшитиб ўтирарди. Уйқу билдирмай келди.



(Давоми келгуси сонда)

QO‘SHNIM– QARDOSHIM

ТУРК ШЕЪРИЯТИДАН

Ражаб ҲИФЗИЙ

(1893–1918)

НАҚШЛАНДИ МИНГ АЛВОНГА ЧЕЧАКЛАР

*Турк тилидан
Тоҳир ҚАҲҲОР
таржимаси*

Ражаб Ҳифзий Усмонли салтанатининг Қарс вилоятидаги Қағизман туманида яшаб ўтган халқ шоиридир.

Ражаб Тупроққалъа маҳалласидаги мадрасада таълим олади, Қуръонхон ҳофиз бўлиб етишади. Ўзи ҳам мактаб очиб, болаларни ўқитади, имом бўлиб хизмат қилади. Айни пайтда ошиқлар, яъни бахшилар йўлида шеърлар битади. Уйланади, уч фарзанд кўради. Афсуски, 1918 йил мартда хотини Сўна вафот этади. Бир ой ўтгач, Сарикамиш ва Арзирумдаги урушда турк кўшинларидан қочган армани тўдалари йўл-йўлакай қуролсиз мусулмонларни ўлдиради. Улар орасида Ҳифзий ҳам бўлган.

Бу йил шоир ўлимига юз йил тўлмоқда. Атиги йигирма беш йил яшаган шаҳид шоирнинг қўлёмалари тўпланиб, турли йилларда нашр қилинган. Қўйида шоирнинг илк бор ўзбекчага ўгирилган шеърлари билан танишасиз. “Бечора бойқуш” марсиясини шоир ўн беш ёшида ўлган амакисининг қизи Зиёда (айрим тадқиқотчиларнинг айтишича, хотини Сўнанинг вафоти)га бағишлаган.

Таржимондан

БЕЧОРА БОЙҚУШ

*Нечун, ночор бойқуш, кезарсан бунда,
Йўқмидир ватанинг, элларинг қани?
Хафасан, саломга алик олмассан,
Шайдо булбул, ширин тилларинг қани?*

*Ажал тузоғини очолмасмисан?
Очиб-да ичиндан қочолмасмисан?
Озод айласалар, учолмасмисан?
Синиқми қанотинг, қўлларинг қани?*

*Тўпидан айрилса қўзи – фалокат,
Тозларнинг қуш-қурти уни ер албат,
Қатордан айрилдинг, босдимми калхат,
Турнам, қочарга ўнг-сўлларинг қани?*

* Манба: Kağızmanlı Hıfzı. Hayatı-Sanatı-Şiirleri. Haz. Sait Küçük. Ürün yay. Ankara. 2007.

Очмисан, ҳеч йўқми овқатинг, ошинг,
Уйинг қоп-қоронғи, йўқми оташинг,
Ҳамхонанг ҳам йўқми, қани йўлдошинг,
Эшигингга туташ йўлларинг қани?

Қора ерда кўк бинафша битарми?
Баҳор, ёзда бойқуш сайраб ўтарми?
Боз-роққа ўрганган чўлда ётарми,
Уйғон, гариб булбул, гулларинг қани?

Бунда кўрпа, тўшак, ёстиқ бормидир?
Шундай кенг дунёда жойинг тормидир?
Ортда тош девору олдда ёрмидир?
Яшил бошли сўнам, кўлларинг қани?

Юргандинг-ку сўлу соғларимизда,
Ёш бир кийик эдинг тоғларимизда,
Янги ниҳол эдинг боғларимизда,
Фалак бутадими, толларинг қани?

Тўйингда кўп аччиқ шарбат ичилди,
Келинлик либосинг торми – бичилди?
Қадаб қўй тугмангни, кўксинг очилди,
Не бўлди, камарли белларинг қани?

Бормидир у қўлларингнинг хиноси?
Қорамидир кўзларингнинг биноси?
Қаридингми ўн беш йилнинг сўнграси?
Йўқмидир тоқатинг, ҳолларинг қани?

Эй, жигарим, оч эшикни, кирайин,
Хастамисан, ҳол-хотириг сўрайин,
Сувсиз қолган бўлсанг, бир сув берайин,
Дарёлардан тошган селларинг қани?

Ёш жонингга ахир кўзлар қиярми?
Маъсум бошни тош ёстиққа қўярми?
Бўй қиз оқ бўз кийса, шу эл куярми?
Ўрасанг бўлмасми, шолларинг қани?

Ҳар келиб-кетганда салом берайин,
Нишонгоҳ у тошга юзим сурайин,
Кўтар ниқобингни, юзинг кўрайин.
Мунча сарғарибсан, олларинг қани?

Ётарсан узлатда гамсиз, қайғусиз,
Алла, болам, алла, қолма уйқусиз;
Ғариб ҳам яланғоч, ҳам оч, ҳам сувсиз,
Эй, фалак фақири, молларинг қани?

Тагин сайронгоҳга чиқолмасмисан?
Чиқиб шу боғларга боқолмасмисан?
Турғизсам, оёққа қалқолмасмисан?
Тутай, менга узат, қўлларинг қани?

Сен ҳам Ҳифзий каби кечроқ уйгондинг,
Уйгондинг-да, тош ёстиққа таяндинг,
Асли хоним мисол қоврулдинг, ёндинг,
Еллар совурдими, кулларинг қани?

МАРҲУМАНИНГ ЖАВОБИ

Сендан хафамасман, амаким ўгли,
Ўлим лол айлади, тилларим йўқдир;
Эгди қоматимни, букди белимни,
Ўрнимдан туришига ҳолларим йўқдир.

Ажал тузоғини очолмас бўлдим,
Очиб-да ичиндан қочолмас бўлдим,
Озод айладилар, учолмас бўлдим,
Қанотим синиқдир, қўлларим йўқдир.

Кўзийдим, айрилдим сурувларимдан,
Тоглар қон йиғлади оҳу зоримдан,
Калхат чўқир шул қонаган еримдан,
Тўкилди парларим, жиларим йўқдир.

Заҳарга айланди овқатим, ошим,
Ўчоғим буздилар, сўнди оташим,
На бир кимсам қолди, на-да йўлдошим,
Уй, мўри, эшигим, йўлларим йўқдир.

Билдиринг бойқушлар бундан кечганда,
Салом айтинг ҳар турналар учганда,
Оқ, қизил гуллар илк гунча очганда,
Менга ҳам йўллангиз, гулларим йўқдир.

Бағрим ҳасратидан том ёнар бўлди,
Қаршим жар, қўналгам тош девор бўлди,
Шундай кенг дунёда жойим тор бўлди,
Қўниб ҳам сузолмам, қўлларим йўқдир.

Соғлиқда кезардим сўлу соғларда,
Кийикдек сакрардим қиру тоғларда,
Бутоқ ёйган ниҳол эдим боғларда,
Фалак кўп бутади, толларим йўқдир.



Тўйимда ҳам аччиқ шарбат ичилди.
Келинлик кийимим торроқ бичилди,
Вужудимда кўп яралар очилди,
Камар боғлаш учун белларим йўқдир.

Қора қошларимнинг ўсмаси сўлмиш,
Қора кўзларимга тупроқлар тўлмиш,
Гул рангим сарғариб, заъфарон бўлмиш,
Сўнмиш ол яногим, ҳолларим йўқдир.

Хабар айланг, қушлар тутсин азасин,
Рўмолимга уя қурсин, яйрасин;
Қўймадилар тўлдиришига кўзасин,
Ҳовуздан айрилдим, селларим йўқдир.

Мен келганда, элимизда ёз эди,
Этганимиз шўхлик, жилва, ноз эди,
Сарпо йиғолмадим, умрим оз эди,
Кўчдим – кўйлақларим, шолларим йўқдир.

Онам мени бир қуш қилиб учирди,
Қолма, деди, боғларидан кўчирди,
Золим фалак чархда янчиб, ўчирди,
Қора кийдим, яшил, олларим йўқдир.

Ёру йўлдош мени тушларда кўрсин,
Кўрганлар хотирим, ҳолимни сўрсин,
Йўлдан ўтган-кетган фотиҳа берсин,
Фалак тиланчиси, молларим йўқдир.

Бир хастаман, сайронгоҳга чиқолмам,
Чиқиб, ёрнинг йўлларига боқолмам,
Суюсанг ҳам мен оёққа қалқолмам,
Узатгани нозик кўлларим йўқдир.

Мен ҳам Ҳифзий каби шошиб уйғондим,
Уйғондим-да, тош ёстиққа таяндим,
Мисли Асли хоним қоврулдим, ёндим,
Чўл ели совурди, кулларим йўқдир.

ЧЕЧАКЛАР

Тагин ол, яшилга ерлар бўёнди, Яшилланар, бутоқланар, толланар,
Нақилланди минг алвонга чечаклар. Юз минг тусда товланару солланар,
Рухим иршод бўлди, кўнглим қувонди, Бири яшилланар, бири олланар,
Бир жон бағишлади жонга чечаклар. Бири ботгай қизил қонга чечаклар.

Саҳарда йиғлади, раҳмат тиланди,
Гўзал кўзларида ёш доналанди,
Қунга қараб-қараб, парвоналанди,
Оз қолди шиқимдан ёнгай чечаклар.

Бағримдаги ханжармидир, ўқмидир,
Менинг дардим чечакдай кўп, чўғмидир;
Эй Тангрим, буларнинг дарди йўқмидир –
Нечун кулар бу девона чечаклар?

Саф тортмиши намозга, қиём этадир,
Ел эсаркан, саждасига кетадир,
Сувсар экан, обираҳмат ютадир,
Кўзин тикар ул осмонга чечаклар.

Руҳим қизил гулдан исини олса,
Ғам эмас, тикани кўксимни юлса,
Қай замон севганим сайронга келса,
Салом айтинг у жононга, чечаклар.

Боди сабо сарин эсар боғларда,
Маст бўлар-да, солланар-да, йиғлар-да...
Теран дараларда, юксак тоғларда
Лашикар тортмиши ҳар бир ёнга чечаклар.

Шўх қушлар ичинда парланар, кезар,
Хаста кўнгилларга дармонлар тузар,
Ҳар гул томиридан оқар сийму зар,
Арзир минг жавҳарга дона чечаклар.

Мусофирман, кўлкангизда қолайин,
Ҳар япрогингизга қурбон бўлайин,
Кўйинг, бирин узиб, сотиб олайин,
Не берайин бу гулианга, чечаклар?

Шайдо булбул гулни доим чорлайдир,
Сайрар ёниб, юрагини торлайдир,
Қаршимизда юлдуз каби порлайдир,
Айлар мени бир парвона чечаклар.

Ҳикмати ботин-ку чечакка зоҳир,
Буларнинг сиррига эмасман моҳир,
Ҳар бири қийматлиг лаълу жавоҳир,
Ўхшайдирлар дур, маржонга чечаклар.

Кибр этган кофирнинг иймони йитар,
Бу хор-зор тупроқда, кўр, нелар битар,
Топар кароматни, ириодга етар –
Огоҳ эса бир лисонга чечаклар.



Ирмоқлар, сойларнинг тиниқ сувлари,
Қушларнинг сеҳрлик у ҳув-ҳувлари,
Ел билан келадир гул хушбўйлари,
Ул жаннатдан бир нишона чечаклар.

Саҳарда уйғониб, уфққа юзланди,
Гўзаллар кезинди, ўтлар изланди,
Ҳаво булутланди, қуёш гизланди,
Ярашарми бу туманга чечаклар?..

Қай бири очилмиш ё гунча бўлмиш,
Бирининг дарди бор, сарғайиб-сўлмиш,
Қай бири саргардон, ёт ерда қолмиш,
Айланмишидир ёй-камонга чечаклар.

Баъзилар иссиқдан безиб, ечинмиш,
Баъзилар сояда сақланиб, тинмиш,
Баъзилар эгнига алвон кийинмиш,
Хуш келдингиз бу сайронга, чечаклар.

Кел, эй Луқмон ҳаким, каттарди яра,
Илми ҳикмат керак, бизларга қара,
Чечакдан топдилар ўлимга чора,
Арзир бири минг дармонга, чечаклар.

Ҳароратдан қизиб, сал маст бўлибдир,
Ёноғига ёмғир томиб, кулибдир,
Юлдуз кўкдан ерга дув тўкилибдир,
Зийнат бермиш бу жаҳонга чечаклар.

Бул биллур пиёла, қорамтирдир ул,
Қандай ярашадир савсанга сунбул,
Бириси оқарган, бири қизил гул,
Ўшар яна кўк райҳонга чечаклар.

Бир тўпи ошиқдир, базм айлар тўлиб,
Бир тўпи курашар паҳлавон бўлиб,
Оқар сувни ичарканлар тенг бўлиб,
Раҳмат дейдир у боғбонга чечаклар.

Булар хўп очилмиш, ҳолин сўрайин,
Кўзим қиймас, сўлмай туриб терайин,
Келтириб, дастасин ёрга берайин,
Бир-биридан нозикона чечаклар.

Ишқсизлар чечакка нени ҳам айтар,
Чечакнинг хушбўйи жононга кетар,
Кеча-кундаз тинмай йиғлар, зикр этар,
Инонадир ул раҳмонга чечаклар.

Гул бўғилар золимларнинг дастида,
Ўлим ҳақдир, ажсал жонлар қастида,
Дўстлар турсин мозоримнинг устида,
Топширсинлар мени санга, чечаклар

Биз ҳам сизлар каби бир гулшан эдик,
Дарди гам сўлдирди, зарнишон эдик,
Зотан-ку, азалдан паришон эдик,
Бадтар солди паришонга чечаклар.

Мен Ҳифзийман, сувлар каби оқарман,
Юрагимни ишқ ўтида ёқарман,
Энди бундан кейин тинмай йиғларман,
Ёшим ичсин қона-қона чечаклар.

БУМИДИР

Азал сайронида, жаҳон боғида Сўйди, баданимда қонни қурутди,
Бошимни балога солган бумидир? Тешиди юрагимни, ҳижрон юрутди,
Кеча-кундуз ҳасратида ёнганим, Эту ёғни парча-парча эритди,
Ақлимни бошимдан олган бумидир? Айлаган жисмимни талон бумидир?

Танам титрайдиру бу жоним оғрир,
Сой оқар кўзимдан кўксимга тўғри,
Ўзи малаксиймо, жамоли ўғри,
Кўз кўра, кўнглимни юлган бумидир?

Ёрга мактуб ўқир тотли тилларим,
Ёзув билмас, қалам тутмас қўлларим,
Зулфин тўзоғида қолди йўлларим,
Дардларим тубига толган бумидир?

Завқи–ҳури жаннат, ишқи–жаҳаннам,
Ботинимда юз минг фикру дарду гам,
Зоҳиримда сўз ва суҳбат, хайли дам,
Оташи бағримга тўлган бумидир?

Қон бўлиб оқди-ку жигар пораси,
Дори қабул қилмас ишқнинг яраси,
Луқмон келса ҳамки йўқдир чораси,
Ҳар дардимга дармон қилган бумидир?

Найлайин дунёнинг давлату молин,
Етар севгилимнинг хусни камоли,
Ҳар дам назаримда нақши жамоли,
Хаёли кўнглимда қолган бумидир?



Ҳижрон зулматида нури ниҳоним,
Зимистон қиш ичра ёзу баҳорим,
Йиғлама, сабр айла, чашми дийдорим,
Бу жонимга жонон бўлган бумидир?

Субҳу шом номингни айтиб, ҳар дамда
Йиғларман, йиғларман, кўзларим намда,
Муҳаббат илмида, қафаси ғамда,
Ҳифзий, сени асир қилган бумидир?

ЁР, АЙЛАН-АЙЛАН

Ғафлатда овимни қочирдим, ҳайҳот,
Ёт овчи эмасман, ёр, айлан-айлан.
Азалдан муҳаббат, энди айрилиқ
Айлади жонимга қор, айлан-айлан.

Яшилбош сўналар кўлларга тушиди,
Мажнун Лайло дея чўлларга тушиди,
Савдойу сирримиз тилларга тушиди,
Йўқми номус ила ор, айлан-айлан.

Қаршимда кўриниб, бағрим эзарсан,
Юзма-юз келганда қочиб, безарсан,
Не дейин? Нечун сен четда кезарсан?
Билолмай, бўлдим-ку зор, айлан-айлан.

Бу агёрлигингми, йўқса нозмидир?
Чўлда учган ўрдак ва ё зозмидир?
Ингранар турналар, баҳор, ёзмидир?
Ёғдирдинг бошимга қор, айлан-айлан.

Ишиқинг занжирини бўйнимга тақдинг,
На йўлдош бўлдинг, на ташлаб, улоқдинг;
Чарчаган кийикдек ортингга боқдинг,
Қочма, бир сўрогим бор, айлан-айлан.

Улфатим борида ширин тил эдим,
Муҳаббат фаслида бир булбул эдим,
Азал боғимизда мен ҳам гул эдим,
Энди бўлдим тикан – хор, айлан-айлан.

На кундуз кундузим, на кечам кеча,
Хаёлинг кўнглимнинг тугунин ечар.
Ҳифзийнинг бағрига урдинг-ку ханжар,
Ҳар дарахт бошимда дор, айлан-айлан.

Томас МАНН

(1875–1955)

ЛОТТАНИНГ ВАЙМАРДАГИ ҲАЁТИ

Роман¹

*Олмон тилидан
Янглиш ЭГАМОВА
таржимаси*

ТЎРТИНЧИ БОБ

Шарлотта рўмолчасини шошилич сумкасига тикди. Кўзларини тез-тез пирпиратди-да, қизариб кетган бурунчасини тез, енгил тортиб қўйди. У шу тариқа эшикоғанинг пайдо бўлиши билан бузилган рухий ҳолатни бартараф қилди. Энди унинг юз ифодаси ҳиссиётларининг янги босқичига тегишли, яъни жаҳли чиққанини билдирувчи белги эди.

– Магер! Яна келдингизми? – сўради у аччиқланиб. – Ахир сизни огоҳлантирган эдим-ку, мен доктор Ример билан муҳим масалани муҳокама қиламан, халақит беришларини хоҳламайман деб.

Магер бу гапга эътироз билдирса бўларди, аммо у ҳурмат юзасидан ўз-ўзини алдаб, баҳслашиб ўтирмади.

– Қимматли хоним! – деди у фақат, шусиз ҳам қовуштирилган қўлларини кекса аёлга томон чўзиб, – мен сизни ишонтириб айтаманки, сизга халақит бермасликлари учун иложи борича ҳаракат қилдим. Жудаям афсусдаман, бироқ ортиқ нима ҳам қилолардим. Мана қирқ дақиқадан ошди, Ваймар жамиятидан келган янги меҳмон қиз сиз билан учрашиш орзусида кутиб турибди. Бу хабарни сизга етказишни ортиқ кейинга суролмадим ва жаноб докторнинг ҳамда сиз мухтарама хонимнинг руҳсат беришларингизга ишониб, кириб келавардим, шубҳасиз, бошқа улуғ, обрўли кишилар сингари ўз вақтлари ва меҳрларини ўзгалар билан бўлишишга одатланиб қолган инсонсизлар, уларни четлаб ўтмайсизлар, деб ўйладим.

Шарлотта ўрнидан турди.

– Буниси энди ортиқча, Магер, – деди у, – уч соатдан бери ёки ундан ҳам ортиқми, билмайман, устига-устак ухлаб қолибман, мени кутиб эҳтимол хавотир олиб ўтирган қариндошларимникига кетишга тараддусланаман, сиз бўлсангиз мени янги меҳмонлар учун тўхтатиб қолмоқчисиз! Бунақаси

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

энди кетмайди. Мисс Гэзл учун жаҳлим чиқди, жаноб доктор туфайли ҳам жаҳлим чиқди, ҳар ҳолда кейин маълум бўлдики, бу ташриф ҳаддан ташқари қизиқарли кечди. Энди бўлса мени тагин тўхтатиб қолмоқчисиз! Сиз менга ҳар хил йўллар билан изҳор қилган садоқатингизга энди жиддий шубҳа қила бошладим, афтидан мени шу тахлит элга намоиш қилмоқчисиз чоғи.

– Ардоқли хоним! – хитоб қилди Магер қизариб кетган кўзлари билан тикилиб, – сизнинг норозилигингиз юрагимни пора қилмоқда, шусиз ҳам у иккита муқаддас вазифанинг тўқнашувидан тилка-пора бўлган. Ахир машҳур меҳмонимизни номақбул ташрифлардан ҳимоя қилишни қандай қилиб муқаддас вазифа ҳисобламайин? Майли, ҳурматли хоним, мени бир умрга ўз ғазабингизга дучор қилишдан олдин бундоқ чамалаб кўришга рухсат берсинлар-чи, сизнинг бу ерга келганингиз ҳақидаги хабарни эшитганлари заҳоти обрў-эътиборли инсонлар сизни кўриш иштиёқида қанчалик куйиб-ёнишлари мендек одам учун муқаддас ва тушунарли бўлмай нима?

– Аввало, – деди Шарлотта унга қаттиқ тикилиб, – бу хабарни ким тарқатганини аниқлаш лозим.

– Ҳурматли хонимни ким сўраяпти? – қизиқсинди Ример ўз навбатида ўрнидан тураркан.

– Фройлайн Шопенхауер.

– Ҳм, – минғирлади доктор, – ҳурматли хоним, меҳмон ҳақида хабар келтириб, бу одам нотўғри иш қилмаган. Рухсатингиз билан айтсам, гап Адель Шопенхауер ҳақида бормоқда, у энг яхши жамиятга дахлдор, ўта зиёли қиз, кўп йиллардан бери шу ерда яшаётган, асли данциглик бадавлат бева аёл Йоханна Шопенхауер хонимнинг қизи. У устознинг садоқатли дўсти, ўзиям ёзиб туради, адабий салон соҳибаси, устоз ҳам, қизгин давраларда қатнашиб юрган пайтлари бу салонда кечкурунлари кўп марталаб бўлган. Икковимизнинг мулоқотимизга яхши муносабат билдириб мени хурсанд қилдингиз. Мабодо жудаям толиқмаган бўлсангиз, тагин бирозгина вақтингиз бўлса, мана шу қизгинага ҳам бир неча дақиқани бағишласангиз, дея маслаҳат беришга журъат этган бўлардим. Шу йўл билан сиз ёш ҳиссиётли қалбга кўрсатадиган ҳимматни ҳисобга олмаган тақдиримизда ҳам, кафолат бериб айтаманки, бу учрашув сизга ёлғиз олим билан қилган мулоқотингиздан кўра шахримизнинг аҳвол-руҳияти, ўзаро муносабатлар ҳақида кўпроқ маълумот олишингизга имкон яратган бўларди. Энди олимга келсак, – жилмайиб қўшимча қилди у, – у жуда узоқ қолиб кетгани учун ўзини қоралаганча майдонни ташлаб кетади.

– Сиз жуда камтарсиз, жаноб доктор, – уни юпатди Шарлотта. – Бирга ўтказган ёқимли вақт учун сиздан миннатдорман, у менинг хотирамда ҳамиша сақланиб қолади.

– Ҳар ҳолда икки соат бўлди, – эслатди Магер, Римерга қўлини узатаётганда, Ример эса унинг қўлларига меҳр билан эгилди. – Эслатиб қўймоқчийдим, икки соат бўлди, суҳбат анча чўзилди. Шу боис тушлик бироз кечиккани учун, қимматли хоним, фройлайн Шопенхауерни бошлаб киргунимга қадар енгил тамадди қилиб куч тўплаб олсалар яхши бўлармиди, деб ўйлайман, бир чашкагина қуруқ шўрва билан бисквитми ёки бир стакан венгер виноси биланми.

– Қорним оч эмас, – деди Шарлотта, – тўғриси, кучим ҳам жойида. Саломат бўлинг, жаноб доктор! Ишонаманки, ҳали учрашамиз. Магер, сиз эса,

Худо ҳаққи, бориб анави қизгинани хузуримга киритинг, бироқ менинг бир неча дақиқагина вақтим қолганини айтинг – буни талаб қиламан – чунки ишни зиғирча пайсалга солиш ҳам мени кутиб қолган кадрдонларимга кечириб бўлмас зарар келтиради.

– Жуда яхши, марҳаматли хоним! Эслатиб қўйишга изн беринг: иштаҳанинг йўқлиги – овқатга талабнинг йўқлигидан эмас. Ҳурматли хоним энгил тамадди қилиб олиш ҳақидаги илтимосимни такрорлашга рухсат этсалар эди... Эҳтимол, бу уларнинг фойдасига хизмат қилган ва ҳурматли хоним менинг дўстим, полиция сержанти Рюрихнинг илтимосига мойиллик билдирган бўлармидилар... У бир ҳамкасби билан меҳмонхонамиз олдида тартибни назорат қилиб турибди, ҳозиргина йўлакда менга учрашган эди. Унинг сўзларига қараганда, агар одамлар ҳурматли хонимга бир қур назар ташлашга мушарраф бўлишса, уларни тарқатиб юбориш осон кечармиш. Агар ардоқли хоним очик дераза орқали бир зумга халққа кўриниш берсалар эди, полицияга жамоат тартибини сақлашда катта ёрдам кўрсатган бўлардилар.

– Ҳеч қачон, Магер! Зинҳор-базинҳор кўринмайман! Бу мутлақо, мутлақо ақлга сиғмайдиган таклиф! Эҳтимол, нутқ ҳам сўзлашим керакдир? Йўқ, кўринмайман, йўқ, йўқ, мен малика эмасман...

– Ундан-да ортиқсиз, қимматли хоним! Ундан ҳам ортиқроқ, улуғроқсиз. Маданиятимизнинг бугунги тараққиёти нуқтаи назаридан қарасак, одамлар подшоҳзодаларга эмас, балки маънавий ҳаётимизнинг машъалларига интилишади.

– Бўлмаган гап, Магер. Менга омманинг мақсадини тушунтирмай қўя қолинг, улардаги қизиқувчанликнинг сабабларини яхши биламан, аслида маънавият билан уларнинг заррача ҳам ишлари йўқ. Ҳаммаси қуруқ сафсата. Сухбатим тугаса у ёқ-бу ёққа қарамасдан, чиқиб кетаман. Кўриниш бериш ҳақида сўз бўлиши ҳам мумкин эмас.

– Майли, ихтиёрингиз, қимматли хоним. Аммо салгина тамадди қилиб олсангиз ҳамма нарсага бошқача назар билан қарармидингиз, дея эслатиб ўтиш ҳам оғир... Фройлайн Шопенхауерни чақириб келай.

Бир неча дақиқа ёлғиз қолганидан фойдаланиб, Шарлотта дераза олдида бориб, тюль пардани қўли билан йиғди-да, ташқарига қараб, майдонда ҳеч қандай ўзгариш бўлмаганига, ҳалиям одамлар тирбанд бўлиб туришганига ишонч ҳосил қилди. Ташқарига қарагани боис боши қаттиқ қалтирай бошлади, профессор билан бўлган ҳаяжонли сухбатдан сўнг юзлари қизариб кетган эди. Деразадан нари ўгирилиб, кўзларини хиралаштириб юборган иссиқликни ҳис этиш учун кафтларини юзига қўйди. Умуман олганда, гарчи тетиклигининг бироз ўзгариб туришини эсдан чиқармаса-да, куч-қувватим жойида, деган гапи ҳозир ҳақиқатга мос келарди. Тинмай мулоқотда бўлиш ва куйиб-ёниб сўзлаш иштиёқи, шу билан бирга, бўлғуси сухбатларни сабрсизлик билан кутиш, энг қалтис мавзуларга бориб тақаладиган одатдагига ўхшамаган сўзамолликни жўшқин ҳис этиш туйғуси уни қамраб олди. У янги меҳмон учун очиладиган эшикка қизиқувчанлик билан кўз тикди.

Магер киритиб юборган Адель Шопенхауер унга эгилиб таъзим қилганча тураверди, Шарлотта самимий қад ростлатди. Шарлоттанинг чамаси бўйича йигирма ёшлардаги навнихол қиз айтарли чиройли бўлмаса-да, зиёлинамо эди – ҳатто биринчи кўргандаёқ гоҳ киприкларини тез-тез пирпиратиб, гоҳ назарини атрофга ва тепага қаратиб, сариқ-яшил



кўзларининг бироз ғилайлигини бекитишга уриниши табиий тажанг феълига ишора қиларди, катта ва тор, бироқ ёқимли табассум қилиб турган, кўринишдан маърифатли суҳбатларни қийиб юборадиган оғзи узун бурни, худди шундай узун бўйнидан, ёқимсиз диккайган кулоқларидан дикқатни четга тортарди, ғайриоддий шаклдаги похол шляпаси остидан бир нечта жингалак сочлар кулоқлари устига тушиб турарди. Қиз озгин эди. Бўйни ва ориқ елкасини ёпиб турган бурма хошияли, калта энгли батис кофта ичида оппоқ текис кўкраги йўқолиб кетган эди. Ориққина кўлларидаги нафис ярим кўлқоплардан тирноқлари оппоқ, курук, кизғиш бармоқлари чиқиб турарди. Ўша бармоқлари билан соябон туткичидан ташқари шойи қоғозга ўралган бир нечта гул ва аллақандай пакетчани ушлаб турарди.

У жумлалар орасида тўхтаб ҳам олмасдан шу заҳотиёқ тез, бенуксон гапиришга тушиб кетди, шу даражада бидирлардики, Шарлотта чечангина тилидан буни кутган эди. Шу аснода оғзи бироз хўлланиб, саксония лаҳжаси сезилиб турган сўзлар баайни мой устида сирғалиб кетаётгандек кетма-кет чиқиб келарди ва Шарлотта беихтиёр, менинг ҳам ҳаяжон билан сўзлаш истагим борлигини у ҳисобга олармикан, дея хавфсирарди.

– Марҳаматли хоним, – деди Адель, – сизга чуқур хурмат-эҳтиромимни изҳор қилишим учун менга дарҳол рухсат бериб қанчалар қувонч ато этганингиздан чексиз миннатдорман, буни баён қилишга сўз тополмайман! – ҳатто нафасини ҳам ростламасдан давом этди: – Мен буни фақатгина ўз камтарона номимдан эмас, балки, – топшириғи бўйича деёлмайман, хали бундай топшириқ олиб улгурмадим – бизнинг музалар¹ жамиятимиз номидан билдираяпман, жамиятимиз руҳи ва бирдамлиги юракларни титратувчи воқеа, яъни сизнинг ташрифингиз муносабати билан ўзини қойилмақом тарзда оқлади – аъзоларимиздан биттаси, менинг суюкли дугонам, графиня Лина Эглоффштайн, кишига қанот бағишлайдиган бу хабарни оқсочидан эшита солиб, менга етказди. Виждоним менга шивирлайдики, мен Музелинани, – кечирасиз, бу Лина Эглоффштайннинг жамиятимиздаги лақаби, ҳаммамизда шунақа лақаб бор, уларни санаб берсам, роса куласиз – мен ўз режам ҳақида Линани миннатдорлик юзасидан бўлса-да, хабардор қилишим керак эди. Шубҳасиз, у менга дарҳол эргашган бўларди. Лекин, биринчидан, мен у кетгандан кейин аниқ қарорга келдим, иккинчидан, сизга ёлғиз ўзим, Ваймарга хуш келибсиз, дейиш ва сиз билан юзма-юз ўтириб гаплашиш учун етарлича асосларим бор... Хурматли хоним, мана шу уч-тўртта астра, кўнғирокгул ва петуняларни ҳамда биздаги санъаткорлар ишлаган оддийгина намунани сизга тақдим этишга рухсат берсангиз.

– Болагинам-ей, – жавоб берди Шарлотта хурсанд бўлиб, чунки Аделнинг “бедуня” деб талаффуз қилиши унинг кулгисини кистатган, “Музелина”га ҳам тегишли бўлган кулгисини энди тутиб туролмасди, – болагинам, булар жуда мафтункор. Дид билан тахланган! Бу гўзал гуллар учун сувнинг ғамини ейишимиз даркор. Қандай чиройли петунялар, – у тагин кулиб юборди, – бунақасини сираям кўрмаганман...

– Бу ер гуллар ўлкаси, – жавоб берди Адель, – Флора бизга хайрихоҳ. – У нигоҳи билан тоқчадаги Флора ҳайкалига ишора қилди. – Эрфурт уруғлари бир асрдан бери жаҳонга машҳур.

– Мафтункор! – такрорлади Шарлотта. – Мана бу, “ваймарлик санъаткорлар ишлаган оддийгина намуна” деганингиз нима экан, мен кекса бўлсам-да, жуда қизиқувчанман.

¹ Муза – қадимги юнон мифологиясида санъат, адабиёт ва фан илоҳаси.

– Э-ҳа, мен сал кўчма маънода гапирдим. Бу шунчаки бир арзимас нарса, марҳаматли хоним, бунинг ўзим ясаганман, оддий табрик ҳадяси. Ечишга ёрдам берайми? Тугун мана бу томонда. Қора ялтироқ қоғоздан кесиб ишланган ва оқ картонга ёпиштирилган силуэт, кўраётганингиздек, гуруҳ портрети. Бу бизнинг музалар жамиятимиз, ўзга нарса эмас, кучим етганча портрет ҳолига келтирганман. Мана ўша Музелина, Лина Эглоффштайн, у зўр кўшиқчи, валиахд маликамиз – Улуғ княгинянинг севимли сарой хоними. Ёнидаги Юлия, унинг дилбар синглиси, рассом, лақаби Юлемуза. Навбатдагиси мен, Аделмуза, манаги кўлини елкамга қўйиб олгани Тил-лемуза, яъни Оттилия фон Погвиш – ёкимтой бошча, шундайми?

– Жуда ёкимли, – деди Шарлотта, – жуда ёкимли ва ҳаммаси беҳад ҳаётини чиққан! Маҳоратингизга қойилман, болагинам. Қандай зўр ишланган! Бу бурма ҳошиялару тугмалар, стол ва стулларнинг оёқчалари, жингалак сочлар, бурунчалар ва киприклар! Бир сўз билан айтганда, жуда ҳайратланарли. Мен азалдан силуэт санъатининг мухлисман, унинг урфдан чиқишини ақл ва қалб учун катта йўқотиш деб ҳисоблайман. Бунда мени мислсиз табиий истеъдоднинг шу даражада мукамалликка эришишига кўмак берган чидам-бардош беҳад ҳайратга солмоқда...

– Бу юртда одам ўз истеъдодини ривожлантирмоғи, аввало, унга эга бўлмоғи лозим, – жавоб берди ёш киз, – ақс ҳолда юқори давраларга йўл тополмайсан ва бир чеккада қолиб кетасан. Бу ерда ҳамма нарса музаларга хизмат қилади, бу яхши ҳислат, ҳа, шундай эмасми? Болалигимданок меҳрибон онам мен учун энг яхши намуна бўлган, ҳали бу ёққа кўчиб келмасимиздан олдин, раҳматли отам ҳаётлик чоғларида, онам тасвирий санъат билан шуғулланарди, аммо бу истеъдодини ривожлантиришни фақат шу ерда бошлади, шу билан бирга, клавиқордни моҳирона чаларди ва ҳозир дунёдан ўтган санъатшунос олим, узоқ йиллар Римда яшаган Фернодан италян тилини ўрганган эди. Менинг оддийгина шеърини машқларимга у жуда катта аҳамият берарди, гарчи ўзига, ҳар ҳолда немис тилида шеър ёзиш насиб қилмаган бўлса-да, у Петрарка услубидаги италянча сонетни бир гал Ферно раҳбарлигида басталаган эди. Фаройиб аёл. Ўн уч-ўн тўрт ёшлик кезларимда, ҳали бу ерда томир отиб улгурмасимизданок, кўз очиб-юмгунча адабий салон очиб, уни маърифатли инсонлар тўпланадиган жойга айлантиргани менда кучли таассурот қолдирган эди. Агар мен силуэт ишлаш санъатида нимагадир эришган бўлсам, бунда ҳам онам менга ибрат бўлган, чунки у гулларни кесишнинг устаси эди ва ҳозир ҳам шундай, ҳатто яширин маслаҳатчининг ўзлари салондаги чойхўрликлар чоғида унинг санъатидан ҳайратга тушган...

– Гётеми?

– Ҳа-да! Онам камин деворини қирқилган гуллар билан безатиб бўлгунча хотиржам ўтиролмасди, ўзи ҳам ўта иштиёқ билан уларни ёпиштиришда иштирок этарди. Ҳозир ҳам ёдимда, у безатилган девор олдида ярим соатлар унга маҳлиё бўлиб ўтирган эди...

– Гётеми?

– Ҳа-да! Бу улуғ инсоннинг ҳар қандай ясама нарсаларга, моҳирона санъат асарига, ҳар қандай турдаги маҳоратга, хулласи калом, инсон кўли билан юзага келган асарга муҳаббати юракни ҳаяжонга солади. Унинг шу ҳислатини билмаган одам, демак, уни умуман билмайди.

– Сиз ҳақсиз, – деди Шарлотта. – Мен унинг шу ҳислатини биламан, кўряпманки, у кекса Гётелигича қолибди, ёш Гётелигича демоқчи эдим.

Ўшанда, Вецларда, ёшлик чоғларимизда мен рангдор ипак иплар билан кашта тиксам, кўриб қувонар, уларга нақшлар чизишимда иштиёқ билан, берилиб ёрдам берарди. Ҳозир тугалланмай қолган муҳаббат саройи ёдимга тушди, унинг остонасида зиёратдан қайтаётган қизнинг дугонаси кутиб олади. Унинг композициясини ишлашда у фаол иштирок этган эди...

– Илоҳий сўзлар, – хитоб қилди меҳмон. – Нималар деяпсиз, кадрли ҳурматли хоним! Илтимос, илтимос, гапираверинг!

– Ахир тик туриб гаплашмаймиз-ку, жонгинам, – жавоб берди Шарлотта. – Сизни ўтиришга таклиф қилишни ҳам унутиб қўйибман, эсим курсин, сизнинг эътиборингиз ва мана бу чиройли совғаларга хаёлим кетиб, шунча вақт тик турганимизни пайқабман.

– Сўзсиз, ишончим комил эдики, – сўзида давом этди Адель, кекса хоним ёнидаги канапега жойлашаркан, – сизни кўриш шарафига муяссар бўлиш учун шуҳратингиз чегарасини ёриб ўтганларнинг на биринчиси, на охиригисиман. Назаримда, сиз беҳад мазмундор суҳбат билан банд эдингиз-а? Шу ердан чиқиб кетаётган Ример амакини кўрдим...

– Нима, у сизнинг...

– Э, йўк. Мен уни болаликдан “амаки” дейман, онамнинг пайшанба ва якшанба кунларидаги чойхўрликларида кунда-шундалар ёки тез-тез кўриниб турадиган меҳмонларини шундай деганман, ҳозирам дейман. Мейерлар, Шютцелар, Фальклар, барон Айнзидел, таржимон Теренций, майор фон Кнебель, легацион маслаҳатчи, “Оммабоп адабий газета”нинг асосчиси Бертух, Гримм, князь Цюклер, ака-ука Шлегеллар, Савиньялар ҳаммаси мен учун амакилар ва холалар эди, ҳозир ҳам шундай. Ҳатто Виландни ҳам “амаки” деб чақираман.

– Гётени ҳам шундай дейсизми?

– Уни бундай демайман. Лекин яширин маслаҳатчи хонимини “хола” деярдим.

– Вульпиусними?

– Ҳа, марҳума фон Гёте хонимни, Гёте никоҳдан ўтганларидан кейинок уни онамнинг салонига бошлаб келган эди, бошқа уйларга бошлаб бориш қийинчилик туғдирган эди. Ҳатто айтиш мумкинки, улуғ инсон бизникидан бошқа жойларда жуда кам бўларди, чунки унинг марҳума билан никоҳсиз яшаганига ижирғаниб қараган сарой ва асилзодалар давраси қонуний никоҳдан ўтганини кечиролмасди.

– Баронесса фон Штайн-чи, – сўради Шарлотта ва ёноқларига андак қизиллик югурди, – у ҳам норози эдими?

– Ҳаммадан кўп ўша норози бўлди. Ҳар ҳолда у муносабатларнинг ошкор бўлганлиги учун ўзини хафа бўлгандек кўрсатса-да, аслида, буларнинг муносабатидан азалдан изтироб чекарди.

– Унинг аҳволини тушунса бўлади.

– Ҳа, албатта. Бирок, масалага бошқа томондан ёндашсак, буюк инсон шўрлик аёлни ўзининг қонуний хотинига айлантириб хайрли иш қилди-ку. Ўша йилги даҳшатли француз юришлари кунларини бу аёл унинг ёнида туриб матонат ва садоқат билан бошдан кечирди ва шундай оғир синовлардан биргаликда ўтгач, икковлари Яратганнинг олдида ҳам, одамлар олдида ҳам бирга қолишини у афзал кўрди.

– Ўша аёлнинг феъл-атвори унчалик эмас, дейишади, шу ростми?

– Ҳа, у беадаб эди, – деди Адель. – De mortuis nil nisi bene¹, беадаблиги хаддан ташқари эди, баднафс, семиз, мудом ёноқлари қип-қизил, рақсга муккасидан кетган, меъёридан ортиқ ичар, ёши ўтиб қолган бўлса ҳам актёрлар, ёш йигитлар билан улфатчилик қиларди; маскарадлар, кечки овқатлар, чанада учишларнинг поёни йўқ эди, талабаларнинг балларида йеналик йигитлар яширин маслаҳатчининг хонимига хушомад қилган ҳоллар ҳам бўлган.

– Гёте бунақа аҳволга чидаб турармиди?

– У буларни кўрмасликка оларди, ҳатто кулиб қўя қоларди. Айтиш мумкинки, маълум маънода ўзи хотинининг бебош ҳаётига эрк бериб юборган эди, менимча, бунинг сабаби, у ҳам ўз ҳисларига ўзи эгалик қилиш ҳуқуқини қўлда сақлаб қолишни ўйлаган. Даҳо шоир ижодий илҳомни фақатгина эр-хотинлик ҳаётидан ололмайди.

– Сиз жуда кенг, жуда эркин дунёқарашга эгасиз, болагинам.

– Мен ваймарликман, – деди Адель, – Амур²га бизда эътибор катта, хулқ-атворни ҳурмат қилган ҳолда унга кенг ҳуқуқлар берилган. Таъкидлаш лозимки, бизнинг жамиятимиз яширин маслаҳатчи хонимининг кўполроқ хушчақчақлигини ахлоқий томондан эмас, балки эстетик нуқтаи назардан қоралади. Аммо, ҳаққоний бўлишни истаган ҳар қандай одам, у юксак мартабали эрига ўзига хос намунали хотин бўлганлигини, унинг соғлиги учун ҳамиша куйиб-пишиб юрганлигини инкор қилолмайди, негаки соғлигига шоирнинг ўзи ҳам бефарқ бўлмаган, гарчи аёли, тўғриси айтганда, унинг асарларидан ҳеч вақони, ҳатто битта сўзни ҳам тушунмаса-да, ижод қилиши учун энг яхши шароитларни яратган. Рухий-маънавий олам унинг учун тошёнгоқ эди, бироқ бунинг инсоният учун зарурлигини жуда яхши тушунарди. Шуниси борки, уйлангандан кейин ҳам бўйдоқлик давридаги одатларини тарк этмади, вақтининг асосий қисмини Йена, Карлсбад, Теплицда ўтказарди, у ўзи учун яшарди. Аммо шу йилнинг июнида хотини бегона қаровчи аёл қўлида акашакдан вафот этганида, унинг ўзи ҳам ўша қуни касал бўлиб, тўшаққа миҳланиб ётган – у кўпдан бери тўсатдан касал бўлиб қолаверарди – хотини эса, ғайрияхлоқий, жирканч ҳаётнинг тимсолига айланган эди... Бироқ у жон таслим қилган чоғда, айтишларича, Гёте унинг устига ўзини отиб: “Йўк, йўк, мени ташлаб кетолмайсан!”, деб дод солган экан.

Шарлотта жим эди, унинг суҳбатдоши бўлса, асилзодаларга хос тарбия суҳбатда тўхтаб қолишга йўл бермаслиги боис яна бидирлашда давом этди.

– Нима бўлганда ҳам, – деди у, – бу ердаги юқори даврадагилар орасида фақат менинг онам ақлли иш қиларди: уни салониди қабул қилар ва ўта хушмуомалалик билан ноқулай ҳолатлардан олиб чиқарди. Шу йўл билан онам улуғ инсонни янгигина салонига маҳкамроқ боғлади, негаки у салон учун асосий фигура эди, шубҳасиз. Вульпиусни “хола” деб чақиритишни ҳам онам ўргатди. Гётени сира “амаки” деб чақирмаганман. Бу қовушмайди. У эса мени яхши кўрар ва мен билан ўйнади. Йўлини ёритиб келган фонарини ўчириб қўйсам ранжимасди, ўйинчоқларимни титкиларди, бир қуни энг яхши кўрган кўғирчоғим билан рақс тушди. Шунга қарамасдан, мен уни “амаки” деёлмадим – бунинг учун у беҳад юксак эҳтиромга лойиқ инсон эди, нафақат мен учун, балки катталар учун ҳам, мен буни кўриб-

¹ Марҳумлар ҳақида гапирма ёки яхши гапни гапир (лот.).

² Амур – қадимги Рим мифологиясида ўқ-ёй билан қуролланган қанотли бола қиёфасидаги севги худоси.



билиб турардим. Чунки гоҳида унинг кайфияти бўлмай, столда жимгина ўтириб, расм чизганча салонда етакчилик қиларди, негаки ҳамма одамлар ва ҳамма нарса унга мослаштирилган эди, у одамларга зулм ўтказарди, зулмкор бўлгани учун шундай қилмасди, балки уни мажбурлаб зулмкор бўлишга олиб келишган эди. У шу ролга кирар, столга муштлаб ҳукмронлик қилар, гоҳ ундай, гоҳ бундай буйруқ берар, шотланд балладаларини ўқир ва аёллар нақаротига хор бўлиб қўшилсин, деб талаб қиларди, кулиб юборганнинг шўри қурирди, бундай ҳолларда у кўзларини ялтиратиб: “Ўқишни бас қиламан!”, деярди, онам бўлса вазиятни изга тушириш учун олдиндан яхши тартиб-интизомни таъминлаб қўярди. Кутилмаганда бирорта кўрқоқ хонимни шарпалар ҳақидаги ҳикояни айтиб кўрқитишни кўнгли тусаб қоларди. Умуман, у бировларни масхаралашни хуш кўрарди. Эсимда бор, бир куни кечқурун тинмай гапини рад қилавериш кекса Виланд амакини жонидан тўйғизиб юборди, ўз фикрини ҳимоя қилиб эмас, балки ҳазил тариқасида; Виланд буни жиддий қабул қилиб, роса аччиқланди. Гётенинг хушомадгўйлари, Мейер билан Риммер, гўё илтифот кўрсатган бўлиб: “Ҳурматли Виланд, буни кўнглингизга олманг”, деб уни юпатган бўлишди. Бу қилиқ яхши эмас эди; мен ёшгина қизалоқ буни сездим, менимча, ҳамма сезди, таажжубки, Гётенинг ўзи сезмади.

– Ҳа, бу ғалати ҳол.

– Менда кўпдан бери шундай таассурот пайдо бўлганки, – сўзида давом этди Адель, – жамият, хусусан, немислар жамияти, ўз устунлигини суиистеъмол қилиб, бўйсундиришга ўргатиш орқали хўжайинлари ва яқин кишиларини ўзи бузади, бу ҳар иккала томонга ҳам қувонч олиб келмайди. Бир куни Гёте бутун кун давомида одамларни қийнаб, аччиқ ичакдай чўзилган ҳазили билан уларни тамоман ҳолдан тойдирди: у ҳозиргина репетиция қилдириб келган, ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган янги пьесанинг мазмунини айрим реквизитлар асосида айтиб беришга уларни мажбур қилди. Бу номаълумликларга тўлиб-тошган қийин вазифа эди, ҳеч ким жўяли бир гап айтолмади, ҳамманинг юзи осилиб, ҳомуза тортишлар бошланиб кетди. Бироқ у бас қилай демас, одамларни диққатпазлик билан қийнашда давом этарди, шунда беихтиёр: наҳотки у одамларга зулм ўтказаятганини ўзи сезмасе, деб ўз-ўзингдан сўрайсан. Йўқ, у буни ҳис этмасди, одамлар уни шунга ўргатиб, ҳис этмайдиган қилиб қўйишган эди. Ахир ҳайрон қоласан киши, наҳотки шундай шафқатсиз ўйин ўзини ҳам безор қилмасе? Зулмкорлик, шубҳасиз, беҳад зерикарли машғулот.

– Сиз ҳақсиз, болагинам.

– Менимча, – қўшиб қўйди Адель, – у золим бўлиб эмас, балки инсониятга дўст бўлиб туғилган. Унинг одамларни яхши кўришини, уларни кулдиришга усталлигини кўриб мен шу хулосага келдим. Бундай хислатли киши золим бўлолмайди, албатта. Буни у овоз чиқариб ўқиш билан ҳам, ҳар хил қизиқарли воқеаларни ҳикоя қилиш, нарсалар ва одамларни кулгили қилиб тасвирлаш билан ҳам исбот қилган. Овоз чиқариб ўқиши ҳаммиша ҳам зўр эмас, буни ҳамма билади. Сўзсиз, ҳамма унинг хушоҳанг теран овозини жон деб тинглайди ва ҳаяжонли юзига қувонч билан боқади. Жиддий саҳналарда у эҳтиросга, баландпарвоз декламацияга ўта берилиб кетади, бу ҳаммиша ҳам қулоққа ёқавермайди. Кулгили ҳолатларни, аксинча, шу қадар кучли юмор билан табиий қилиб берадики, барча тингловчиларнинг бошлари кўкка етади. Қувноқ латифалар айтиб берсе ёки шунчаки

бекорчи олди-қочди нарсалардан гап сотса, ҳамма меҳмонлар кулавериб думалаб қолишади. Бир нарса диққатни тортади: унинг ҳамма асарларида характерларга хос босиқлик ва назокат етакчилик қилади, улар аҳён-аҳёнда жилмайишга сабаб бўлиши мумкин, фақат кулишга эмас, мен бунақасини эслолмайман. У ўйлаб топган сафсаталардан одамлар қотиб-қотиб кулишгани унга ҳамма нарсдан ортиқроқ ёқади. Бир гал ўзим гувоҳ бўлганман, Виланд амаки бошини салфетка билан ёпиб, бас қилишини илтимос қилган, чунки ортиқ чидолмай қолган, бошқалар ҳам кулавериб ичаклари узилаётган эди. Ўзи эса бундай вазиятларда маълум жиддийликни сақлаб туради, унда ўзига хос одат бор эди: кулавериб ҳолдан тойган тингловчиларни кўзларини йилтиллашиб, завқли қизиқувчанлик билан кузатиб ўтиришни хуш кўради. Кўпинча ўйлаб қоламан, буни қандай тушунса бўлади, нега шундай кучли, кўп нарсаларни бошдан кечирган, шунча асарларни яратган инсон одамларни шу даражада қотиб-қотиб кулишга мажбур қилади.

– Афтидан, бунинг сабаби шундаки, – деди Шарлотта, – у ўз улуғлиги билан бир вақтда ёшлигича қолган ва ҳаётидаги оғир синовларда ҳам кулгига садоқатни сақлаган, мен бундан ҳайрон қолмайман, буни кадрлайман. Ёшлик чоғимизда икковлашиб, учовлашиб тинмай кулишардик, гоҳида унинг кайфияти тушиб, хафақон бўлиб қолса, дарҳол ўзини қўлга оларди ва ҳаммасини ҳазилга айлантириб, турфа қилиқлари билан худди онангизнинг меҳмонларини кулдирганидек бизни кулдирарди.

– О-о, гапираверинг, қимматли хоним! – ўтинди ёш киз. – Икковларинг, учовларинг бошдан кечирган ўчмас кунлар ҳақида менга айтиб беринг! Нималар қиляпман, мен аҳмоққина? Кимнинг ёнига бораётганимни, кимга ичимдагини тўкиб солишга қайноқ иштиёқ сезганимни билардим. Энди эса, буни бирданига унутдим ва манави мен ўтирган канапе ёнидаги одам ким эканлигини сизнинг сўзларингиз ёдимга солди, ҳатто кўрқиб кетдим. О, гапиринг, ўша кунлар ҳақида гапиринг! Ўтинаман сиздан!

– Сизни тинглаш мен учун ёқимлироқ, азизам, – деди Шарлотта, – сиз шу қадар мафтункорлик билан мени ром этдингизки, сизни узоқ вақт куттириб қўйганим учун ўзимни тинмай қойияпман, сабр-бардошингиз учун яна бир бора ташаккур изҳор қиламан.

– О-о, менинг сабр-тоқатимга келсак... Мен сиздек буюк аёлни тезроқ кўриш ва сизга қалбимни очиш учун сабрсизликдан куйиб ёндим, бу мактовга арзимади, менимча, ахир мен сабрсизлик учун сабр қилдим-да. Маънавийлик – одатда, эхтиросдан яралган бўлади, санъатни эса, назаримда, сабр ва сабрсизликнинг юксак мактаби деб қарамоқ жоиз.

– Эҳ қандай гўзал фикр, болагинам! Зўр арегҳи!¹ Кўряпман, сиздаги талантлар қаторида фалсафий қобилият ҳам анчагина етакчилик қиларкан.

– Мен ваймарликман, – такрорлади Адель, – биз буни ҳаводан илиб оламиз. Агар одам Парижда ўн йил яшагандан сўнг французча гапира бошласа, бунинг ҳеч бир ҳайрон қоладиган жойи йўқ, шундайми? Умуман, бизнинг музалар жамиятимиз фалсафа ва танқидга шеърятдан кам эътибор қаратмайди. Биз нафақат бир-биримизга шеърларимизни ўқиймиз, балки ўқиган илмий нарсаларни, яъни илгариги таъбир бўйича “ақлий”, ҳозирги таъбир бўйича “руҳий” маҳсулларни таҳлил ва муҳокама қиламиз. Фақат йиғилишларимиз ҳақида ҳурматли яширин маслаҳатчи ҳеч нарса билмаслигини истаймиз.

¹ Чуқур маъноли хулоса (фр.).



– Ҳеч нарса билмасин? Нега?

– Бунинг сабаблари кўп. Аввало, у интеллектуал аёл зотига нисбатан истехзо билан қарайди, бизнинг дилимизга беҳад ёқадиган машғулотларимиз устидан кулмасин, деб кўрқамиз-да. Қаранг энди, шундай улуғ инсон бизнинг жинсимизга нотўғри муносабатда бўлади, деб ўйлаш кулгили, албатта, бу фикрни рад қилиш қийин бўлмасди. Барибир, унинг аёлларга муносабатида аллақандай беписандлик, ҳатто айтиш мумкинки, кўполлик – эркакларга хос зўравонлик борки, бу бизнинг олий нуқталарга – шеърятга, маънавиятга интилишимизни бўғишга ва биз учун қимматли бўлган нарсаларни мазах қилишга тайёр туради. Ҳозир бу ерга тўғри келадими-йўқми, бир воқеа ёдимга тушди, бир куни бир неча қизлар ўтлоқда гул териб юришганини кўриб, уларни сентиментал эчкиларга ўхшатган. Ғалати ўхшатиш, тўғрими?

– Унчалик эмас, – жавоб берди Шарлотта кулиб. – Ўзимни кулгидан тўхтатолмадим, – изоҳ берди у, – чунки бу бироз кўпол туюлса-да, нишонга тегадиган ўхшатиш. Ҳар ҳолда одам унчалик қаттиққўл бўлмаслиги керак.

– Нишонга тегадиган? – деди Адель. – Ҳамма гап шунда-да. Бу ўхшатишда ғоят кўнгилсиз нимадир бор. Энди мен сайр қилиб юрганимда баҳор чечакларидан уч-тўртгани узиб, бағримга босиш учун эгилсам бўлди, ўз-ўзимга сентиментал эчки бўлиб туюламан ёки ўзимнингми, бировнингми шеърини альбомимга кўчириб ёзаётганимда ҳам шунақа ҳолатга тушаман.

– Сиз буни юрагингизга жудаям яқин олманг. Хўш, қандай сабабларга кўра Гёте дугоналарингизнинг эстетик қизиқишлари ҳақида билмаслиги керак?

– Қимматли хоним, биринчи ақидага мувофиқ...

– Бу нима деганингиз?

– Бу дегани, – деди Адель, – “Сенда мендан ўзга Худо бўлмаслиги керак”. Муҳтарама хоним, биз яна жабр-зулм мавзусига қайтамиз, бу энди жамият томонидан зўрлаб жорий қилинган зулм эмас, балки табиий, ҳамиша мислсиз буюкликнинг ажралмас бўлаги бўлган, унга бўйсунмишга ҳаракат қилмасдан, фақат авайлаш ва ҳурмат қилиш лозим бўлган зулм. У буюк инсон, аммо кексайиб қолган, ўзидан кейин нима бўлиши билан қизикмайди. Лекин ҳаёт олдинга силжияпти, ҳатто буюклик олдида ҳам тўхтамаяпти, бизлар, Музелина-ю Юлемузалар, янги давр фарзандлари, янги авлодмиз, зинҳор сентиментал эчкилар эмасмиз, ўз давримиз ва ўз дидимизни ҳимоя қила оламиз. Биз Корнелиус, Овербек сингари диёнатли рассомларни биламиз ва ҳурмат қиламиз; уларнинг картиналарига яхшиси тўппончадан ўқ узган маъкул, деганини ўз қулоғим билан эшитганман, шунингдек, илоҳий Давид Каспар Фридрихнинг картиналарини, унинг фикрича, оёғини осмондан келтириб кўриш лозим эмиш. “Бу кўкатлар ўсмайди!”, дея гулдуради у, – чинакам золимона гулдурак, нияям деймиз, аммо биз ўз музалар жамиятимизда ҳар қандай кўркувларни четга суриб қўйиб, альбомларимизга Уланд шеърларини кўчириб ёзамиз ва бир-биримизга Ҳофманнинг ажойиб-ғаройиб ҳикояларини мароқ билан ўқиб берамиз.

– Мен бу муаллифларни билмайман, – деди Шарлотта совуққина қилиб. – Ҳар қалай, улар қанчалик ажойиб-ғаройиб ёзишмасин, “Вертер” муаллифига тенглаша олишади, демоқчи эмасдирсиз?

– Улар унга тенглаша олишмайди, – эътироз билдирди Адель, – шунга карамай – бундай парадоксни маъзур тутинг! – улар ундан кўра афзалроқ, эҳтимол, шунинг учунки, улар кейинроқ пайдо бўлишди, янги босқич вакиллари, чунки улар бизга яқинроқ, суюклироқ, амрона ҳайбат билан янги даврга бостириб кирган буюкларнинг қотиб қолган чўққисидан кўра янги, юракка яқин гапларни бизга сингдиришади. Илтимос, буни ҳурматсизликка йўйманг! Бундай муносабат давр билан боғлиқ, негаки у эскиликдан воз кечиб, янгиликни юзага келтиради. Албатта, у каттадан кейин кичкинага йўл очади. Бироқ бу кичиклар, яъни бизга тегишли бўлган ва бизнинг қалбимиз, онгу шууримиздан ўчмайдиган барҳаёт замондошлар ҳам вақти келиб ўз қадрини йўқотиб, ўрнини янгиларга бўшатиб берадиганлар даври ва унинг фарзандларига бирдек хосдир.

Шарлотта ҳалиям жим эди.

– Оилангизнинг келиб чиқиши, фройлайн, – деди у тутулиб, бироз сохта самимият билан, – эшитишимга қараганда, Данцигдан бўлса керак, шундайми?

– Тўппа-тўғри, қимматли хоним. Она томондан шундай, ота томондан сал нисбий. Марҳум отамнинг бобоси, бадавлат савдогар, Данцигда туриб қолган, умуман Шопенхауерларнинг келиб чиқиши ҳолландлардан, агар отамнинг ихтиёрида бўлса эди, унинг аждодлари инглизлар бўларди, чунки у бошдан-оёқ жентльмен, инглизларга хос барча одатларнинг ашаддий тарафдори ва кадрловчиси эди, ҳатто унинг Оливадаги боғ-уйи инглиз услубида қурилган ва ясатилган эди.

– Бизнинг уруғимиз, яъни Буффларнинг келиб чиқишини, – гапга аралашди Шарлотта, – инглизлардан дейишади. Тўғри, бунга тегишли далилларни тополмадим, ҳар ҳолда, аниқ сабабларга кўра, оиламиз шажараси билан тиришиб шуғулландим, генеологияни ўргандим, унча-мунча кизикарли маълумотларни тўпладим, буларнинг ҳаммасини садокатли Ҳанс Христианимнинг вафотидан кейин қилдим, чунки бу пайтда бунақа изланишларга вақт бор эди.

Аделнинг юзи бир зум ифодасиз қолди, негаки у “аниқ сабабларга кўра” сўзларининг бу масалага алоқасини дарҳол тушуниб етмади. Кейин бирдан миясига урди-да, хитоб қилди:

– О-о, сизнинг бу ҳаракатларингиз қандай аҳамиятли, қандай диққатга сазовор! Келажак авлод учун қандай масъулият билан ишляпсиз, шубҳасиз, авлодлар инсоният қалби учун ғоятда аҳамиятли, тақдир кулиб бокқан инсоннинг келиб чиқиши, оилавий шажараси хусусида аниқ маълумотларга эга бўлишни истайди.

– Мен ҳам шунинг ҳаракатидаман-да, – деди Шарлотта ғурур билан, – хабарим бор, ҳозирги кунлардаёқ фан менинг келиб чиқишим билан кизикмоқда, кўлимдан келганча уларга кўмаклашишни ўз бурчим деб биланман. Уруғимизнинг ўттиз йиллик уруш давридаги тармоғини аниқлашга муваффақ бўлдим. 1580 йилдан то 1650 йилгача Буцбахда бекат назоратчиси Симон Ҳайнрих Буфф яшаган экан. Унинг ўғли новвой бўлган. Бунинг ўғилларидан бири, Ҳайнрих капеллан¹ бўлган, бирмунча вақтдан кейин Мюнценбургда викарий² даражасига етган, шундан бошлаб Буффлар асосан диний ишлар билан машғул бўлишган ва Кренфельд, Штайнбах,

¹ Капеллан – католикларда хонаки черков руҳонийси.

² Викарий – католик черковда поп ёки епископ ёрдамчиси.

Виндхаузен, Райхельсхайм, Гладербах ҳамда Нидервальштадтда округ консисторий¹ларида хизмат қилишган.

– Булар муҳим, бебаҳо, олий даражадаги қизик маълумотлар, – деди Адель бир нафас билан.

– Адабий ҳаётдаги у қадар эътиборга молик бўлмаган nouveautes² сизни унчалик қизиқтирмаса-да, – жавоб берди Шарлотта, – мендаги маълумотлар диққатингизни тортишига ишонгандим. Туғилган кунимга тегишли битта хатоликни йўл-йўлакай тўғрилашга эришдим: ҳамиша менинг туғилган кунимни ўн биринчи январда нишонлардик, Гёте ҳам шунга риоя қиларди, эҳтимол, ҳозир ҳам шундай қилар. Бироқ аслида мен ўн учинчи январда туғилган ва эртасига чўқинтирилган эканман, бу Вецлардаги черков китобида аниқ қайд этилган.

– Қўлдан келадиган ҳамма нарсани қилиш керак, – деди Адель, – мана шу масалага оид ҳақиқатни ошкор қилиш учун бор имкониятимни сарфлайман. Аввало, яширин маслаҳатчини бундан хабардор қилиш лозим, бунга сизнинг ташрифингиз яхшигина йўл очиши мумкин. Айтинг-чи, анави қизлик қўлларингиз билан, ўша ўчмас кунларда унинг нигоҳи остида тиккан кашталарингиз, битмай қолган муҳаббат қасри сингари эсдалик буюмлар нима бўлди, Худо ҳаққи, улар ҳалиям борми? Афсуски, биз суҳбатдан четга чиқиб кетдик.

– Улар мавжуд, – жавоб берди Шарлотта, – аслида арзимас бўлган бу буюмларни сақлаб қўйишга ўзим ғамхўрлик қилдим. Уларни укам Георгнинг қарамоғига топширдим, у раҳматли отам ҳали ҳаётлигидаёқ амтман лавозимини эгаллаган ва Немис диний жамоаси уида унинг вориси бўлган эди. Менинг илтимосим билан бу сувенирларни у сақлаб қўйган: битмай қолган қаср, гулчамбарга тикилган бир-иккита ҳикматли гаплар, майда мунчоқ қадаб тикилган бир нечта ҳамён, расм альбомига ўхшаш майда-чуйдалар. Шу нарсалар, бутун уй, ҳовли, икковимиз кўпинча бирга ўтирадиган пастдаги емакхона, деразаси кўчага қараган, девордаги гулқоғозларида мажусийларнинг худолари расми туширилган, биз “ҳашамдор хона” деб атайдиган бурчакдаги хона, унинг деворига илинган, циферблатида табиат манзараси акс этган қадимий курант, – унинг чиқ-чиқи ва занг уришини у кўпинча тинглаб ўтирарди, – келажакда музей ашёлари қимматини олади, деган фикр билан ҳисоблашгинг келади кишининг. Ана шу хона, емакхонага нисбатан музей учун кўпроқ тўғри келади, агар менинг фикрим эътиборга олинса, бу эсдалик буюмлар рамкали шиша остида сақланади.

– Келгуси авлод, – ғурур билан деди Адель, – бутун келгуси авлод, нафақат ватандошлар, балки чет эллик зиёратчилар ҳам сизнинг бу ғамхўрлигингиз учун миннатдор бўлишади.

– Умид қиламан, – деди Шарлотта.

Суҳбат узилиб қолди. Меҳмоннинг билимдонларча сўзамоллиги афтидан ниҳоясига етди. Адель соябонининг учи билан полга чизиб ўтирган жойга тикилиб қолди, Шарлотта уни энди туриб кетса керак, деб ўйлади-ю, аммо суҳбатни кўпроқ давом эттиришни хоҳларди. Қиз аввалгидек ҳаяжон билан гап бошлаганидан у ҳатто мамнун бўлди.

– Қимматли хоним, ёки энди сизни, муҳтарама дугона, деб атайверайми? Юрагим менга қаттиқ таъна қилмоқда, бу таъналардан энг аччиғи шуки, мен сизнинг даврингиз тортиқ қилган нарсаларни ғоятда бепарво қабул

¹ Консисторий – католик черковида папа раислигидаги кардиналлар кенгаши.

² Янгиликлар (фр.).

қилипман, бундан ҳам аччиқроғи – мен бу ҳадядан ёмон фойдаланаяпман, имкониятни жинойткорона қўлдан чиқариб юбораяпман. Бир халқ эртаги беихтиёр ёдимга тушаяпти – биз немис ёшлари халқ эртақларининг сеҳрига беҳад шайдомиз – бир одамга сеҳр йўли билан учта эзгу истагини амалга оширишга йўл очилганда, у ҳар учала гал ҳам энг муқаддас, энг муҳимларини эслолмайди-да, арзимас, беҳуда тилакларни айтади. Шунга ўхшаб мен ҳам бўлар-бўлмас нарсалар ҳақида валдираб, юрагимнинг тубида ётган энг эзгу истакни – тан олишга руҳсат этинг – сизнинг хузурингизга мени етаклаб келган нарсани ҳаёлдан кочирдим, чунки сизнинг маслаҳатингизга, кўмагингизга ишониб, умид боғлаб келганман. Музалар жамиятимизнинг болаларча ташвишлари билан сизни банд қилишга журъат этганим учун ҳайрон бўлишингиз, мендан ранжишингиз мумкин. Агар мен сизга тўкиб солмоқчи бўлган қўрқув ва ташвиш бўлмаганида эди, бундай журъатга богинолмасдим.

– Бу қанақа ташвиш, болагинам, ким ёки нима сизни ташвишлантиряпти?

– Мен учун қимматли инсон қалби, ҳурматли хоним, суюкли дугонам, менинг яғонам, бебаҳоим, энг дилбар, энг асил, бахтли бўлишга энг муносиб хилқат, ноҳақлик тўрига ўралган, ҳеч бир кераги йўқ, аммо афтидан баргараф қилиб бўлмайдиган қисмат чизиғига тушиб қолган қиз, бир сўз билан айтганда: Тиллемуза.

– Тиллемуза?

– Кечирасиз, бу жондек дугонамнинг лақаби. Олдин ҳам у ҳақда эслатган эдим – Оттилия фон Погвиш.

– Ҳа-а. Фройлайн фон Погвишни қанақа қисмат тўри ўраб олган дейсиз?

– Уни ҳадемай унаштиришади.

– Ҳўш... Ким билан унаштиришади, айтоласизми?

– Камерал маслаҳатчи жаноб фон Гёте билан.

– Нималар деяпсиз? Август биланми?

– Ҳа, даҳо ва Вульпиус хонимнинг ўғли билан. Яширин маслаҳатчи хонимининг вафоти бу никоҳга йўл очди, у ҳаёт бўлганида Оттилиянинг оила аъзолари ва юқори давралар бунга йўл қўймаган бўларди.

– Бу никоҳнинг хавфлилиги нимада деб ўйлайсиз?

– Бу ҳақда маълумот беришга имкон беринг, – ўтинди Адель. – Сизга сўзлаб, тўлиб кетган юрагимни бўшатишга, йўлини йўқотган, суюкли хилқат учун сиздан йўл-йўриқ сўрашга изн беринг, гарчи у шундай кўмакка муҳтож ва лойиқ бўлса-да, менинг бу ғамхўрлигимдан аччиғи чиққан бўларди.

Шундай қилиб, кўзининг ғилайлигини яшириш учун назарини тез-тез шифтга қаратганча, фройлайн Шопенхауер катта, кенг оғзининг четлари бироз намланиб, қуйидагиларни ҳикоя қилишга тушди.

БЕШИНЧИ БОБ

Аделнинг ҳикояси

Менинг Оттилиям ота томондан ҳолштайн-прусс офицери оиласидан келиб чиққан. Онасининг, асли Ҳенкель фон Доннерсмак, жаноб фон Погвиш билан никоҳи қалбларнинг иттифоқи бўлиб, афсуски, унда ақл иштирок



этмаган эди. Ҳар ҳолда бу Оттилиянинг бувиси, ўтган асрнинг ашаддий зодағони графиня Ҳенкелнинг фикри эди: у ақли расо, қатъиятли, ҳеч қачон бўш келмайдиган, тили заҳар, бекорчи гапларга ўрин қолдирмайдиган аёл эди. У қизининг яхши бўлса-да, бироқ бемулоҳаза ташлаган қадамига бир умр норози бўлди. Жаноб фон Погвиш камбағал эди, унинг бир тармоғи бўлган Ҳенкеллар ҳам бундан аъло эмас эдилар. Шу сабаб бўлиб графиня Йена жангидан икки йил олдин валиаҳд шахзодамизнинг рафиқаси, шарқлик малика хизматиға, уй муаллимаси бўлиб ишга кирди. У кизи учун ҳам худди шундай лавозимни топишга ҳаракат қилди ва бунга деярли эришди ҳам, шу билан бирга, борган сари ўсаётган моддий етишмовчилик дастидан қизининг бахти мана-мана инқирозга юз тутай деб турганлигидан ўзига ёқмаган ушбу никоҳни бекор қилиш учун ҳам жон-жаҳди билан тиришди. Прусс зобитининг арзимас маоши уларнинг ўз мартабалари даражасида турмуш кечиришларига камлик қиларди. Лоақал бир амаллаб бўлса-да, оёққа туришга уринишлари пулга бўлган янада каттароқ эҳтиёжларни келтириб чиқарди. Хуллас, эр-хотинлар орасида тез-тез бўлиб турган жанжаллар она режаларининг тантана қилишига йўл очди: иккала томоннинг ҳам розилигига кўра дастлаб суд аралашувисиз ажрашишга қарор қилишди.

Иккита гулдек қизалоқлари, Оттилия ва унинг сингилчаси Ульрикани ўзидек бахтсиз турмуш ўртоғи қўлида қолдирган эрнинг, отанинг кўнглига бир қур назар ташлайдиган одам топилмади. Эҳтимол, унинг бундай аянчли қарорга келишига севимли, ягона отамерос лавозими – ҳарбий хизматдан айрилиб қолишдан қўрққани сабаб бўлгандир. Хотини бўлса қон қакшади, ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, зарурият олдида енгилган лаҳзаларидан бошлаб у бирор зум бахтли яшамади. Қизларга келсак, гўзал, олийжаноб оталарининг тимсоли уларнинг қалбида бир умрга муҳрланиб қолди, айниқса, ўта таъсирчан, романтик қалбли каттаси, Оттилиянинг бутун туйғулар олами, атрофда кечаётган воқеалар, давр ғояларига бутун муносабати, – ҳали булар ҳақида ҳикоям давомида билиб оласиз, – ғойиб бўлган отаси ҳақидаги хотиралари билан белгиланади.

Фон Погвиш хоним эри билан ажрашгандан сўнг бир неча йил танҳоликда, ҳеч кимга қўшилмай Дессауда яшади, у ерда у тушқунлик ва шармандали кунлар – Буюк Фридрих армиясининг мағлубияти, Ватан инқирози, жанубий ва ғарбий немис князликларининг ёвуз корсикалик қўлига ўтиши сингари воқеаларнинг гувоҳи бўлди. 1809 йилда, ниҳоят кекса графиня унга ваъда берган саройдаги лавозимни елиб-югуриб ундиришга муваффақ бўлгач, у Ваймарга кўчиб келиб, херцогиня Луиза хизматиға ишга жойлашди.

Оттилия ўша пайтда ўн уч ёшлардаги, ўзига хос мафтункор қиз эди. У нотинч, ўзгарувчан муҳитда ўсиб улғайди. Сарой хизмати уйдаги тартибга мос келмасди. Онанинг доимий бандлиги боис қизлар аксарият ўз ҳолларига ташлаб қўйиларди. Оттилия дастлаб сарой болохонасида, кейин бувиси билан яшади. Кундузлари навбати билан онаси, кекса графиня ёнида, дарсда ва дугоналари ёнида бўларди, уларнинг орасида мен ҳам бор эдим, ёшим улардан бироз каттароқ эди. Оттилия, кўпинча, обер-камергер Эглоффштайн хоним ҳузурида овқатланар, унинг қизлари эса, менинг энг яқин дугоналарим эди. Биз ҳаммамиз қалбан бир иттифоққа бирлашдик, бу иттифоқнинг муддати йиллар билан ўлчанмайди, негаки бу йиллар жиддий

ҳаётӣ ўзгаришлар даври бўлиб, шу жараёнда биз ҳам пати чиқмаган палапонлардан тажрибали инсонларга айландик. Маълум маънода – самимий дўстлигимиз менга ана шундай эътирофга йўл очади – Оттилия ўзига хос ёрқин феъл-атвори ва эрта шаклланган эътиқоди билан иттифоқимизнинг қалби ва етакчисига айланди.

Биринчи навбатда бу сиёсатга тегишли. Тўғри, ҳозир анави зўравон газанда бошимизга солган оғир синовлар ва изтироблардан сўнг ҳаётда яна тинчлик бирмунча тикланди, бу муқаддас иттифоқ томонидан кўриқланмоқда, сиёсат энди шахсий ва ижтимоий онг устидан ўз ҳукмини ўтказмаяпти ва инсоний ҳис-туйғуларга кенг ўрин қолдирмоқда, илгари эса бутун руҳий оламни ўз ҳукмига ўтказган эди. Оттилия, уни мавжуд муҳитдан узил-кесил ажратиб юборган тушунча ва руҳияти билан сиёсатга бутунлай берилиб кетди. Бироқ у ўз муҳолифатини бирор кишига, ҳатто энг яқин дугонаси бўлсам-да, менга ҳам ошқор қилишга журъат этмас эди, кейинроқ ўз ҳиссиётлари ва ўй-фикрларини менга сингдиришга эришди, мени ҳам ўз эътиқоди ва орзу-умидлари оламига олиб кирди, иккаламиз биргаликда сирнинг сеҳрли жозибасидан роҳатланардик.

Қанақа сир дейсизми? Райн иттифоқи таркибига кирган давлат ҳерцоги ғолиб авлиё сифатида афв этилган, содиқ вассал сифатида давлатни бошқарарди; ҳамма буюк жаҳонгир олдида бош эгар ва унинг жаҳон тақдирини ҳал қилишдаги вазифасига, қитъанинг хўжайини эканлигига, иштиёқ билан бўлмаса-да, ҳар ҳолда итоаткорлик билан ишонарди – менинг Оттилиям бор вужуди билан Пруссия тарафида эди. Прусс армиясининг мағлубиятидан эсанкираб қолмасдан, шимолий-немис наслининг саксония-тюрингияликлардан афзал эканлигини миясига сингдириб олган ва унинг таъбири билан айтганда, “шулар орасида яшашга мажбур” лигидан куюнар, қалбида уларга нисбатан аччиқ нафратни сақлар, бу фақат менгагина аён эди. Бу ёқимтой қизгинанинг қаҳрамонона қалбини битта идеал: прусс зобити эгаллаган эди. У сажда қиладиган бу тимсол хотираларида ярқ этиб ёниб-ўчиб турадиган йўқотган отаси эканлигини айтиб ўтириш ортиқча бўлса керак. Лекин, ҳар ҳолда бу ерда фақат унинг ўзига тегишли бўлган, қалбини аллалайдиган, бўлғуси воқеаларни олдиндан ҳис этадиган туйғулар ва ўй-хаёллар ҳам бўлгандирки, буларни биз ҳали ҳаёлимизга ҳам келтирмасдик, у бўлса аллақачон улар билан алоқага киришган ва ҳаёлан ўша воқеаларда доҳиёна бир тарзда иштирок этган ва охири ҳам мен ўйлаганимдек доҳиёна бўлиб чиқди.

Қандай воқеаларни кўзда тутаётганимни осонгина англаб оласиз. Унинг ватанида фожиадан кейин юзага келган маънавий уйғониш ва янгилашишлар; ўша фожиага сабабчи бўлган, эҳтимол, келтириб чиқарган мафтункор, такомиллашган, аммо бироз заифлашган тамойилларга нисбатан қаттиқ нафрат, уларни қоралаш, йўқ қилиб ташлашга интилиш назарда тутилаяпти. Эътиқод ва одатларнинг ҳар қандай маза-бемаза қолдиқларидан қаҳрамонона тозаланган халқ танаси четдан келган ҳукмдорларни йўқ қилиш ва озодликнинг тантана қилишига йўл очувчи бўлғуси шон-шухрат учун тобланди. Бартараф қилиб бўлмайдиган қийинчилик – очарчилик бошланди, ана энди қашшоқлик тавба-тазарруни келтириб чиқарди ва унга руҳонийларнинг иккита хислати: зоҳидлик ва итоат қилиш қўшилди. Бу энди воз кечиш, ўзини қурбон қилишга тайёрлик, машаққатли фидокорлик, ватан учун яшашга дахлдор туйғулар.



Жимгина кечаётган бундай маънавий жараёнлар, шунингдек, армиянинг улар билан бирга қадам-бақаддам қайта тикланиши ҳақидаги хабарлар, гарчи забт этувчи томонидан қўйилган мажбуриятлар ва солиқлар туфайли норозиликлар ҳам бўлиб турса-да, ғолиб давлат таркибига ортиқча иккиланишларсиз, ҳатто ишонч билан қўшилган бизнинг кичкина дунёчамизга етиб келмас эди. Бизнинг давримизда, бизнинг жамиятимизда буларни ёлғиз Оттилиягина сукут сақлаганча тантанавор ҳис этарди. Бироқ биздан узоқдами, яқиндами, ўзларини ёш авлод қаторида ҳисоблаб, ёшларга етакчилик қилувчи олимлар топилиб қолдики, улар янги ланиш ғояларини тарқатувчилар ҳисобланишади. Улардан биттаси билан дугонам ўртасида тез орада фикрлар ва туйғулар алмашинуви бошланиб кетди.

Йенада Ҳайнрих Луден деган профессор, энг соф ватанпарварлик ғояларига эга бўлган инсон яшарди. Ўша шармандали вайронагарчилик юз берган кунда шўрлик профессор бутун бор-будидан, илмий материалларидан айрилиб, ёш хотини билан мутлақо бўм-бўш, совуқ ва чиқиндиларга тўлиб-тошган бошпанага қайтишга мажбур бўлган. Бироқ бундай хўрликлардан унинг руҳи тушмади ва у баралла айтдики, Йенадаги жанг ғалаба билан тугаса, қуён бўлаётган душман кетидан тантана қилсак бўлди, ҳар қандай йўқотишни, очлик-яланғочликни қувонч билан енгган бўлардик, хуллас, ватанга бўлган ишончини ўз талабаларига ҳам тўлиб-тошиб изҳор қилди.

Бундан ташқари, Ваймарда асли мекленбурглик йигирма бир яшар Пассов деган йигит, гимназия профессори ҳам бор эди, у ўта билимдон, дунёқараши кенг, фикрини ўткази оладиган, шу билан бирга, асл ватанпарвар ва эркпарвар эди. У юнон тили, эстетика, тил фалсафаси фанларидан дарс берар, менинг акам Артур ҳам ўша кезде унинг ёнида яшаб, ундан *privatum*¹ сабоқ оларди. У дарсларини ўзига хос ғоялар билан жонлантирарди, яъни фанни ҳаёт билан боғлаш, қадимиятга топиниш ўрнига немис-ватанпарварлик ва эрксеварлик ғояларига ўтишни, бошқача қилиб айтганда: антик дунё руҳини жонли талқин қилиб, ҳозирги сиёсий ҳаётимиз учун ундан амалий фойда чиқаришни тарғиб қиларди.

Ана шундай инсонлар билан Оттилия энг ичида махфий алоқа боғлади, айна пайтда у ўзини императорга олий даражадаги садоқатли, франко-фил жамиятининг келишган вакили сифатида тутарди. Менга шундай туюлардики, мен ҳам дугона ва ишончли киши сифатида дахлдор бўлган иккиюзлама ҳаётдан у гўё лаззатланиб, романтик ҳузур-ҳаловат топгандек кўринарди. Бу зиддиятлар ҳузур-ҳаловати бўлиб, худди шу нарса, менимча, ҳиссий саргузаштлар йўлида муҳим, ҳал қилувчи роль ўйнади, мана энди тўрт йилдан бери менинг қушчам тўрдан чиқолмай овора, мен уни қутқазиб учун бор-будимдан воз кечган бўлардим.

Россияга юриш бошланганининг бир йиллигидан бери Август фон Гёте Оттилияга севги изҳор қилишдан тўхтамайди. Ўшандан бир йил олдин у Ҳайделбергдан қайтиб келиб, сарой ва давлат хизматидаги киришди, уни камер-юнкер² ҳамда ҳерцогликка қарашли камер-коллегия³ сининг ҳақиқий ассессори лавозимларига тайинлашди. Аммо, ҳерцогнинг кўрсатмаси бўйича ушбу лавозимлар остида кўзда тутилган ҳақиқат олдиндан белгилаб қўйилган эди: бу вазифалар Августнинг улуғ отаси олдидаги фаолиятига

¹ Хусусий тарзда (лот.).

² Камер-юнкер – монархия давлатларида сарой аҳлларида берилган унвон ва шу унвондаги киши.

³ Камер-коллегия – пул солиғини бошқарган муассаса.

тўсиқ бўлмаслиги лозим эди, у отасини ҳар қандай кундалик турмуш ташвишларидан ва жонга тегадиган хўжалик ишларидан озод қилиши, ҳар хил ижтимоий маросимларда ва ҳатто Йенага текшириш учун қилинадиган сафарларда унинг ўрнига вакил бўлиши, коллекцияларига қараши, унга котиблик қилиши зарур эди, чунки айтилган доктор Ример марҳума яширин маслаҳатчи хонимининг надимаси фройлайн Ульрихга уйланиш учун кетган эди.

Ёш Август бу топшириқларни жуда ўрнига қўйиб, булар отаси ва хонадонига тегишли бўлганлиги боис учига чиққан расмиятчилик билан, бағритошлик – мен ҳозир бундан бошқа сўз тополмайман – ҳа, бағритошлик билан бажарарди, таъкидлаб айтаман: бу унинг феъл-атвориға мос, атайлаб қилинган бағритошлик. Очиғини айтсам, мен бу кимса табиатининг ички сир-асрорларига чуқур кириб боришга шошилмайман, аллақандай ачиниш ва нафратни ўзида жамлаган кўрқув туфайли буни кейинга сураман. Бу йигитнинг бунақа қилиқларидан таъсирланган биргина мен эмасман. Ример, масалан, ўзи менга икром бўлди: у ўшандаёқ унинг олдида чинакам дахшатни ҳис этган, собиқ ўқувчисининг ота-онаси хонадонига қайтиб келиши Римернинг мустақил яшаш режасини янада тезлаштирган.

Ўша кезларда Оттилия саройда кўрина бошлаган, афтидан Август ўша ерда у билан танишган. Бу танишув Фрауенпланда, яширин маслаҳатчи бир неча йил давомида уйда ташкил этган концертлар ёки уларнинг репетициялари вақтида юз берган бўлиши ҳам мумкин. Дугонамнинг мафтункорлиги ва туғма фазилатларига унинг ажойиб жарангдор овози ҳам киради, мен буни ундаги мусикага ошно қалбнинг сози ёки жисмоний ифодаси деган бўлардим, бу истеъдодни у, Гётенинг уйда ҳафтада бир марта ташкил этиладиган ва якшанба кунлари унинг меҳмонлари олдида кўшиқ куйланадиган кичкина хорда шакллантирган эди.

Бундай ёқимли лаҳзалар яна улуғ шоир билан шахсий мулоқотлар орқали тўлдирилар эди, ишонч билан айтаманки, шоир унга бошиданок қаттиқ эътибор қилар, у билан гап сотар, ҳазиллашар, шоир таъбири билан айтганда, бу “амазонка”га оталарча кўнгил яқинлигини яшириб ўтирмасди...

Ҳали сизга унинг ташқи қиёфасига хос жозибадорликни тасвирлаб берганим йўқ – қандоқ тасвирлайин, бунга сўз топилмайди ахир, шундай бўлса-да, у қизнинг ўзига хос мафтункорлиги ҳикоямда жуда катта роль ўйнайди. Чарақлаган кўк кўзлар, қуюқ малла сочлар, кўпроқ хипчабел, ўта хушбичим, Юнонаникидан қолишмайдиган хушқомат – қисқаси, ким ҳис-туйғулар ва шеърият оламига эҳтиром кўрсатса, бу қиёфа ҳам ўшандай одамнинг дидига мос келади. Бошқа гап айтмайман, фақат шуни эслатмоқчиманки, худди шунга ўхшаган олийзот қизни бир сафар ўша машҳур унаштиришгача олиб боришди, иш ниҳоясига етмади-ю, аммо, шубҳасиз, бу нарса ижтимоий табақаларнинг ҳимоячиларини хафа қилди.

Мана энди, қачондир қочиб кетган куёвнинг ўғли, ёш дворян уруғидан никоҳсиз туғилган зурриёт гўзал Оттилияга, фон Погвиш-Хенкель-Доннерсмаркка суйкалиб юрибди, бир тўда зодагонлар ўша пайтда, Франкфуртда бўлгани каби яна ғазабланишди; бироқ энди буни ҳеч ким очикчасига изҳор қилмаяпти, сабаби эндиги ҳолат алоҳида имтиёзли, махсус ҳақ-хуқуққа эгаки, булар янги қиёфа касб этган дворян томонидан қаттиқ назорат қилинади. Ота мана шу ҳуқуқлардан онгли равишда, ишонч билан ўғли учун фойдаланишга ўзида истак сезди. Булар менинг шахсий



фикрларим, аммо бу фикрлар воқеаларнинг боришини дард билан аниқ кузатишларга асосланган, бу гапларнинг ҳаммаси рост. Гап шундаки, биринчи бўлиб Оттилия билан отаси қизиқди, унинг қизга хайрихоҳлиги ўғлининг эътиборини тортди, бу эътибор тезда эҳтиросга айланди, шу билан у диди отасининг дидига мос келишини намоиш қилди. Гўё уларнинг дидлари бошқа соҳаларда ҳам мос келишини у очикчасига такрорлади, аслида эса, ҳаммаси тақлид ва тобелиқдан ўзга нарса эмас, гап орамизда қолсин-у, унда дид деган нарсанинг ўзи йўқ, унинг аёлларга муносабати бунинг ёрқин исботидир. Майли, бу ҳақда кейинроқ гаплашамиз, қанча кейин бўлса, шунча яхши! Яхшиси ҳозир Оттилия ҳақида гапираман.

Дилбар қизнинг жаноб фон Гёте билан учрашган пайтдаги ҳолатини тавсифлаш учун “кутиш” сўзи айнан тўғри келади. Ёшлигиданок унга йигитлар мулозимат қилишган, алоҳида эътибор кўрсатишган, уларга ярим ҳазил жавоб қайтарган, бироқ у ҳеч кимни севмаган эди, биринчи муҳаббатини кутарди. Унинг қалби гўё ҳаммаёқни забт этувчи илоҳий бир кучни кутиб олиш учун безанган эди ва мана шу ноодатий, ўзига хос улуғвор талабгор томонидан унга ўтган ҳиссиётларда у ўшанинг қудратини кўрарди. Улуғ шоирга нисбатан Оттилиянинг ҳурмати, шубҳасиз, баланд эди, шоирнинг унга кўрсатган хайрихоҳлигидан беҳад яйрарди – у ўғлининг отаси томонидан очикчасига маъқулланган ва гўё унинг томонидан қилинган талабини рад қила олармиди? Ўғлининг ёшлиги орқали, ўғлида қайтадан дунёга келган ота гўё ўзи унга талабгор бўлди. “Ёш Гёте” уни севарди – Оттилия уни манглайимга ёзилгани шу, деб дарҳол қабул қилди, ҳеч иккиланмай унга севги билан жавоб қайтарди.

Назаримда, қисмати унга ҳозирлаган ўша тимсолни севиб қолиш қанчалик номувофик туюлса, у бунга янада кўпроқ ишонарди. Унинг муҳаббат ҳақида билгани шу эдики, у ўзига бек, ўзига хон, қайсар, мулоҳазакорликни писанд қилмайдиган, ақл ҳукми устидан мустақил равишда ўз ҳақ-ҳуқуқини ўтказадиган кучдир. Унинг тасавуридаги шахзодаси бошқача: кўпроқ ўзига ўхшаб кетадиган, очикқўнгил, Августга нисбатан қувноқроқ, енгилроқ, хушчақчақроқ эди. Унинг ҳаёлидаги тимсолга Августнинг жуда кам мос келиши, ҳис-туйғуларининг ростлигига романтик исбот бўлиб туюлди.

Август болалигида ҳам у қадар диққатни тортмаган, ўсмирлигида ҳам унчалик умидбахш бўлмаган. Уни узоқ яшамайди, деб тахмин қилишган, ақлий қобилятига келадиган бўлсак, хонадон дўстларининг фикрига кўра, унга беҳад катта умид боғлаб бўлмайди. Болалигида касалманд бўлса-да, кейин кенг елкали, бўй-басти келишган йигит бўлиб улғайди – шу билан бирга, бироз вазмин, тунд қиёфали, айтиш мумкинки, бироз рангсиз, бунда кўзларини назарда тутаяпман, агар улар кўпроқ ифодага, кўпроқ ўз нигоҳига эга бўлганда эди, чиройли бўлармиди ёки тўғрироғи, чиройли бўлишга муваффақ бўлармиди. Мен унинг шахси ҳақида, ўзимдан уни узоқлаштириш, у ҳақда беғараз фикр юритиш мақсадида ўтган замонда гапираяпман. Бироқ барча айтганларим Оттилия билан эндигина танишган пайтдаги йигирма етти яшар ёшгина йигитга тегишли. У ёқимли, ширин сўз суҳбатдош эмас эди. Унинг бутун руҳиятини бадқовоқлик, ичидагини юзага чиқаришдан ҳадиксираш, қандайдир тушқунлик, тўғрироғи, тева-рак-атрофини бўм-бўш қилиб қўядиган умидсизлик десак, ҳақиқатга яқин бўлар, эгаллаб олган эди. Назаримда, бундай феъл-атвор, бераҳмларча ўз-

Ўзидан воз кечиш, отаси билан узлуксиз, ҳолдан тойдирадиган даражадаги қиёслашлар туфайли кўрқув оқибатида юзага келган эди.

Буюк инсоннинг ўғли бўлиш – бу улкан бахт, бебаҳо имтиёз, шу билан бирга, оғир юк, ўз “мен”ингни тинимсиз таҳқирлаш, ерга уришдир. Ота ўғлига альбом совға қилган бўлиб, улар бирга йиллар давомида қаерда бўлишса, Ваймардами ёки саёҳатга борган жойлари – Ҳалле, Хельмштедт, Пирмонт, Карлсбаддами, Германиянинг, ҳатто чет элнинг машҳур кишилари ўз дастхатларини альбомга туширишган эди. Бу ёзувлар орасида ёш йигитнинг шахсий фазилатларини кўрсатадигани деярли йўқ, ҳаммасида битта, яъни отасининг ўғли, деган хирахандон фикр ҳукмрон эди. Файласуф профессор Фихтенинг: “Давримиз ғурурланадиган ягона инсоннинг ягона ўғлидан миллатимиз кўп нарса кутади” деган сўзлари ёш қалбни қанчалик кўкларга кўтарса, шунчалик гангитиб кўйиши мумкин эди. Бир француз дипломати бу альбомда ёзиб қолдирган кичкинагина жумланинг таъсири қандай бўлиши мумкин: “Улуғларнинг ўғиллари келажак авлод учун камдан-кам ҳолларда аҳамиятли бўлишади”. Бу сўзларни истисно сифатида қабул қилиш керакмиди? Шундай ҳам дейлик. Аммо уларни Данте жаҳаннамнинг эшигига ёзиб кўйган сўзлар маъносида ўқисак табиийроқ бўларди.

Август ҳаддан ортиқ қиёслашдан дағал бир қайсарлик билан қочишга ҳаракат қиларди. У ҳар қандай поэтик шухратпарастликни, бадий ижод олами билан ҳар қандай алоқани илтифотсизлик билан ўзидан нари итарар, ўзини фақат кундалик ишларга қодир одам, бекам-кўст хизматчи, сарой амалдори қилиб кўрсатишга уринарди. Олий даражадаги юкинишдан қатъий ва мутлақ воз кечишини сиз эҳтимол диққатга сазовор, ҳурматга лойиқ ғурур деб ўйлашингиз мумкин, агар ўша улуғликнинг куртаклари унда озми-кўпми бўлган тақдирда ҳам машъум қиёслашдан қочиш мақсадида уларни яшириш ва синдиришга ҳаракат қилди. Бироқ унинг ўз-ўзига ишончсизлиги, одамовилиги, норозилиги, жаҳлдорлиги ундан одамни нари итарар ва уни мутлақо мағрур деб бўлмасди. Бемалол айтиш мумкин: у мағрур эмас, ғурурининг синганидан азоб чекарди. Ҳозирги ижтимоий мавқеига улуғ номи орқасида келган, нафақат келган, балки тикиштирилган имтиёзлар туфайли эришган эди. У имтиёзларни ҳечам маъқулламаси-да, улардан фойдаланар, воз кечолмас, уларни ўз эркаклик кадр-қиммати учун ҳақорат эканлигини ҳис этарди. Илм эгаллашга уни мажбур қилишмаган, билими юзаки эди. Эгаллаб турган лавозимларига ҳали билим ва қобилиятини намойиш қилмай туриб, олдиндан тайинлаб кўйилган эди. У бу мавқега ўз билими билан эмас, балки улуғнинг арзанда-си бўлгани учун етишганини яхши биларди. Бошқа одам бўлганда бунақа кўтарилишдан мағрурона шодланган бўларди, у эса бундан изтироб чекиш учун яратилган эди. Шуниси борки, қисмати унга тортиқ қилган бундай эътирофга лойиқ имкониятдан ҳар ҳолда воз кечмади.

Бошқа жиҳатни ҳам ёддан чиқармайлик! Август нафақат отасининг ўғли, онасининг, Вульпиус хонимнинг ҳам ўғли эканлигини унутмайлик, бу нарса унинг оламга муносабатига-ю, ўз кадр-қимматини ҳис этишига ўзига хос номувофикликнинг келиб чиқишидаги катта фарқ – у томоннинг юксаклиги ва бу томоннинг бетартиб чатишма уруғи ўртасидаги зиддиятни келтириб чиқармаслиги мумкин эмас эди. Ҳерцог дўстининг, яъни унинг отасининг илтимоси билан ўн бир яшар болага илтифот кўрсатиб,



махсус буйруқ билан унинг қонуний туғилганини, шу билан дворянлар табақасига мансублигини расмийлаштирди, аммо бу билан ҳеч нарсани ўзгартиролмади, шунингдек, олти йил кейин ота-онасининг никоҳдан ўтишгани ҳам фойда бермади. “Ишқ фарзанди” – бу тушунча одамларнинг миясига қандай ўрнашган бўлса, “буюкнинг ўғли” тушунчаси ҳам худди шундай ўрнашиб қолди. Бир марта у, ўн уч яшар болакай, Амур либосида ҳерцогинянинг таваллуд куни муносабати билан унга гул тақдим қилиб, қасида ўқиганида асилзодаларнинг ғазабига дучор бўлган эди. Ишқ фарзанди, яна Амур либосида, асилзода инсонлар орасида пайдо бўлишга ҳаққи йўқ, дея очиқ-ойдин эътироз билдирилган эди. Бу гаплар унинг қулоғига етиб бордими-йўқми, билмайман. Бироқ бу тахлит қарама-қаршиликларга у кейинги ҳаётида кўп бора дуч келган бўлса керак. Отасининг обрў-эътибори ва ҳерцогнинг марҳамати билан ҳимояланган унинг ижтимоий мавқеи оғизга тушган, аммо бу мужмал мавқе эди. Унинг дўстлари ёки шундай деб аташ мумкин бўлган одамлар гимназияда, унинг хизмат жойида топилса-да, чин дўсти йўқ эди. У ҳеч ким билан дўстлашолмас, ичимдагини топ, ўзининг юксак ва шубҳали маънодаги алоҳида мавқеига берилиб кетган эди. У турфа хил кишилар, онасининг атрофидаги лўли тахлит одамлар, кўплаб актёр оғайнилари, ичишни ёқтирадиган ёшлар билан алоқа қилар, унинг ўзи ҳам спиртли ичимликка ружу қўйган эди. Ҳурматли баронессамиз фон Штайннинг айтишича, ўн бир яшар бола онасининг чапанича даврасида нақ ўн етти бокал шампань виносини кўрдим демаган, фон Штайн хоним ўз уйида уни винодан базўр тўхтатган экан. Бола ҳақида бундай дейиш ғалати туюлса-да, қўшимча қилди у, бироқ Август афтидан ғамини унутиш учун ичарди, бу ғам ҳам асоссиз эмас ҳар ҳолда, негаки у бир куни отасининг йиғлаётганини кўрган ва бу ҳолат болага қаттиқ руҳий зарба бўлган. Бу 1801 йилдаги устознинг оғир бетоблик пайтида юз берган, у стенокардия билан оғриб, кетиб қолишига бир баҳя қолган. Соғайиши қийин кечиби, мадорсизликдан йиғлаган, ўшандан кейин ўғли ўн етти бокаллаб ичишни бошлаган. Ота бунга кўпам эътибор қилмаган, чунки унинг ўзи Яратганининг неъматидея, дея винони берилиб ичган ва гоҳида ўғлига ҳам манзират қилган. Биз, четдаги одамлар, Августнинг феъл-атворида кўплаб ёқимсиз иллатларни – жиззакилик, тундлик, одамовилик, кўпол қилиқларни унинг Бахус¹ инъомига ёшлиқдан берилганидан, – афсуски, бу борган сари кучайди – изламай иложимиз йўқ.

Шундай қилиб, дилбар қиз Оттилия, йигитнинг унга қилган, унча ҳам ёқимли ва дилторгар бўлмаган изҳорларида ўзининг азалий тақдири мужассам тоганини кўрди. Унинг назарида бу иш ақлга тўғри келмаса ҳам, ёки тўғрироғи, мен айтганимдек, ақлга тўғри келмагани учун ҳам, у Августнинг севгисига рози бўлди. Йигитнинг ҳаётидаги фожиавий нохушликларни англаб етишида унга хос олийжаноблик, поэтик туйғу кўмак берди. У меҳрибон фаришта сифатида Августнинг ичига кириб олган шайтондек ғолиб чикдим, деб тасаввур қилди. Эслатиб ўтганимдек, у ўзининг икки хил ҳаётдан – ваймарлик асилзода қиз ва махфий прусс ватанпарвари – романтик жозоба топа олди. Августга бўлган муҳаббат унга бу жозибани янги, чуқурлашган шаклда англаб етишга имкон берди; унинг дунёқараши билан йигит мансуб бўлган хонадон дунёқараши ўртасидаги зиддият унинг

¹ Бахус – қадимги Рим мифологиясида ўсимликлар, вино ва қувноқлик худоси. Узумчилик ва виночилик ҳомийси.

ҳис-туйғуларидаги ғайритабиийликни янада ўткирлаштириб, буни айнан чин муҳаббат деб ҳисоблашга мажбур қилди.

Бизнинг маънавий қаҳрамонимиз, Германиянинг фаҳри на мард ватанпарварларнинг Ватан мағлубияти учун чеккан ғам-ғуссаларига, на қалбларимизда тўлиб-тошган завқ-шавққа шерик бўлганини айтмасам ҳам бўлади; озодлик ва кураш соати етиб келганда эса, совуққонларча ўзини четга олди, айтиш мумкинки, душманнинг кўзи олдида бизни тарк этди. Худди шундай бўлган эди. Буни яхшиси унутмоқ, касалликни бошдан кечиргандек ўтказиб юбормоқ, унинг даҳолиги хурмати, қалбдаги улуғ инсонга муҳаббат хурмати ичга ютмоқ лозим. Йена ёнидаги талатўп унга ҳам катта талафот етказди, аслида, бунга дастлаб ғолиб французлар эмас, балки ҳали жанг бошланмасданок Ваймарни эгаллаб турган прусслар айбдор эди, улар унинг боғ уйига бостириб кириб, эшиклар ва мебелларни синдириб, ўтда куйдиришган. Ундан кейин юз берган ҳодисадан ҳам у ўз улушини олган. Айтишларича, бу бебошлиқдан у нари-бериси билан икки минг талер зарар кўрган, вионинг ўзидан ўн икки челақдан ортиқ ичилган, босқинчилар ҳатто унинг ётоқхонасига ҳам киришган. Бироқ унинг мол-мулки талон-торож қилинмади, чунки уйни махсус қоровул кўриқларди, униқанда маршаллар Ной, Ожеро, Ланн, кейинрок, Гётега Венеция давридан яхши таниш бўлган мосье Денон, император музейларининг бош инспектори, Наполеоннинг санъат масалалари, яъни босиб олинган мамлакатлардан ўзлаштирилган санъат асарлари бўйича маслаҳатчиси истиқомат қилишарди.

Бу одамни ижарачи сифатида ушлаб туриш устозга жуда ёқарди, аммо у, пировардида ҳамма нарсани шундай кўрсатишга ҳаракат қилдики, гўё унга ҳеч нарсанинг алоқаси йўқдек эди. Беҳад қаттиқ азият чеккан профессор Луден, ўша даҳшатли воқеалардан бир ой кейин у билан Кнебелникида учрашганини бир куни менга айтиб берган эди. У ерда ўша улкан бахтсизлик ҳақида сўз очилган, жаноб фон Кнебель бир неча бор: “Бу даҳшат! Бу кўз кўриб, кулоқ эшитмаган ҳодиса!” дея хитоб қилган, Гёте бўлса бир-икки оғиз тушунарсиз сўзларни минғирлаган ва Луденнинг, зоти олийлари фожиали ва мусибатли кунларни қандай ўтказдингиз, деган саволига: “Мен ҳечам шикоят қилмайман. Ўзимни баайни баланд қоя тепасидан туриб кутураётган денгизни кузатиб ўтирган, гарчи кема ҳалокатига учраётганларга ёрдам қўлини чўзолмаса-да, лоақал ўша тўлқинларга ем бўлмаган одамдек ҳис қилдим – қайсидир антик дунё донишмандининг сўзларига қараганда... бу ҳолат ҳар ҳолда ёқимли”, дейди. У ўша донишманднинг номини тополмай шу ерда тутилиб қолади. Ким назарда тутилганини билса-да, Луден айтишдан тийилади, аммо Кнебель, ҳозиргина ғазаб отига миниб турган бўлса-да, гапга қўшилади: “Лукреций айтган!” “Тўппа-тўғри, Лукреций айтган”, – тасдиқлайди Гёте ва: “шу тахлит мен хотиржам кузатиб ўтирдим, қий-чув, тўс-тўполон ёнимдан ўтиб кетаверди”, деб гапини тугатган. Луденнинг куйиб-пишиб айтишича, маълум маънода қониқиш билан айтилган бу сўзлардан унинг эти жимираб кетибди. Ўша суҳбат асносида Луден яна бир неча бор ҳайратдан ёқа ушлаган, негаки у Ватан бошига тушган бахтсизлик ва фалокат ҳақида, ёруғ кунлар келишига ўзининг юксак ишончи ҳақида гапирганида, Кнебель “Яшанг! Тўғри!” деб уни қўллаб-қувватлаб турган, Гёте бўлса, парво ҳам қилмасдан, мик



этмай ўтираверган. Шу билан майор ҳаяжонли хитобларидан сўнг гапни қандайдир адабий мавзуга бурган, Луден эса дарҳол ғойиб бўлган.

Ҳурматли профессор менга мана шуларни айтиб берди. Гёте гимназия ўқитувчиси доктор Пассовни қарашлари учун тавбасига таянтирганини айтмайсизми, буни ўз қулоқларим билан эшитдим, чунки суҳбат онамнинг саломида бўлган, у пайтда мен кичкина қизча эдим, ўша ерда юргандим. Гапга чечан Пассов, антик дунёни кашф этиш ва юнон руҳини лоақал айрим одамлар онгига сингдириш, немис халқи буткул йўқотган нарсани қайта тиклаш, яъни озодлик ва Ватан ғоялари билан уларни илҳомлантиришга бутун фикр-зикри билан берилганини беҳад таъсирланиб тушунтирди. (Эслатиш лозимки, бунақа одамлар улуғ шоир олдида соддаларча самимият билан қалбларини очишади, чунки улар учун соғлом ва фойдали туюлган ғояларга кимдир эътироз билдириши мумкинлиги хаёлларига ҳам кириб чикмайди, ҳатто салгина бўлса ҳам тасаввур қилишолмайди. Улуғ инсоннинг уларни кўллаб-қувватлашга мутлақо рағбати йўқлигини, унинг ҳузурида бунақа мавзуларни кўтариш жоиз эмаслигини тушуниб етгунларича хийла вақт керак бўлади). “Гапимни эшитинг! – деди у ниҳоят. – Антик дунё ҳақида нималаргадир ақлим етади, аммо улардан ўрганмоқчи бўлганингиз эркесварлик ва ватанпарварлик тушунчасининг ҳар дақиқада карикатурага айланиш хавфи бор!” У “карикатура” сўзини қанчалик муздек алам билан айтганини, бу сўзнинг унинг оғзидан аччиқ танбеҳ бўлиб янграганини зинҳор унутмайман. “Бизнинг бюргерларга хос яшаш тарзимиз, – давом этди у, – қадимгиларникидан тамоман фарқ қилади, давлатга муносабатимиз-ку умуман ўзгача. Немислар ўз қобиғига ўралиб ўтирмасдан, бутун дунёни ўз бағрига олмоғи ва кейин унга таъсир ўтказмоғи лозим. Мақсадимиз ўзимизни бошқа миллатлардан душманларча четга тортиш эмас, балки бутун дунё билан дўстона алоқа ўрнатиш, ҳатто туғма ҳис-туйғулар, ҳақ-ҳуқуқлар ҳисобига бўлса-да, ўзимизда яхши ижтимоий фазилатларни тарбиялаш бўлмоғи зарур”. У охириги сўзларни ўзи ўтирган столга кўрсаткич бармоғи билан тақиллатиб урганча амрона баланд овозда айтди ва қўшимча қилди: “Бошликларга қарши туриш, биз юнон ва лотин тилларини билганимиз учунгина ғолибга нисбатан қайсарлик қилиш, у бу ҳақда оз билади ёки умуман ҳеч нарса билмайди, деб ўйлаш, бу болаларча бемаънилик. Бунақа профессорларча гердаиш нафақат ўзини-ўзи кулгига қўяди, балки ўзига зарар ҳам келтиради”. Шу ерда у бироз тин олди. Кейин батамом довдираб қолган ёш Пассовга томон бурилди-да, анча илиқ, аммо сўник оҳангда хулоса қилди: “Жаноб доктор, мен сизни зинҳор хафа қилишни истамасдим. Биламан, ниятларингиз холис. Аммо ниятларнинг тоза ва холис бўлишининг ўзи етарли эмас, одам ўз интилишларининг натижаларини олдиндан кўра билиши лозим. Сизнинг ниятларингиз эса, мени даҳшатга солади, чунки улар, бир кун келиб немисларни энг шармандали бебошликларга олиб келадиган ярамасликларнинг ҳозирча олийжаноб, содда кўринишларидир, агар ўша ярамасликлар сизнинг қулоғингизга етиб борадиган бўлса, ўзингиз ҳам гўрингизда бир ағдарилиб тушган бўлардингиз”.

Хона бўйлаб тилсиз фаришта учиб ўтгандек ҳамманинг донг қотиб қолганини кўз олдингизга келтиринг! Хотиржам суҳбатни изга солиш учун онам қанча ҳаракат қилмади, дейсиз! Бироқ у ўзгармади, сўзлари ва сукути билан қалбларимизни, дилимизда ардоқлаган туйғуларимизни

яралаб, у ўзини ўшандай тутган эди. Буларнинг ҳаммасини унинг император Наполеон олдида сажда қилиши билан боғлаш мумкин, у 1808 йилда, Эрфуртда шоирни Фахрий легион ордени билан мукофотлаган, ўшандан буён у буни энг суюкли ордени ҳисоблайди. У император тимсолида бутун дунёда тартиб ўрнатувчи Зевсни кўрди, ўз немис давлати таркибида эса, жанубий ҳамда асл немис вилоятларининг Райн иттифоқида бирлашувини тасаввур қилдики, бу қандайдир янги, умидбахш туйғу эди, бундан у катта фойда кутарди, агар немислар ҳам, кўп жиҳатдан шоирнинг ўзи бурчли бўлган француз маданияти билан самарали ҳамкорликни йўлга қўйса, рухий-маънавий оламида кўтарилиш ва тиниқлашув юзага келган бўларди.

Ёдингизда бўлсинки, Наполеон Гётени Парижга кўчиб ўтишга таклиф қилган, ҳатто мажбурлаган, Гёте ҳам анча вақт ўтсамми-йўқми, деб бу масалани тарозига солиб кўрган, у ердаги турмуш шароитлари ҳақида жиддий маълумотлар тўплаган. Эрфурт воқеаларидан кейин у ва Цезарь ўртасида шахсий алоқалар ўрнатилган. Наполеон у билан худди тенгдошидек муносабатда бўлар, устознинг ҳам, чамаси ишончи комил бўлганки, унинг фикрлаш оламига, немис руҳига у ҳеч қандай хавф солмайди, гарчи бутун дунё унинг олдида титраб қақшаса-да, Наполеон даҳоси шоирнинг даҳосига душман эмас.

Бундай ишонч ва дўстликни худбинлик деб аташ мумкин, лекин биринчидан, бундай одамнинг худбинлиги шахсий иш эмас, балки қандайдир юқорироқ, барчага тегишли жиҳат воситасида тасдиқлангандир; иккинчидан, Гёте шундай маслағи ва қарашлари билан яққа-ёлғизмиди? Мутлақо, шафқатсиз протектор томонидан кичкинагина мамлакатимиз елкасига юкланган оғир қийинчиликларга қарамасдан, у ёлғиз эмасди. Масалан, вазиримиз Фойт, ҳамиша, Наполеон ҳадемай сўнгги душманини енгадида, бирлашган Европа унинг қўли остида тинч ҳаёт гаштини суради, деб ҳисобларди. Бу фикрни мен кўп бора унинг оғзидан эшитганман, аниқ эсимда, 1813 йилда у Пруссиядаги намоёишларга норозилик билдирган, бу мамлакатни *partout*¹ Испанияга айлантириб юборади, бу *invito rege*², деган эди. “Шўрлик қирол! – хитоб қилган эди у. – Минг афсус, у бутунлай айбсиз бўла туриб энди бошига қандай жазолар ёғилади. Биз, қолганлар эса, хотиржамлик, бетарафлик, император Наполеонга садоқатни сақлаш учун бутун ақлимиз ва ҳушёрликни ишга солишимиз лозим, фақат шу йўл билан ҳалокатдан омон қоламиз”.

Мана, ҳозиргача тепамизда турган оқил, виждонли давлат бошлиғининг фикри. Ҳерцог зоти олийлари-чи? Москвадан кейиноқ, император зудлик билан янги қўшин ташлагач, бизнинг ҳукмдоримиз унга Эльбагача ҳамроҳлик қилади, мақсади бизнинг умидларимизга хилоф равишда унга қарши бирлашган прусслар ва русларни тор-мор қилиш эди, биз бўлсак, Пруссия қироли бу гал ҳам Наполеон билан бирга босқинчиларга қарши оёққа туради, деб ўйлаган эдик, бу юришдан ҳам Карл Август кўтаринки руҳда, унинг таъбири билан айтганда, унга Тангридан руҳ олган Муҳаммад бўлиб туюлган “чинакам ғаройиб инсон”га мафтун бўлган ҳолда қайтиб келди.

Аммо Лютцендан сўнг Лайпцихга навбат келди ва Тангридан руҳ олиш борасидаги гаплар барҳам топди; қахрамонга мафтунлик ўрнини бошқа, яъни озодлик, Ватан туйғусидан илҳомланиш, қисқаси, Пассов қарашлари эгаллади. Қараб туриб хайрон қоласан киши, одам қандай қилиб, ўзи

¹ Нима бўлганда ҳам (*фр.*).

² Қирол иродасига қарши (*лот.*).

ишонган кишининг бахтсизлигига, ташқи воқеаларга қараб тез ва осонгина ўзгара қоларкан. Янада ҳайрон қоларлиси, янада ақлга сиғмайдигани шуки, воқеаларнинг бориши буюк, машҳур зотларнинг башоратчилик қобилиятига эга бўлган кичкина одамлар олдида ноҳақ бўлиб чиқмасликларини исбот қилади. Гёте ҳамиша такрорларди: “Содда одамлар-эй, занжирларингни шақирлатаверинглар, бу одам сизлар учун қўл етмасдир”. Ана энди кўринг: занжирлар узилди, ҳерцог ўрисларнинг мундирини кийди, биз Наполеонни Райндан нарига қувиб юбордик, устоз “соддалар” дея масхара қилганлар – Луден ва Пассовлар, унинг олдида ҳақ ва ғолиб бўлиб туришди. Ўн учинчи йил Луденнинг Гёте устидан ғалабаси йили бўлди, буни бошқача таърифлаб бўлмайди. У ўз қилмишидан уялиб, пушаймон бўлиб, Берлин учун “Эпименида” номли мадҳиясини ёзди, унда куйидаги сатрлар бор:

*Лоқайд хотиржамлик уятга қўйди
Сиз учун ўртансам бир даврон экан.
Сиз чеккан изтироб, азоблар боис,
Сизлар бугун рост юксаксиз мендан.*

*Темир қисматингиз Сизни қўллади,
Тубсиз қаърдан сақландингиз мардона.
Ярим дунё эгаллаган фотиҳ зот,
Энди жарга қулаб кетди ордона¹.*

Кўряпсизми, у ўз императорини, дунёни бирлаштирувчи пэр²ини тубсиз жарликка қайта ташляпти, ҳеч бўлмаганда мадҳияда, чунки, менимча, ичида мудом “соддагиналар”ни такрорлаётган бўлса керак.

Унинг ўғли Август, Оттилиянинг севгилиси, сиёсий қарашларда батамом отасига ўхшади, ундан бир туки ўзга бўлмади. У ўзича, бир хил маданиятга эга бўлган бутун Германияни бирлаштирувчи Райн иттифоқининг ашаддий тарафдори эди, шимолий ва шарқий варварлардан очикчасига нафратланар, бу ҳолат, кекса Гётега нисбатан унга номуносиб эди; негаки унинг табиатига аллақандай варварларга хос, нима десам экан, қандайдир бесўнақай, ҳатто дағал тундлик билан қоришиб кетган, олийжанобликдан кўра кўпроқ кўнгил ғашлигига ўхшайдиган белгилар хос.

Император 1811 йилда бизга, Ваймарга, юксак билимли, келишган зодагон барон Сент-Эньонни элчи қилиб юборди. Тан олиш керак, у инсофли, Гётени беҳад қадрлайдиган киши бўлиб, Гёте кўп ўтмай у билан дўстлик алоқаларини йўлга қўйди. Август ўз навбатида бароннинг котиби жаноб фон Вольбок билан дарҳол дўстлашиб олди. Буни сизга эслатаётганимнинг сабаби, биринчидан, унинг қандай давралардан дўстлар орттирганини сизга кўрсатиш, иккинчидан, жаноб фон Вольбок деганимиз, 1812 йил декабрида Наполеон Москвани ташлаб қочиб келаётиб, Эрфурт орқали ўтганда император номидан Гётега салом йўллаган эди. Бу ҳам Август учун кўп нарсани ифодалар эди, чунки у ҳамиша Наполеонга Худога сиғингандек сиғинар, бу ҳолат, менинг назаримда, ҳеч қандай рухий-маънавий асосга эга эмас эди. Ҳозир ҳам у Наполеон портретлари ва унга дахлдор ёдгорлик буюмларини йиғади, отаси ҳам унинг коллекциясини Фахрий легион ордени билан тўлдирди, энди уни тақиб юриш ноқулай бўлиб қолган.

¹ Ваҳоб Раҳмонов таржимаси.

² Пэр – Англия ва Францияда олий дворянлик унвони ва шу унвонга эга бўлган киши.

Ҳар хил оҳангда тепадиган икки юракда, мен сизга айтсам, камдан-кам ҳолларда муҳаббат ришталари боғланади. Август худди Наполеонга сажда қилгандек, Оттилияга сажда қилди, ҳа, ҳар қанча ғалати туюлса-да, бу қиёсга мурожаат қилмай иложим йўқ, шўрлик дугонам бўлса, фикрлар ва қарашларни қулиб туриб оёқости қиладиган муҳаббат илоҳининг мутлақ кудратига ишонган ҳолда унинг оғир-вазмин мулозиматларини мулойимгина қабул қилди, мен бунга титраб-қақшаб, қўрқув билан қараб турдим. Бунда Августга нисбатан унга оғирроқ бўлди: Август ўз қарашларини очиқ-ойдин изҳор қила олар, у бечора эса уларни яширишга мажбур эди. Бирок, ўзининг муҳаббати деб ҳисоблаган нарсани, улуғ шоирнинг ўғли билан кечадиган сентиментал зиддиятларга тўла кечинмаларини яширмасди, бизнинг кичкина дунёчамизда, ҳис-туйғулар ҳамманинг назарида бўладиган ва кадрланадиган жойда буни яширишга ҳожат ҳам йўқ эди. Мен унинг энг ишончли кишига айланган эдим, кечинмаларининг барча босқичлари ва эпизодларига садоқат билан гувоҳ бўлардим. У онасига ҳам бемалол дилидагини айта оларди, фон Погвиш хоним ҳам шундай руҳий ҳолатларни бошидан кечираётгани боис қизининг икромларини аёл ва дўст сифатида қабул қиларди. Онанинг диққати хушбичим граф Эдлингда эди, жанублик ҳофмаршал ва вазир, қизларининг васийси, хонадоннинг дўсти, эҳтимол, тез орада оила аъзосига ҳам айланса керак. Фон Погвиш хоним ушбу одамнинг вафосига ишонар, бунга асослари ҳам йўқ эмасди, унинг қатъий фикрини кутар, аммо ҳозирча у жим эди. Шундай қилиб, Амур она ва қизга тўлиб-тошиб ётган кундалик қувончу ғам-андуҳлар, умиду ноумидликлар ҳақида биргаликда дил изҳорларини тўкиб солишга шароит яратарди.

Август билан Оттилия саройда, театрда, отасининг уйида, асилзоларнинг йиғинларида кўришиб туришарди. Бирок севишганлар одамлардан четда, хилватда ҳам учрашишарди, Ильм дарёси соҳилидаги уйли боғ, Гётега ва Оттилиянинг бувисига тегишли иккита боғча улар учун овлоққина гўша эди. Бу учрашувларда мен мудом кушчамга ҳамроҳлик қилардим, у бу жойларни қанчалик бахтиёр хўрсинишлар билан тарк этар ва кўмагим учун мени бағрига босиб миннатдорчилик билдирардики, бундан ҳайрон қолмай иложим йўқ эди; бу учрашувларнинг нечоғлик самарасиз, суҳбатларининг маънисиз, ясама туюлишини мен ўртада воситачи сифатидагина ҳис этмасдим. Бу ланж, дудмал суҳбатлар аллақандай рақслар, саройдаги ғийбатлар, ўтган ёки бўладиган кўнгилочар саёхатлар атрофида айланар, гап йигитнинг отаси олдидаги хизматларга бориб тақалсагина, суҳбат биров жонланар эди. Аммо Оттилия бу зерикиш ва ноқулайликни тан олгиси келмасди. У бундай зўрма-зўраки суҳбатлар ва сайрлар чоғида юраклар бир-бирига қўшилиб кетади, деб хаёл қилар ва ҳаммасини онасига айтиб берар, онаси ҳам ўз навбатида, граф тез орада унга қатъий фикр айтар, ҳамма нарса шунга қараб бормокда, деярди.

Аҳвол мана шундай кечаётган пайтда қизгинанинг ҳаётига бир воқеа кириб келди, бу ҳақда мен ички бир титроқ ва ҳаяжонсиз гапиролмайман, чунки бу воқеада иккаламиз учун ҳам давримизнинг бутун улуғлиги ва гўзаллиги ўз мужассамини топган эди.

Ўн учинчи йилнинг тонги отган, Пруссияда юз бераётган ажойиб воқеалар ва ватанпарварларнинг тантана қилишлари, уларнинг бетайин кирол устидан ғалабалари, кўнгилли корпусларнинг юзага келиши, уларга

қўшилишга интилаётган энг олийжаноб ёшларнинг ҳатто билим олиш ва роҳат-фароғатдан ҳам воз кечиб, Ватан учун жонларини тикишга тайёрликлари – буларнинг ҳаммаси ҳақида, айтиб ўтганимдек, бизгача дастлаб мужмал, ноаниқ хабарлар келарди. Ташлаб кетган отасининг муҳити билан дугонам қалбан сезиларли алоқа боғлагани, Пруссиядаги қариндошлари уни янгиликлар билан таъминлаб туришлари ҳақида сизга гапирган эдим. Бечора қизгина, бизнинг жимжитгина дунёчамизда яшаб туриб, аллақачон сезган, аллақачон тахмин қилган, энди тайёрланаётган ва юз бериб улгурган воқеаларни эшитиб, титраб-қақшаб, куйиб-ёниб кетди. Қони ва руҳи билан у дахлдор бўлган қаҳрамон халқ француз жабр-зулмининг шармандали изларини елкасидан улоқтириб ташлаш учун оёққа турган эди! У бутун қалби билан тантана қилар эди, унинг халқи намуна бўлиб Германияни ор-номус ва эрк учун курашга етаклаганидек, мени ҳам ўз ортидан эргаштириб, нафрати ҳамда ёркин умидларини у билан тўлиқ бўлишишга мажбур қилди. Ҳар ҳолда энди у шаҳарда илгаригидек ёлғиз эмас эди. Бу ерда, Наполеоннинг Райн иттифоқи осмони остида ҳам Ватан озодлиги учун кураш учқунлари ялтирай бошлади, камерҳер фон Шпигель, йеналик маслаҳатчи фон Фойт сингари ёш дворянлар, пруссларни Ваймарда кечаётган аҳволдан хабардор қилиб туриш мақсадида улар билан хавфли алоқага киришишди. Кўп ўтмай Оттилия улар билан топишиб, махфий равишда уларнинг ҳаракатларида қизгин иштирок эта бошлади. У ўз ҳаётини хавф остига қўйди, мен ҳам бир томондан уни қайтариш учун, бошқа томондан ўз ихтиёрим билан сиёсий сирларда унинг ишонган кишисига айландим, худди Август фон Гёте билан учрашувларида дугонамнинг қизлик сирасорларига шерик бўлганим сингари. Улардан қайси бири мени кўпроқ кўрқитаётгани ва ташвишга солганлигини ҳозир аниқ айтолмайман.

Маълумки, дастлаб ҳарбий ҳаракатлар кам умид уйғотди. Тўғри, Ваймар кўчаларида прусс ҳарбий кийимидагиларни кўриш Оттилияга насиб қилди, апрелнинг ўн олтинчисида, худди ҳозир юз бергандек эсимда, гусар ва егерларнинг отлик бўлинмаси шаҳримизга бостириб кириб, бу ерда ижарада яшаётган француз аскарларини асир олиб, уларни ўзлари билан ҳайдаб кетишди. Императорнинг отлик аскарлари бундан хабар топиб, Эрфуртдан етиб келишди, бироқ бу ерда пруссларни тополмай, куруқ қайтиб кетишди: кейин маълум бўлдики, шошилишган экан. Эртасига тонгда – Оттилиянинг қувончини кўз олдингизга келтиринг! – халқ қувонч билан кутиб олган кичик Блюхернинг эскадрони, гусарлар ва яшил егерлар тантана билан шаҳарга кириб келишди. Ўйин-кулги, ичкиликбозлик бошланди, бундай беғам-бепарволикдан кўплар хавотирга тушишди ва кўп ўтмай бутун қувонч елга учди. “Французлар!” деган кичкирик эшитилди ва халоскорларимиз зиёфатни қўйиб, қуроолларга ташланишди. Пруссаларга нисбатан сон жиҳатдан анча кучли бўлган генерал Суон армияси шаҳарга ҳужум қилди, жанг узоқ давом этмади ва французлар шаҳарни қайтадан эгаллаб олишди. Биз ҳозиргина вино ва егуликлар билан меҳмон қилаётган қаҳрамонларимизнинг қон тўкишларини кўриб кўз ёши тўкканча хоналарга беркиниб олиб, бурғу овозлари ва отишмаларга тўлиб-тошган кўчадаги тўс-тўполонни парда ортидан кузатиб ўтирардик; ҳарқалай жанг кўп ўтмай парк ва шаҳар четига чекинди. Ғалаба душман томонда қолди. У бундай ғалабаларга ўрганиб қолган эди, афсуски, буни ғалаённи бостиришдаги

ғалаба деб ҳисоблашди, устига-устак бу болаларча ва аҳмоқона бир ҳолат эдики, бу унинг тезда бостирилишида ўз исботини топди.

Хотиржамлик ва тартиб, у ким томонидан ўрнатилишидан қатъи назар, ёқимли. Биз французларни жойлаштириш ташвишига тушдик, шаҳар кучи ва имконияти етгунча уларни жой билан таъминлади, улар айна пайтда ва яна узоқ вақт шахримиз елкасида юк бўлиб ётди. Лекин тинчлик тикланди, кўча ҳаракати кеча-ю кундуз эркин эди, аҳоли душманнинг наридан-бери ҳимояси остида ўзининг кундалик ишларига қайтиш имкониятига эга бўлди.

Эртасига Оттилия мени сайрга таклиф қилди, бунга уни қанақа сирли куч, қанақа олдиндан ҳис этиш туйғуси мажбур қилди, билмайман. Ёмғирли кеча ўрнини майин, ёқимли апрель куни эгаллаган, қуёшли ҳаво баҳор умидлари билан нафас оларди. Кечагина жанг даҳшати чулғаган кўчаларда унинг изларини сесканиш билан кузатганча бемалол айланиш учун кишида аллақандай иштиёқ бор эди, ўқлардан илма-тешик бўлган уйлар, у ер-бу ерда қотиб қолган қон изларига кўзимиз тушганда биз аёлларнинг ҳайратланишимиз, бундан ҳам кўра, эркакларимизнинг жасорати ва мардлиги олдида бош эгишимиз ўша иштиёққа аралашиб кетарди.

Ям-яшил кенгликларга етиш учун биз, дугоналар, сарой ва бозор майдонидан чиқиб, кўтарма ёнидан айланиб ўтдик, кейин Ильм томон юриб, унинг соҳили бўйлаб майсазор ва бутазор орқали ёлғизоёқ йўлдан бориб, дарахт пўстлогидан ясалган уйча ёнидан ўтдик-да, Рим вилласига етдик. Топталган ўт-ўланлар, у ер-бу ерда қолиб кетган қурол ва мундир бўлаклари жанг, қочиш ва таъқиб қилиш шу ергача етиб келганидан гувоҳлик бериб турарди. Биз бўлиб ўтган ва эҳтимол яна бўладиган воқеалар, саксония шаҳарларининг руслар томонидан эгалланиши, Эрфуртдаги император истехкоми ҳамда бостириб келаётган прусслар ва руслар оралиғида қисилиб қолган Ваймардаги оғир муҳит, ҳерцог зоти олийларининг ноқулай аҳволи, улуг князнинг бетараф Богемияга ва француз элчисининг Готага кетиши ҳақида сўзлашдик. Ёдимда бор, Август ҳақида, унинг отаси ҳақида ҳам гаплашдик, яқинларининг қистови билан шоир хавфли шаҳардан чиқиб кетган: кеча тонгда, Блюхер қўшинлари шаҳарга кириб келиши арафасида у извошда Карлсбадга жўнаб кетган, эҳтимол уларга дуч келган ҳам бўлиши мумкин.

Кимсасиз жойларда юришда давом этаверишдан кўрқдик ва орқага қайтмоқчи бўлдик, шу аснода ярим чақирик, ярим инграшга ўхшаш овоз қулоғимизга чалинди, турган жойимизда қотиб қолдик. Қулоқ солиб турдик-да, сесканиб кетдик: йўл бўйидаги бутазор ичидан ўша нолиш, ўша чақирик эшитиларди. Оттилия кўрққанидан кўлларимни қисиб олди, кейин кўйиб юборди, кўркувдан титраганча, “ким у?” дея такрор-такрор сўраганча икковимиз гуллаган бутазор оралаб йўналдик. Бизнинг ҳайратимиз, ачинишимиз, доводирашимизни қай сўз билан ифодалай? Бутазор орасида, ҳўл ўтлар устида ниҳоятда кўркам йигит, ярадор жангчи, қаҳрамонона хужум иштирокчиси ётарди; жингалак малларанг сочлари чалкаш-чулкаш бўлиб бошига ёпишиб кетган, нозиккина кўркам юзидаги соқоли эндигина сабза урган, ёноқларидаги талвасали қизиллик манглайдаги сомондай сарик рангпарликка даҳшатли тарзда зид эди, лойга булғаниб ярим қуриган жойлари қотиб қолган мундири ифлос бўлиб кетган, пастки томони ярим қотган қонга беланган эди. Даҳшатли, шу билан бирга, кўтаринки, қалбни



хаяжонга солувчи манзара! Қаттиқ кўрқув ва ҳамдардлик билан унинг яраси, аҳволини суриштириб саволларга кўмиб ташлаганимизни сиз яхши тасаввур қилоласиз.

– Сизларни менга Худонинг ўзи етказди, – деди у дағал шимолий немис лаҳжасида, аммо ҳар бир ҳаракат қилганида оғриқдан чиройли юзи буришиб кетганида тақиллаган тишлари орасидан ҳавони тортарди. – Кечаги олишув чоғида бўксамга ўқ тегиб, бирданига оёғим ишламай қолса бўладими, вақтинча одатдаги тикка туриб юришдан воз кечишимга тўғри келди, бу ерга эмаклаб етдим, бу ер бугун кечки ёмғир томчилашидан бироз зах тортган демаса, анчагина қулай, кеча эрталабдан бери шу ерда ётибман, яхшиси тўшақда ётсам бўлардику-я, андак иссиғим ҳам борми дейман.

Қаҳрамонимиз ўз аянчли аҳволини мана шундай, талабалардек баён қилди. У ростдан ҳам талаба экан.

– Хайнке, Фердинанд, – деди у чучук тилда. – Бреслаулик юрист, кўнгилли егер. Хонимлар энди мени нима қилишмоқчи?

Дарҳақиқат, нимадир қилиш керак, бундай пайтда дарҳол тўғри маслаҳат топила қолмайди. Бу саргузаштдан довдираб қолишимиз, эркатойимиз, прусс қаҳрамони билан учрашувимиз, дабдурустдан, шундоқ яқин, моддий, бесаранжом воқеликда мешчанларга хос Хайнке исми бу йигитнинг олдимиздан чиқиши бизни эс-хушимиздан, аниқ бир қарорга келишдан маҳрум қилган эди. Нима қилмоқ керак? Иккита ёш қизнинг кўз олдида ётган, бўксасидан яраланган, бунинг устига беҳад чиройли йигитга қўл теккизишдан тортиниб туришларини сиз тушунасиз, албатта. Уни кўтариб олиб кетайликми? Қаёққа? Французлар билан тўлиб-тошган шаҳарга олиб боролмаймиз-ку ахир. Ҳар қандай яқинроқ, вақтинчалик бошпанага ҳам, майли у дарахт пўстидан ясалган уй бўлақолсин, етиб боришга на унинг, на бизнинг кучимиз етмасди. Тўғри, унинг гапига қараганда, ярасининг қони тўхтаган, лекин оёғи қаттиқ оғрирди, биз суяган тақдиримизда ҳам ўзи юриши ҳақида гап бўлиши мумкин эмас эди. Бизнинг қўлимиздан келадигани қаҳрамонни шу жойда, бирорта бутанинг панасида қолдириш, – у ҳам шу фикрда эди – шаҳарга зудлик билан қайтиб бориб, ишончли кишиларга топилдиғимиз ҳақида хабар бериш ва бамаслаҳат керакли ёрдамни уюштириш эди, холос. Ёлғиз иккалаимизнинг қўлимиздан бир иш келиши қийин эди. Фердинанд қўлга тушиб қолишдан кўрқарди, миясида нукул тезроқ тузалиб, душманнинг бошини янчиш, Ватанни озод қилиб, Парижнинг кулини кўкка совуриш учун қайта хизматга ва жангга киришиш хаёли ҳукмрон эди.

Уни қутқизиш йўлидаги қийинчиликларга қарамасдан, у мана шу режаларини ияги совуқдан титраб баён қилди. Уни қийнаётган чанқоққа қарши Оттилия сумкачасидан бир нечта ялпизли конфет олиб берди, у буларни дарҳол ҳузур қилиб сўришга тушди. Ёнимда олиб юрган ҳидлайдиган тузли шишачани у эркакларга хос ғурур билан рад этди, аммо елкамизга ташлаб олган шол рўмолларни олди, биттасини ёстиқ қилдик, иккинчисини устига ёпиб қўйдик, хайрлашаётимиз у бизга шундай деди:

– Ҳа, энди хонимлар, нима қилсанглар қилинглarki, мени шу ботқоқликдан қутқазинглар! Афсуски, сизлар билан мулоқот қилишдан ҳозирча маҳрумман.

Ҳаёт ва мамот ўртасидаги қаҳрамон борган сари бўшашиб шу сўзларни айтди. Биз кетиш олдидан унга тиззаларимизни букиб хайр-хўш қилдик, у

бунга жавобан оёқларини бир-бирига уриб салют бергандек ҳаракат қилди ва биз кетдик.

Шаҳарга қандай етиб келганимизни тасвирлашга сўз ожиз. Қувонч, кўркув ва кўтаринкилик қанотида бўлсак-да, бирор одам бунақа ҳис-ҳаяжонни пайқаб қолмаслиги учун ўзимизни қўлга олишимиз лозим эди. Бу ажойиб инсонни асраб қолиш режасини ўзимизча тузишга қурбимиз етмасди. Уни иккинчи кеча очиқ осмон остида ўз ҳолича қолдирмаслик ва бирор бошпанага жойлаштириб, яхши парваришни ташкил этиш – гангиган миямизда кезаётган ягона фикр шу эди. Шу билан бирга, унга қарашда ўзимиз ҳам албатта иштирок этишимиз зарур, деган қатъий қарорга келдик.

Оналаримизни сиримиздан воқиф қилиш фикри туғилди, аммо биз уларнинг кўмагига ишончимиз комил бўлса-да, улар қандай маслаҳату қандай ёрдам беришлари мумкин эди? Эркакларнинг мададисиз ишимиз битмасди, қарашлари биз билан мос инсон, камерҳер жаноб фон Шпигелга маслаҳат солишга қарор қилдик, у ўша ҳалокатли прусс ҳужумининг ташкилотчиларидан бири эди, шубҳасиз, ўша тўқнашув қурбонларидан бирига ёрдам беришдан бош тортмасди. Айнан ўша кунлари у озодликда эди, у ва унинг дўсти Фойт бир неча кун кейинроқ бир манфаатпараст кўшнисининг чақуви орқасида қамалишди, икковлари ҳам, агар Ваймарга келган Наполеон ҳерцогиня Луизага ҳурмати туфайли уларнинг гуноҳидан ўтмаганида эди, таптортмас ватанпарварликлари боис бошларидан жудо бўлишарди.

Бу энди шунчаки омади гап. Бундан кейин майда-чуйда деталларга тўхтаб ўтирмайман; қисқаси, фон Шпигель ишончимизни оқлади ва зудлик билан, бор кучини ишга солиб, зарур чораларни кўрди. Махфий тарзда паркка бўлак-бўлак қилинган замбил келтирилди, қисқа муддатда қуруқ кийим-кечак, егуликлар билан таъминланди, жарроҳ ярадорга биринчи ёрдам кўрсатди, қош қорайган пайтда фуқаро кийимидаги йигит шаҳар чеккасидаги Бастилия деб аталадиган саройга ҳеч бир қаршиликка учрамайгина келтирилди, камерҳер бошқарувчи билан келишиб, у ернинг чордоғидаги хоначани унга бошпана сифатида тайёрлаб қўйган эди.

Бутун дунёдан панада бизнинг мард дўстимиз бир неча ҳафта касаллик билан олишди, нега десангиз, йирингли яра устига зах жойда ўтказилган ёмғирли кеча туфайли қаттиқ йўтал билан бирга, қатар¹ орттириб олган, оқибатда иситма ва оғриқ зўрайиб кетган эди. Агарда бемор ёш, яхши феъл-атворли, ҳамиша қувноқ кайфиятда бўлмаганида, тезроқ янгидан жангга киришиш иштиёқи билан ёнмаганида, доктор қийин аҳволда қолган бўлар ва эсон-омон тузалиб кетишига ҳеч қандай қафолат бўлмасди. Бемордан тинмай хабар олиб турган доктор ва уни егуликлар билан таъминлаб, парвариш қилиб турган бошқарувчининг меҳнатларини бўлишиш мақсадида Оттилия икковимиз ҳар куни лиқиллаб турган зинапоядан унинг хоначасига кўтарилардик, унга вино, шакарга ботирилган мевалар ва бошқа тансиқ нарсалар келтирардик, қизиқарли китоблар олиб келиб ўқиб берардик, аҳволи дуруст бўлса, у билан гап сотишиб ўтирардик, унинг учун хатлар ёзардик. У бизни ўз халоскор фаришталари ҳисобларди, негаки унинг мулоҳазакор-беғараз руҳдаги феъл-атвори ортида юмшоқ қалб яширинган эди. Агар у бизнинг эстетик қарашларимизга қизиқиш билдирмай, улар устидан кулса, хаёлида ўз ҳуқуқшунослиги, Ватан ташвиши ва тезроқ соғайишидан ўзга фикр бўлмаса, унда биз бажонудил тан оламит: модо-

¹ Қатар – шиллиқ пардаларнинг яллиғланиши.

мики шеърият ўз вужудингда мужассам экан, унинг устидан кулсанг, уни тушунмасанг ҳам майли – биз учун бу чиройли, очикқўнгил, олийжаноб инсон шеъриятнинг чинакам тимсоли, орзу-умидларимизнинг рўёби эди. Бир куни, унинг ҳузуридан чиқиб, зинапоядан тушаётганимизда Оттилия мени жимгина бағрига босди, мен ҳам бунга жавобан уни кучоқлаб қаттиқ ўпдим, бу изҳордан ўрта асрдан қолган зинапояда ҳаётимиз қил устида қолиши мумкин эди.

Бу ҳис-ҳаяжон ва кўтаринкиликка тўла ҳафталар эди; улар бизнинг қизлик ҳаётимизга ажойиб мазмун олиб кирди, негаки бир неча ташвишли кунлардан сўнг ёш қахрамоннинг борган сари соғаяётганини кўриш қувончли эди, унинг ҳаётини сақлаб қолиш бизнинг ватан олдидаги хизматимиз эди-да. Биз худди туғишган опалардек қувончимизни, шу билан бирга, ёқимтой тарбияланувчимизга нисбатан қалбимизда туғилган ҳиссиётларимизни бир-биримизга изҳор қилардик. Иккаламизнинг қалбларимиздаги раҳм-шафқат ва ватанпарварликка яна қандайдир нозик, сўз билан ифодалаб бўлмайдиган туйғулар аралашганини ўзингиз сезиб, билиб оласиз; менинг ҳис-туйғуларим бу ерда ҳам жозибали Оттилиянинг туйғуларига йўлбошчилик қилди, яъни уларга ён берди – шундай бўлиши керак эди. Мен шўрликкинага Фердинанднинг оддийгина ташаққури насиб қилди, холос. Аммо унга ярашиб турган руҳан камсуқумлиги, шундан келиб чиқадиган фазилатларга тўлиқ бепарволиги – мен буларни ташқи гўзаллик билан алмаштирдим-да, аввал бошиданоқ ҳеч нарсага умид боғламай, бу романда бор-йўғи ишончли киши роли билан чекланиб ақлли иш қилдим. Менинг табиатим унга қаршилиқ қилмади, рашк қилишдан мени нафақат дугонамга бўлган муҳаббатим, нафақат унинг нафосатидан дўстона фахрланишим, нафақат Фердинанднинг икковимизга ҳам бир хил муомалада бўлгани сақлаб қолди; мен инсон қалбига хос кечирувчанлик билан сезардимки, у ҳеч қачон дугонамга нисбатан дўстона-эркин оҳангни ўзгартирмайди; бундан ташқари, тағин бир учинчи фикр ҳам менга кўмакка келди: яъни бу янги, қутилмаган ҳодиса Оттилияни Август фон Гёте билан сирли, бахт келтириши гумон бўлган иттифокдан чалғитиши мумкин эди. Шунинг учун у менинг бўйнимга осилиб, Фердинандга нисбатан туйғуларида қандайдир ўзгача, қалбида шу пайтгача туғилмаган нимадир борлигини, ҳаёт унга дўстлик билан чинакам муҳаббатни фарқлашни ўргатганини изҳор қилганида беҳад хурсанд бўлганимни, қониқишимни яшириб ўтирмадим. Ҳайнкенинг дворянлар тоифасидан эмас, балки силезиялик оддий мўйнафурушнинг ўғли эканлигини, Оттилия фон Погвишга мутлақо жуфт бўлолмаслигини билиб қувончим сўниб қолди. Шуни англаб етгани учунгина у Оттилияга нисбатан дўстона-эркин муносабатини ўзгартирмадими ёки ўзга сабабданми, бу энди бошқа масала.

Фердинанднинг соғайиши арафасида асилзодалар фасли ниҳоясига етди, гарчи театр эшиклари ҳали очик бўлса-да, бироқ саройдаги, кейинги пайтларда фақат француз зобитлари етакчилик қилган тантанали зиёфатлар, баллар аҳён-аҳёндагина ўтказиладиган бўлди. Августни ҳам қишки пайтлардагига нисбатан камроқ кўрардик, паркдаги учрашув ва сайрлар бутунлай тўхтамаган бўлса-да, анча камайган, негаки отасининг сафарга кетгани боис уйдаги ишлари кўпайган эди. Фердинанд воқеаси ғамхўрлик билан сир сақланди, бир нечта шундан хабардор кишилардан ташқари каптархонадаги топилдиғимизни ҳеч ким билмасди. Бироқ Оттилия бу

ҳақда камер-ассессорга айтиш истагини ҳис этди – аввало, дўстлик ва ўзаро ишонч юзасидан, кўпроқ, эҳтимол менга шундай туюлгандир, қани у бизнинг саргузаштларимизни қандай қабул қиларкин, юзида қандай ўзгариш бўларкин, деган қизиқувчанлик туфайли. У бу хабарга бепарво қаради, айниқса, Хайнкенинг оддий фуқаро оиласидан эканлигини билгач, ҳатто масхаралади. Бу унинг деярли қизиқиш билдирмаганини, тўғрироғи, воқеадан ўзини четга олишни истаганини англатарди, шу боисдан бу ҳақда жуда кам, тасодифан гапирилмаса, умуман тилга олинмасди, Август қахрамонимизнинг соғайиши ва бу шаҳарда уч-тўрт кун бўлиши ва тез орада кетишидан атайлаб беҳабар эди ёки кам биларди.

Бу ҳикоям билан мен воқеаларнинг боришини олдиндан пайқадим. Фердинанд биз кутганимиздан ҳам тезроқ тўшақдан турди ва оёғини машқ қилдириб, кулбачаси бўйлаб қўлтиқтаёқда юра бошлади. Ёқимли баҳор кўёши унинг халоскор қамоқхонасига фақат тўйнуқ орқали мўраласа-да, ўз ишини қилди, уни руҳлантирди ва жонлантирди, баҳордан янада кўпроқ завқлансин учун турар жойни ўзгартиришга қарор қилишди: бошқарувчининг Кегельплацда, сарой сайсхонасининг орқасида этикдўзлик устахонасини юргизиб турган жияни ўша ердаги битта хонани бизнинг беморимизга беришга рози бўлди ва дастлабки июнь кунларидан бирида у романтик бошпанасидан ўша ёққа кўчиб ўтди, у ерда дарё бўйида скамейкада ўтирволиб қуёшда исиниши, яшил кенгликларни, Овчилар уйчаси атрофидаги дарахтзорларни, Тифурт хиёбонини завқланиб томоша қилиши мумкин эди.

Ўша кунлари бахтимизга вақтинчалик сулҳ тузилиб, ёзнинг охиригача бўлса-да, тарихий воқеаларда танаффус насиб этди, мен афсуски дема-япман, чунки ундан кейин юз берган воқеалар даҳшатли қийинчиликлар ва изтироблар ичра кечган бўлса-да, озодлик ва шон-шуҳратга етказди. Бу орада шахримиздаги ҳаёт анча изга тушиб қолди, ҳарбийларни жойлаштиришнинг охир-кети кўринмаса-да, буни ҳам бир амаллаб уддаладик. Аслзодаларнинг ўйин-кулгилари, ҳар замонда бўлсаям баҳорнинг охирларига келиб яна бошланди, ёноқларига қон югуриб, анча тўлишган бизнинг жангчимиз фуқаро кийимида эҳтиёткорликни қўлдан чиқармай ўйин-кулгиларда иштирок этиб турди: менинг онам, Оттилиянинг онаси, Эглоффштайнлар ҳузурларида, фон Вольцоген хонимнинг салоида ва бошқа уйларда қахрамонимиз билан бирга кўплаб қувончли, шу билан бирга, мазмунли соатларни ўтказдик, ёшлик гўзаллиги ва рицарларга хос эркинлиги туфайли ҳамма жойда уни ҳурмат билан қучоқ очиб кутиб олишарди. Чунончи, доктор Пассов унинг учун ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам уришга тайёр эди, чунки унда ўз таълимотининг моҳиятини, яъни эллинларга хос гўзаллик билан ўз юртига хос жанговар эркесварликнинг уйғунлигини кўрди.

Фердинандга келсак, у ҳамма билан бир хил қувноқ муносабатда бўлар, биз билан, яъни Оттилия билан муомаласи жаноб фон Гётенинг рашкини қўзғашди даргумон эди, худди тун билан кундек бир-биридан фарқ қиладиган бу икки йигит бирор кун учрашиб қолишадиган бўлса ҳам Оттилия бунга йўл қўймаган бўларди. Аниқки, у қахрамонимизга нисбатан қалбида туғилган ҳис-туйғулар учун тунд ошиғи олдида ўзини айбдор сезарди, буни у дўстлик бурчига хиёнат деб биларди, уларнинг учрашувларидан унинг виждони қийналган бўларди. Бу воқеага шундай



назар билан қарашга ундаган маънавий маданияти мени ҳар қанча ҳайратга солса ҳам, барибир, хавотир ичида шу хулосага келдимки, менинг умидларим ушалмайди ва Ҳайнке воқеаси Буюкнинг ўғли билан боғланган ришталарни узмайди.

– Ҳа, Адель, – деди у менга бир куни, кўк кўзлари хира тортиб, – мен Фердинанд тимсолида бахт, зиё, қалблар уйғунлигини тушуниб етдим. Бироқ уларнинг таъсири қанчалик улуғвор бўлмасин, биздаги олийжаноблик олдига зулмат ва изтироблар қўядиган талаблар анча чуқур, қалбим тубида мен ўз қисматимни кўряпман.

– Сени Яратганнинг ўзи асрасин, азизам! – дея олдим, холос, баайни дийдаси қотиб қолган қисматга дуч келгандек, ичим музлаб кетди.

Ҳайнке кетди. Биз уни яна кўришимиз лозим эди, лекин бу гал, етти ҳафта биз билан бўлгач, дастлаб ўз юрти Силезияга, мўйнафуруш оиласидаги яқинларини кўриш учун жўнаб кетди, у ерда ярасининг тўлик тузалишини кутиб, кейин дарҳол тагин армияга ўзини отмоқчи эди. Оттилия икковимиз бу йўқотишга аччиқ кўз ёши тўқдик, аммо икковимиз бундан буён у билан дўстлигимизни мудом хотирамизда сақлаймиз, дея бир-биримизга қасамёд қилдик. Унда бизнинг идеалимиз, “Лири ва қилич” қўшиғида куйланган алангали немис йигити бутун қони-ю, тани билан ўз мужассамини топган эди, қон ва тан идеалга ҳамшиша зид бўлганлиги ва эс-хушни жойига келтириб қўювчи таъсири борлиги боис, очиғини айтдиган бўлсам, айрилиқнинг ўзига яраша хайрли томони ҳам бор, у бутун софлиги билан намоён бўлишда идеалга имкон яратади. Охирги пайтларда Фердинандни биз оддий фуқаро кийимида кўрган эдик, энди эса у хаёлимизда, биз уни илк марта кўрганимиздагидек фахрий ҳарбий либосда жонланарди – мундоқ ўйлаб қарасанг, ҳарбий форма эркак кишининг обрў-эътиборини ошириши – бу, катта имтиёз. Қисқаси, унинг тимсоли бизнинг тасаввуримизда кундан-кунга ёруғроқ бўла борди, бошқасининг, яъни Августнинг тимсоли эса, ҳозир буни билиб оласиз, борган сари қора булут билан қопланарди.

Учинчи августда вақтинчалик сулҳ тугади, бу орада Пруссия, Россия, Австрия ва Англия француз императорига қарши бирлашиб олишди. Ваймаримизга прусс лашкарбошилари Блюхер, Бюлов, Клайст, Йорк, Марвиц, Тауерцинларнинг ғалабалари ҳақида узук-юлук хабарлар келиб турарди. Фердинандимиз ҳам қаердадир шу ғалабаларга ҳисса қўшаётгандир, деган фикр қалбларимизни ғурур ҳиссига тўлдирарди, бироқ, эхтимол Ватан учун тўкилган унинг ёш қони яшил кенгликларни қизилга бўягандир, деган хаёл дилларимизни хира қиларди. Биз деярли ҳеч нарса билмасдик. Шимолий ва шарқий варварлар яқинлашиб келишмоқда – биз билган хабарнинг бор-йўғи шу эди. Улар қанчалик яқин келишса, “варвар” деган ном шунчалик кам тилга олинарди, французлардан кескин юз ўгирган аҳоли ҳамда аслзодаларнинг умид ва ҳурмат-эътиборлари уларга шунчалик кўп қаратиларди: қисман шунинг учунки, одамлар шарқий жангчиларда ғолибларни кўра бошладилар, уларни итоаткорлик билан олдиндан юмшатишга умид боғладилар, аслида бунинг сабаби шуки, одам деганлари қарам мавжудот, у мавжуд шарт-шароитлар ва воқеалар билан ички уйғунликда яшаш талабига бўйсуниб келган, энди бўлса, қисматнинг ўзи одамларни аввалги қарашларини ўзгартиришга ундади чоғи. Шундай қилиб, маданиятга қарши қуролланган варварлар бир неча кун ичида халоскорларга ай-

ланиб қолишди, уларнинг ғалабалари ва муваффақиятли ҳужумлари Ватан ва озодлик учун оммавий кўтаринкиликнинг ва француз босқинчиларига қарши нафратнинг юзага чиқишига йўл очди.

Октябрнинг ўрталарида Ваймар кўчаларида кўркув аралаш ҳаяжон билан казакларни кўрдик. Француз элчиси қочиб кетди, агар унга бемалол жўнаб қолишга изн берилган бўлса, бунинг сабаби фақат шундаки, қисмат нимани ҳозирлаётгани ҳали номаълум эди, куч ва муваффақият билан ҳамжиҳатликка эришиш учун ўзини қандай тутиш кераклигини ҳеч ким билмасди. Йигирма биринчи октябрга ўтар кечаси шаҳримизга беш юзта хунн отлиқлари бостириб киришди ва уларнинг қўмондони, Гайсмир деган одам, шапкасини қулоғигача бостириб кийиб олганча тунда саройда, ҳерцогнинг тўшаги ёнида туриб, унга иттифоқчиларнинг Лайпцихдаги ғалабаси ҳақида хабар қилади. Уни шоҳ Александр ҳерцог оиласини ҳимоя қилишга юборганини айтади. Шунда зоти олийлари кимнинг фурсати етганини, ақлли ҳукмдор воқеалар устидан ҳукмронликни қўлдан чиқармаслик учун ўзини қандай тутиши кераклигини англаб етди.

Азизим, бу қандай кунлар эди-я! Шаҳарнинг теварак-атрофида кетаётган жанглarning шовқин-сурони даҳшат солиб кўчамизгача етиб келган эди. Французлар, райнликлар, казаклар, прусслар, мадьярлар, кroatлар, славенлар – ёввойи башаралар алмашинар, бунинг ниҳояси йўқдек эди, французлар Эрфуртга чекиниб, қароргоҳларини ташлаб чиқишга улгурмаслариданок у ерни иттифоқчилар эгаллаб олишди, бизнинг устимизга тураржойталаб ҳарбийлар ёғилишди, каттами-кичикми, ҳар бир хонадонни ҳаддан ташқари оғир талаблар билан эгаллаб олишди. Одамлар билан тўлиб-тошган шаҳар қанча-қанча дабдаба-ю, улуғларни кўрмади дейсиз. Россия ва Австрия подшолари, прусс валиаҳд шаҳзодаси саройни эгаллаб олишган; кўп ўтмай канцлер Миттернах ҳам кўшилди, ҳаммаёқда амалдорлар ва генераллар гиж-гиж эди, ҳеч нарса талаб қилиб бўлмайдиган энг камбағаллар бор-йўғи томоша билан чекланишарди, холос. Биз, бир чеккада сиқилиб қолганларнинг эса ош-овқат ташишдан бошқа ишимиз йўқ эди, ҳамма иш билан, сон-саноксиз талабларни бажариш билан банд бўлганлигидан, нафас олишга вақти бўлмас, шу боисдан кўшниси ҳақида қайғуришга ҳеч кимнинг кучи етмас эди, биз одатда, юртдошларимизнинг ахволдан жуда кечикиб хабар топардик.

Гарчи кўргиликлар юки кўринишдан ҳамманинг елкасига бирдек тушаётган бўлса-да, бахтсизлик ва жабр-зулм бошига тушган одамлар орасида фарқ бор эди: умумий ватанпарварлик ишининг ғалабаси учун қувонаётганлар бу қийинчиликларни осонроқ, қувноқроқ бошдан кечирешарди. Бу ғалаба казаклар, бошқирлар, шарқлик гусарлар, ёввойи, тартибсиз дўстлар мадади билан қўлга киритиладими, бунинг фарқи йўқ эди. Ғалаба барча азоб-укубатларни қайта-қайта ювиб кетар ва уларга бардош беришга куч бағишларди. Менинг онам ва Оттилиянинг онаси ҳам ўз хонадонларида генераллар ва уларнинг адъютантларини сақлаш, уларга хизмат қилишга мажбур бўлишди, бизлар, уларнинг қизлари, том маънода бу гердайган жанобларнинг чўриларига айландик. Суюкли дугонам пруссларга бўлган ҳурматини энди ортиқ яширишга мажбур эмас эди. Ҳар қанча азобларга қарамасдан, қувончдан яйраб-яшнаб юрар, кўпинча, тушқунликка тушиб юрадиган мени ҳам улуғ, ёруғ кунлардан ўзи билан бирга завқланишга мажбур қилар, бу кунлар иккаламизга ҳам



севимли, ёрқин сифатларни, яъни биз кутқарган, ҳозир биз билмайдиган манзилларда озодлик учун қонли курашни ниҳоясига етказишда кўмакдош бўлган қахрамон йигит сифатларини бахш этди. Анча-мунча бежаб-бўяб кўрсатилганига қарамасдан, жамоатчилик, умумхалқ кайфиятидан андак фарқланадиган бизнинг туйғуларимиз, аҳволимиз ҳақидаги гаплар мана шулар. Оттилиямни ғайриоддий, юрагимга ҳамиша кўрқув соладиган муносабатлар боғлаб турган машҳур хонадондаги аҳвол бутунлай ўзгача эди! Германиянинг улуғ шоири ўша кезларда шаҳардаги, ҳерцогликдаги, эҳтимол, юксак туйғулар чулғанган бутун мамлакатдаги энг бахтсиз одам эди. Олтинчи йилда унинг бахтсизлиги бунинг ярмича ҳам бўлмаган эди. Ҳурматли баронессамиз Штайн уни тушқунликка тушган деб ўйлади. У ҳаммага ўзи билан сиёсий мавзуда гаплашмасликни маслаҳат берарди, чунки юмшоқ қилиб айтганда, Гёте ялпи қувонч, завқ-шавққа қўшилмасди. Бизнинг қайта тикланиш йилимизни, чинакам аҳамиятли, тарихимизда ярқираб турадиган йилни у “ғамгин”, “энг даҳшатли” йил деб ҳисоблади. Аслида, бу йилнинг рад қилиб бўлмайдиган даҳшатлари ҳаммамиздан ҳам кўра унга камроқ дахл қилди. Апрельда, уруш саҳнаси бизга яқинлашиш хавфи туғилган, прусслар ва руслар теварак-атрофни эгаллаб олиб, Ваймар уруш алангаси, талон-торож исқанжасида қолиш арафасида турганда, Август билан онаси олтимиш уч ёшли, гарчи ҳали бақувват бўлса-да, тез-тез оғриб турадиган, аллақачон тинч, хотиржам ҳаётга одатланиб қолган одамнинг олтинчи йилгидан ҳам баттарроқ азобларга дуч келишини иташмади. Улар уни зудлик билан ўзининг севимли манзили Богемияга, Теплицга жўнатиб юборишди, у ерда бемалол хотираларининг учинчи жилдини охирига етказиши мумкин эди. Бу пайтда она-бола даҳшатли кунларни кутиб олиш учун уйда қолишди. Буларнинг ҳаммасига майли деймиз, ҳеч бир эътирозим йўқ, мен-ку эътироз билдирмайман. Унинг жўнаб кетганини қоралайдиган, буни каттақон жанобнинг худбинларча ўзини авайлаши деб ҳисоблайдиган одамлар бор эди. Бироқ шундоққина Ваймар бўсағасида унинг извошини учратган ва “Фауст” ижодкорини дарҳол таниган Блюхер армияси уни шунчаки сайр қилишга кетаётгандир, деб ўйлаган бўлишлари мумкин. Улар уни ўраб олишиб, ҳеч нарсадан хабарлари йўқ шоирдан қуролларига оқ фотиҳа беришни чин кўнгилдан илтимос қилишган, биров қаршилиқ кўрсатиб тургач, у илтимосларини бажарган – зўр манзара-а, нима дедингиз? Фақат жиндак қийин ҳолат, унинг тагида ётган озгина тушунмовчилик дастидан биров оғир.

Ёзнинг охиригача шоиримиз Богемияда бўлди. Кейин, у ерда ҳам нотинчлик бошлангач, уйга қайтди, бор-йўғи бир неча кунга, холос; жануби-шарқдан Ваймарга австрияликлар яқинлашаётганини эшитгач, Август уни яна сафарга жўнатиб юборди: у Илменауга кетиб, у ерда сентябрнинг бошларигача турди. Ўшандан буён у орамизда яшяпти, уни кадрлайдиган ҳар бир одам айтиши мумкинки, барчамизнинг бошимизга тушган уқубатларга у ҳам тенгма-тенг бардош берди. Бу келгиндиларни жойлаштиришнинг энг оғир даври эди, ҳамма тинчлик-осойишталик тилаган унинг башанг уйи ҳам карвонсаройга айланган эди: ҳафта давомида уникида ҳар куни йигирма тўрт киши овқатланарди. Уникида Австрия артиллерия бошқармаси бошлиғи граф Колларедо турарди. Эшитган бўлсангиз керак, ўз вақтида бу ҳақда кўп гапирилди: аллақандай ғофилликданми ёки атайлабми, эҳтимол шунга ишонишганми, граф ва Гётега ўхшаган улуғлар омманинг

кизиқишларига бегона бўлган, алоҳида муҳитда яшашади, дейишаркан-а? – Гёте графни кутиб олиш учун Фахрий легион орденини тақиб чиққан, “Фу, жин урсин! – дея хитоб қилган Колларедо. – Шунақа нарсани ҳам одам тақиб юрадими?” Гётега шундай деган-а! У графга ҳеч нарса демаган. Аммо кейин бошқаларга: “Нима, энди император урушда енгилди, деб у берган орденни тақмайинми?”, деганини эшитишган. У ва эски дўстлари бир-бирларини тушунолмайд қолишди. Австрияликдан сўнг уникага вазир фон Хумбольд келди, бу унинг руҳан яқин, йигирма йиллик дўсти, эски удумларга риюя қилишда Гётедан ҳам ошиб тушадиган космополит, ўз юртидан кўра чет элларда яшашни афзал кўрадиган одам. Олтинчи йилдан бошлаб Хумбольд пруссияликка, одамлар айтганидек, бошдан-оёқ яхшигина пруссияликка айланди. Наполеон шундай қилди. У немисларни тубдан ўзгартирди, унга қойил қолиш керак. Холис ниятли қарашларнинг сутини аждаҳонинг куйдирувчи қонига айлантирди, бўшангина гуманист фон Хумбольдни шиддаткор ватанпарвар ва озодлик учун курашчига айлантирди. У бизнинг қарашларимизни ўзгартириб, ўзимизни ўзимизга қайтарганини Цезарнинг айби деб ҳисоблаймизми ёки хизмати дебми? Билмай қолдим.

Ўша пайтда Пруссия вазири билан буюк шоир ўртасидаги суҳбат тафсилотлари асилзодаларнинг қулоғига етиб келиб, оғиздан-оғизга ўтган. Берлин ҳавосидан тўйиб шимирган Хумбольд Шиллер ва Гётенинг ўғиллари ҳам ёш Кернерга ўхшаб қилишни қўлга олиб, умумнемис ишининг ҳимоясига киришишса керак, деб баҳордан бошлаб кутган эди. Энди бўлса, у эски дўстининг кайфияти ва Августнинг режаларини суриштириб билиб олганидан сўнг ҳамма беҳад улуғ, беҳад ажойиб деб ҳисоблаган буниси тунд бепарволик билан, униси аянчли ғазабнок ишончсизлик билан қарашларини билиб олди. “Озодлик? – сўради у Хумбольддан аччиқ киноя билан. – Бу ҳалокатга элтувчи озодлик. Бундаги дори-дармон касалликдан ҳам ёмонроқ. Наполеон енгилдими – э, йўқ, ҳали бунгача бориб етгани йўқ. Тўғри, у ҳозир заҳарланган буғуга ўхшайди, лекин бу ҳолатдан юпанч топаяпти, бир кун келиб итлар тўдасини елкасидан ирғитиб ташлаши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Айтайлик, енгилди – хўш, кейин-чи? Халқ уйғонди ҳам дейлик, нима қилиш кераклигини ўзи биладими? Буюк инсоннинг ҳалокатидан сўнг нима юз беришини бирорта одам англаб етадими? Французлар эмас, руслар бутун дунёга эгалик қилсинми? Казакларнинг Ваймарда туриши ҳам, бундоқ олиб қарасанг, кўнгилга ўтиришадиган ҳолат эмас. Ёки уларнинг қилаётган ишлари французларникидан афзалроқми? Душмандан кўра ўз дўстларимиз бизни кўпроқ қийнашаяпти. Аскарларимизга зўр-базўр етиб бораётган от-араваларни улар тортиб олишмоқда, жанг майдонидаги ярадорларимизни иттифокчилар талашмоқда. Бу ҳақиқатни сентиментал сўзлар билан бўяб-бежашмоқда. Сиёсатдан бели букилган халқ, шу жумладан, унинг шоирлари ҳам ёқимсиз, мутлақо ярамас бир асабий ҳолатга тушиб қолган. Қисқаси, бу даҳшатли ҳолат!”

Хурматли хоним, дарҳақиқат, бу даҳшат эди. Энтузиазмни ўсал қиладиган нарса шу эдики, улуғ шоирнинг ваҳимаси кундалик барча воқеаларни, уларнинг моҳиятини қамраб олган эди. Ҳақиқатдан ҳам, французларнинг чекиниши ва уларни таъқиб қилиш хунукдан-хунук вайронагарчилик ва ялпи қашшоқлашувга олиб келди. Энди шахримизда гўдайган прусс полковниги, шунингдек, рус ва австриялик лашкарбошилар



хўжайинлик қилишар, халқ шу ерда яшаётган ҳамда ўтиб кетаётган турли миллат ҳарбийлари жабр-зулми остида эзилиб кетган эди. Қамалдаги Эрфуртдан бизнинг лазаретларимизга ярадорлар, майиб-мажруҳлар, иситма ва дизентерия билан оғриганлар оқиб кела бошлашди, кўп ўтмай эпидемия шаҳар аҳолиси ўртасида ҳам тарқалди. Ноябрьда бизда беш юзта терлама билан оғриганлар бор эди – бу олти минг аҳолиси бўлган шаҳардаги аҳвол! Врачлар етишмасди, ҳамма докторларимиз касал бўлиб ётиб қолишган эди. Ёзувчи Йоханнес Фальк бир ойда тўртта боласидан айрилди, сочлари оқариб кетди денг. Айрим хонадонларда эса бирорта жон зарар кўрмади. Касаллик юктиришдан кўрқув, ваҳима ҳаммамизни ерга михлаб қўйди. Ҳар куни икки марта шаҳар қайнатилган мум билан дудланарди, шунга қарамасдан кўчаларда тобутлар ва мурдалар ортилган араваларнинг кети узилмасди. Очлик туфайли ўз жонига қасд қилганлар кўпайиб кетди.

Воқеаларнинг ташқи томондан кўриниши, таъбир жоиз бўлса, ҳақиқий аҳвол мана шундай эди, кимки ундан юқори кўтарилиб, Ватан ва озодлик идеалларини чуқур ҳис этолмаса, шўри қуриди. Ҳар қалай бу кўпларнинг кўлидан келди: профессор Луден, Пассов, Оттилия ҳаммага ўрнак бўлди. Шоирлар султонининг бундай идеалларни ҳис этолмагани ва буни истамагани ҳам ташвишларимиз ичидаги энг аччиғи эди. Унинг нуқтаи назарини ўғлига қараб аниқ билар эдик – ахир у ҳамиша отасининг акс садоси эди-да, отасининг фикрларини бу тахлит болаларча кўр-кўрона такрорлашида кўнгилни аллақандай юмшатадиган, шу билан бир вақтда, ғайритабиий, одамни титратадиган алланима бор эди, сўзлари билан бизни ранжитгани ҳақида-ку гапирмаса ҳам бўлади. Отасининг Хумбольдга ва бошқаларга давримиздаги ғам-алам, адашишлар ҳақида, шунингдек, ундаги бемаънилик ва майнавозликлар ҳақида айтган гапларини гўё ўз фикридек дадил такрорлаганида, Оттилия бошини эгганча, аҳён-аҳёнда нигоҳини унга қаратиб, кўзлари ёшга тўлиб тингларди.

Тўғри, одам истаса, оёққа қалқиган, эс-ҳушини йўқотган, оммавий кўзғалишдан ҳаяжонга тушган ва руҳан қашшоқлашган кишиларнинг аҳволдан бемаъниликлар ва кулгили ҳолатларни топса бўлади. Берлинда Фихте, Шлайермахер ва Иффланд тишларигача қуролланиб, қиличларини тош йўлга жаранглатиб урганча айланиб юришарди. Жаноб фон Коцебу, машҳур драматургимиз, амазонкалар гуруҳини ташкил қилмоқчи бўлди, Оттилия, агар имкон топса, ўшаларга жон деб кўшилишига ишончим комил эди, гарчи миям жойидалигида, бу фикр менга мутлақо ғайриодатий туюлаётган бўлса-да, эҳтимол, у мени ҳам ўзига қўшиб олган бўлармиди. У пайтда яхши дид етакчилик қилмасди, йўқ, кимки фақат унга, фақат маданият, мулоҳазакорлик, ўз-ўзига танқидий муносабатга диққатини қаратадиган бўлса, унга жуда қийин бўлади. Бундай одам, масалан, ўша вақтда дунёга келган, гарчи ўз даврида шунчаки ҳис-ҳаяжон кўзғаб, кўзларга ёш индирган бўлса-да, ҳозир ярамас туюладиган шеърларга эътибор қарата олмасди. Бутун халқ шеър ижод қилар, апокалипсис¹лар, башоратлар ичра сузиб, уларга кўмилиб, нафрат ва қасоснинг қонли тўрига ўралашиб ётарди. Қандайдир руҳоний улуғ армиянинг Россиядаги мағлубияти ҳақида бутунлай ахлоқсиз сатира яратибди. Ҳурматли хоним, илҳомланиш – яхши нарса, аммо унда маданият белгиси мутлақо кўринмаса, ғоят шодланган фуқаро, тарихий фурсат унинг тубан инстинктларига йўл очиб берганлиги учунгина душ-

¹ Апокалипсис – насронийларнинг охирзамон ҳақидаги ривоятларни ўз ичига олган диний китоби.

маннинг иссиқ қонида чўмилаётган бўлса, бу энди, шубҳасиз, жуда ёқимсиз ҳолат. Тан олиш керак: яқиндагина уни кўрганлари заҳотиёқ кўркув ва эҳтиромдан жон таслим қилишга тайёр инсон устидан кулиш, таҳқирлаш, ҳақорат қилиш мақсадида тўқилган қофиябанд оқимлар мамлакатни тўлдириши – бу энди ҳазилга ҳам, жиддийликка ҳам кирмайди, муҳими, мулоҳазакорлик ва одоб доирасидан мутлақо йироқ, устига-устак бундай памфлетлар золимдан кўра кўпроқ халқ ичидан чиққан инқилоб фарзандига, янги давр ижодкорига қаратилган эди. Бу ковушмаган, беибо, ҳақорат ва туҳматларга тўла “Келгинди Наполеонча” сингари ҳақоратномалар ҳатто Оттилияни ҳам хижолатдан лабини тишлаб қолишга мажбур қилди, мен буни сездим. Немис маданияти ва илмининг султони, Ифигениянинг куйчиси, ўз халқи ақл-идрокининг бундай аҳволдан қандай қилиб куюнмай ўтира оларди? “Қутурган Лютцовнинг¹ таъқиби”га ўхшамаган нарса билан ҳеч кимнинг бир пуллик иши йўқ” дея зорланарди у ўғлининг тили билан. Бундан биз озор чекдик, унинг қоғоз булғайдиган қонхўрлар билан бирга озодликнинг талантили куйчиларини, Клайст ва Арндни ҳам рад қилганини, уларнинг ижод маҳсулларини аҳмоқона намуна деб атаганини, афтидан, биз тушунишимиз зарур эди, ахир у ўз қахрамонининг ҳалокатига сабаб чек-чегарасиз тартибсизлик ва жаҳолат деб билди-да.

Кўряпсизки, улуғ инсонни қўлимдан келганча ҳимоялашга, унинг ўша кезлардаги совуққонлиги ва бепарволигини кечиришга уринаяпман – бундай қилишни жуда истаётганимнинг сабаби у ижодкор сифатида аллақачон оммадан бегоналашиб, маълум маънода масофа сақлашга одатланган бўлишига қарамай, ўз қарашлари билан яккаланиб қолиши ўзига ҳам анчамунча ғам-ташвиш келтирган бўлса керак, деган ўйга бордим.

Бироқ у ўша пайтлар ўғли учун қилган иши, шусиз ҳам тунд феъл-атворли Августга – шу билан бирга, Оттилиянинг севгисига шундай оғир, шундай азобли оқибатларни келтириб чиқарганини кечиролмайман, ҳеч қачон кечиролмайман.

Гап шундаки, ўша улуғ ва даҳшатли йилнинг ноябри охирида ҳерцог прусслардан ибрат олиб, кўнгиллилар отрядлари тузиш учун халққа мурожаат қилди, Йена профессорлари ва талабаларининг жанговар кўтарилишлари бунга туртки берди, мушкетларни қўлга олишга зориқиб турганлар ҳерцогнинг маъшуқаси, гўзал Хайгендорф хоним, асли Ягеман, тимсолида жўшқин тарафдорни топишди – шуниси борки, ҳерцогнинг бошқа маслаҳатчилари бунга қарши бўлишди. Вазир фон Фойт бундай ёшлик оловини яхшиси ўчиришни маъқул ҳисоблади. Зиёли одамларнинг ҳарбийча юришлари маъқул эмас, буни деҳқон болалари ҳам қилишса бўлади, улар яхшироқ эплашади, деди у, кўнгиллиларга қўшилаётган талабалар эса, жуда етук илмли, умидли ёшлар, уларни тўхтатиш зарур.

Шоиримиз ҳам шу фикрда эди. У кўнгилли отрядлар тузишга норози бўлди, фаворитка² ҳақида шунақа сўзларни ишлатдики, буларни сизга айтолмайман. Доимий хизматдаги аскарларни ҳурмат қиламан, деди у, лекин кўнгиллилар ҳаракати кичкина уруш, ўз жонини гаровга қўйиш дегани бўлади, армия сафларидан ташқаридаги ҳаракат – бу ўзига ортик даражада ишонил ва ўзбошимчалик. Баҳорда у Дрезденда Кёрнерларникида бўлган, уларнинг кенжа ўғиллари Лютцовнинг отлик аскарларига қўшилган, юрак-

¹ Адольф фон Лютцов (1782-1834) – Наполеон давридаги прусс кўмондони.

² Фаворитка – сеvimли қиз, аёл, маъшуқа.



юрагидан императорга содик бўлган курфюрст¹дан рухсат сўрамаган. Бу исёнкорликдан ўзга нарса эмас, хаваскор аскарнинг ўзбошимчилиги бошликларга ташвишдан ўзга нарса келтирмайди.

Буюк инсонимиз мана шунақа. Агар унинг мунтазам ва кўнгилли армияни қарама-қарши қўйиши бироз сунъий, бироз муболағали бўлса-да, юрагининг тубида у ҳаминиша ватанпарварлик ишига қарши эди, барибир, битта нарсани тан олиш лозим: кўнгиллилар масаласида ғоя эмас, балки иш нуқтаи назаридан у тамоман ҳақ эди. Уларнинг таълим олиши ҳам юзаки бўлди, очиғини айтганда, улардан ҳеч бир наф келмади, амалда улар ортиқча бўлиб чиқишди. Кўнгиллилар орасида дезертирлар кўпайди, улардан чиққан зобитлар нўноқ эди, кўнгилли полкларнинг байроқлари одатда аслаҳахонада турарди, Франциядаги ғалабадан сўнг ҳерцог ёш йигитларни ташаккурнома билан уй-уйларига тарқатиб юборди ва шу билан уларнинг жанговар фидокорликлари ҳақидаги оммавий-поэтик тасаввурлар ҳисобга олинди. Ўтган йили Ватерлоода улар умуман чақирилмади. Булар энди майли. Энтузиазмдан йироқ бўлган шоиримиз бу ишни аниқ ва ҳушёр тасаввур қилса, агар у аввалбошданок кўнгиллилар ҳаракатига қарши бўлса, ишратпараст ва ҳарбий ишлар жинниси Хайгендорф хонимни койиб юрса – тўғриси, мен унинг бу аёл ҳақидаги номақбул сўзларини эслолмайман – бунинг сабаби асосан шуки, у қалбининг туб-тубидан озодлик урушларига ва кўнглида туғилган ғалаёнларга қарши бўлган, – чандон аччиқ бўлса-да, бу ҳақиқатни тан олмай илож йўк.

Қисқаси, олий даражадаги чакирик эълон қилинди, кўнгиллиларни рўйхатга олиш бошланди, эллик етти нафар отлик егерлар, пиёдалар тўксон еттита. Ҳамма йигитларимиз, ёш дворянлар рўйхатдан жой олишди. Бу юқоридаги хўжайинлар томонидан рағбатлантирилган маъқул иш эди, айнан шундай ҳодиса бўлгани, яъни ватанпарварлик бурчи зодагонларча кўриниш олгани беҳад ажойиб иш бўлди. Август фон Гёте ҳам иложсиз шу сафга қўшилди, бу ерда гап шахсий қарашлар, мартаба ҳақида эмас, балки ор-номус ҳақида борарди, тўғри, у рўйхатга жуда кеч, отасига айтмасдан пиёда егерларнинг эллигинчиси бўлиб ёзилди. Шу воқеадан сўнг кўп ўтмай улар ўртасида қаттиқ тортишув бўлиб ўтган. Айтишларича, отаси ўғлининг қилган ишини аҳмоқлик ва масъулиятсизлик деб ҳисоблаган, унинг бу ташлаган қадами ҳар қандай мақсаддан келиб чиққан бўлиши мумкин, фақат ватанпарварлик туйғусидан эмас, деган ва аччиғидан у шўрлик билан бир неча кун гаплашмаган.

Ўғли бўлмаса у қийналиб қолган бўларди, бунга шубҳа йўк, атрофидаги ноқулайликларга тоқат қилолмасди. Доктор Риммер Ульрихга уйланиб, хонадонни тарк этгандан бери (аслида бир жиҳатдан бунга Августнинг бу ҳушмуомала инсонга димоғдорлик билан, кўпол муносабатда бўлгани сабаб эди) шоир ҳузурида котиблик ишларини Жон деган одам бажарадиган бўлди, у вақтинчалик ишга олинган, ўғил отасига ёзув-чизув ишларида керак бўлади. Ҳақиқатнинг яна бир томони борки, ўғилни жўнатиб юбориш зарурати кўнглида ҳазм қилиб бўлмайдиган нотинчлик туғдирдики, ана шу ҳазм қилиб бўлмаслик унинг кўнгиллилар ҳаракати ғоясига қарши муносабати, унинг учун янги руҳ тимсоли бўлган ана шу ҳаракат билан боғлиқ ҳамма нарсани ёқтирмаслиги билан айнан мос келади. У Августнинг урушга кетишини зинҳор-базинҳор истамасди, бунга қаршилиқ қилиш

¹ Курфюрст – император сайлаш ҳуқуқига эга бўлган давлатманд князь.

учун у дарҳол қўлидан келган ҳамма ҳаракатни қилди. Вазир Фойтга, ҳатто ҳерцог зоти олийларига ҳам мурожаат қилди. Уларга ёзилган, мазмунини биз Август орқали билиб олган хатларни “тассомонанд”дан¹ ўзга ном билан атаб бўлмайди – хатлар унинг иккинчи “мен”ининг ҳаддан ташқари енгилтабиатлиги билан тўлиб-тошган эди. “Ўғлимдан айрилиш, – деб ёзган эди у, – бегона одамни менинг ижодхонам, ёзувларим, бутун шарт-шароитларим ичига олиб кириш заруриятини туғдиради, бу менинг аҳволимни, бутун ҳолатимни чидаб бўлмас қўйга солиши мумкин”. Бу ҳазм қилиб бўлмайдиган иш эди, аммо у тарози палласига ўз ҳаётини, ўз азим ҳаётини қўйдик, у палла ғир этиб пастга йўналди, вазир ҳам, ҳерцог ҳам унинг истакларини қондиришга шошилишди. Августнинг номи кўнгиллилар рўйхатидан дарҳол ўчирилмади, бу унинг обрўсини тушириши мумкин эди. Фойтнинг тавсияси бўйича Август камерал маслаҳатчи Рюльман билан бирга Франкфуртга, иттифоқчиларнинг штаб-квартирасига, кўнгиллиларнинг озик-овқатларига сарфланадиган пулни муҳокама қилиш учун бориб келиши, у ердан қайтгач, кўнгиллиларнинг номигагина бошлиғи, валиаҳд шахзода Карл Фридрих хузурида худди ўшандай номигагина адъютант лавозимини эгаллаши, шу билан отасининг ихтиёрида қолиши лозим эди – қизиғи, бу тавсияни он ҳазратлари битта туки ҳам қийшаймасдан маъқуллади.

Шундай бўлди, Худо шуни хоҳлаган экан, шу воқеа содир бўлди! Ўн тўртинчи йил январь ойининг охирида, сафдошлари шахар черковида қасамёд қабул қилишган кунда Ваймарда бўлмаслик учун Август янги йилдан сўнг Франкфуртга жўнаб кетди. Кўнгиллилар Фландрияга кетганларидан кейин бир ҳафта ўтгач, у қайтиб келди-да, валиаҳд шахзода хузурида адъютант вазифасини эгаллади. Бу ҳам шахзода сингари егер либосини кийди, отаси буни “бурғу овозига эргашиш” деб атади. “Менинг ўғлим бурғу овозига эргашиди” деди ва ўзини гўё ҳамма ишлар жойидадек тутди. Эҳ, афсуски, бундай эмас эди. Ҳамма уйда қолган йигирма тўрт яшар йигитнинг устидан кулди, немис халқининг янги ватанпарварлик ташаббусини ўзи қўллаб-қувватламагани етмагандек, ўғлини ҳам бу йўлдан қайтарган отадан бутун халқ норози бўлди. Барча тенгдошлари, хавфхатарни матонат билан енгаётган барча кўнгиллилар олдида Августнинг аҳволи нечоғлик ноқулай бўлиши олдинданок маълум эди. Ахир қайтиб келишганларидан кейин улар ҳам унинг муҳитида ҳаёт кечиришади-ку. Улар билан Август ўртасидаги муносабатлар энди дўстона бўла оладими? Улар энди уни ҳурмат қилишадими, дўстлик назари билан қарашадими? Қўрқоқ деган тавки лаънат ҳавода муаллақ турарди. Мен шу ерда қисматнинг нобарорлиги борасида бир аламли фикримни қистириб ўтишдан ўзимни тиёлмайман: бир одам учун ишлар осон, жазосиз кўчса, бошқа биров учун катта гуноҳ ҳисобланади ва у жазога тортилади, албатта, бу одамларнинг хилма-хиллиги билан белгиланади ҳамда бизнинг ахлоқий ва эстетик қарашларимиз бировга қора чаплаб, бошқасини олқишлашга олиб келадиган ички шахсий сабабларга боғлиқ, бошқача айтганда, битта нарса бир одамда ғашимизни келтирса, бошқасида табиий ҳолдек туюлади. Менинг бир акам бор, қимматли хоним, исми Артур, ёш олим, файласуф; болаликдан уни тижорат ишларига тайёрлашган, шу боисдан кўп нарсаларни ўзи мустақил ўрганишга мажбур бўлди. Гап орасида айтиб ўтган эдим,

¹ XVI асрда яшаб ўтган, васвослик дардига чалинган итальян шоири Торквато Тассога (1544 – 1595) ишора қилинмоқда.



у доктор Пассовдан юнон тилини ўрганди. Фикри ёруғ одам, шубҳасиз, фақат дунёга ва инсониятга баҳо беришда андак дарғазаб. Унинг келажаги порлоқ деб башорат қилувчиларнинг кўпини биламан, кўпроқ унинг ўзи ҳақида фикри шундай. Хўш, шундай қилиб, акам Артур ҳам илм йўлидан кечиб, Ватан учун урушга ўзини урганлар авлодига тегишли, бирорта жон ундан буни кутмаган, у шундай ишни қилади, деб ҳеч ким ўйламаган эди, оддийгина сабаби шундаки, урушда жасорат кўрсатиш ҳақида Артур Шопенхауердан ҳам кўра камроқ ўйлаган, мутлақо ўйламаган одам топилмасди. У кўнгиллиларни қурол-аслаҳа билан таъминлашга пул берган; уларга қўшилиш ҳаёлида ҳам йўқ эди, бу ишни совуққонлик билан ўзи “табиат фабрикасининг ишончли моллари” деб атайдиган одамларга қўйиб берган эди. Ҳеч ким бунга ҳайрон бўлмади. Унинг ишига одамлар ниҳоятда бепарво муносабатда бўлишди, бу сўзсиз маъқулланишнинг айнаи ўзи эди, шунда менга кундек равшан бўлдики, биз ахлоқ ва эстетик жиҳатдан кўнглимизни хотиржам қиладиган нарсаларнигина, яъни ўзаро уйғунлик ва ўз-ўзидан қониқишни маъқуллар эканмиз.

Лекин Августнинг худди шундай ҳаракати борасида ғийбатлар, ғидибиди гапларнинг кети узилмасди. Ҳурматли фон Штайн хонимнинг гаплари ҳозир ҳам қулоқларим остида жаранглайди: “Гёте ўғлини кўнгиллиларга қўшилишга қўймади! Хўш, бунга нима дейсизлар? Табақамиздаги ёш йигитлардан фақат ўша уйда қолди”. Шиллер хонимнинг гаплари ҳам ёдимда: “Агар Карлим урушга кетаман деса, ҳеч қачон, ҳеч бир нарса эвазига монелик қилмасдим! Унинг бутун ҳаёти зил кетган бўларди, бола тушқунликка тушиб қоларди”. Бизнинг бечора дўстимиз тушқунликка тушмадимиз? У мудом шунақа эди. Аммо ўша машъум кундан бошлаб ундаги тундлик янада ошди ва унинг табиатида мавжуд бўлган емиришга мойиллик кўзга ташланувчи шаклларни ола бошлади: ичкиликка ҳаддан ташқари ружу қўйиш, (узр, айтишга мажбурман) ёмон хотинлар билан алоқа қилиш; у ҳамиша ўз истакларини амалга ошириб келарди, тоза қалбда савол туғилади, бу феъл-атвор ундаги ҳафаконлик ҳамда унинг соясида туғилган Оттилияга муҳаббат билан қандай чиқишди экан? Сиз мендан сўраган экансиз – сўрамасангиз, ўз мулоҳазаларимни айтишдан тортинган бўлардим, – бундай бебошликларда юқори доирадагилар шубҳа остига олган эркаклик ғурурини устун қўйиш, лоақал номақбул иш билан бўлса ҳам шу ғурурни намойиш этиш истаги бор. Унинг қилиқлари борасидаги менинг туйғуларим, агар бу ҳақда гапириш ўринли бўлса, аралаш-қуралаш эди. Август ҳақида ўйласам, дилимда ачиниш ва нафрат кураш тушарди; унинг улуғ отасига бўлган ҳурмат билан бир қаторда, ўз тенгларига эргашишни истаган итоаткор ўғилга қилинган, давр руҳига мос келмайдиган монелик ўртасида низо келиб чиқди. Буларга яшириқча яна бошқа умид ҳам аралашдики, Августнинг беибо қилмишлари, изтиробли қиёфаси, бутун шаҳарга маълум бўлган бебошликлари суюкли дугонамини зора ундан со-вутса, деярдим. Оттилия бу нолойиқ, хавф туғдириши мумкин бўлган муносабатдан воз кечса, қилиқлари унинг муқаддас қарашларига тамоман зид бўлган, яқинлиги обрў-этибордан мосуво қиладиган йигитдан юз ўгирса, ичимни кемираётган ташвишдан қутуламан, деб ўйлардим. Ардоқли хоним, менинг умидларим ушалмади. Ватанпарвар Фердинанд Ҳайнкени қадрловчи Оттилия Августга ёпишиб олди, у билан дўстлик ришталарини қаттиқ тутди, уни кечирди, юқори давраларда ҳар жиҳатдан химоясига

олди. Унга Август ҳақида бирор ёмон гапни етказишса, бунга ишонишдан бош тортарди ёки бу шайтон юракка солган андух, мен уни шундан ҳимоя қилишга сафарбар этилганман, деб бағрикенглик билан талқин қиларди. “Адель, – деярди у, – менга ишон, одамлар уни ҳар қанча ёмонлашса ҳам майли, мен уни мутлақо ёмон деб ҳисобламайман. Улардан нафратланаман, унинг ҳам мен билан ана шу нафратни бўлишишини истайман, шунда у уларнинг ғийбат тегирмонларига камроқ сув қуйган бўларди. Совук, ичикора одамлар билан яккаланиб қолган инсон ўртасидаги курашда сенинг Оттилиянг ҳамиша кейингини ҳимоя қилади. Шундай отанинг ўғлига хос маънавий олийжанобликка шубҳа билан қараб бўладими? Бунинг устига, у мени севади, мен эса, Адель, унинг севгиси олдида қарздорман. Мен улкан бахтни, Фердинанд билан улкан бахтимизни татиб кўрдим, агар мен ўша бахт билан хотираларимда лаззатланишда давом этаверсам, бу менинг Август олдидаги айбим, бурчим ҳисобланадики, буни ўташга унинг ғамгин нигоҳи чақириб туради. Ҳа, мен унинг олдида қарздорман! Агар у ҳақда айтилаётган гаплар тўғри бўлса, уни шу йўлга итараётган нарса менинг айбим билан юз берган умидсизлик эмасми ахир? Менга қара, Адель, у менга ишонган пайтларда бошқача эди-ку!”

Мана шунақа сўзлар билан у менга бир неча марта мурожаат қилди, бу ерда ҳам мени турфа хил зиддиятли ҳаёллар банд этган эди. Унинг бу шўрликдан воз кечолмаётганини кўриб даҳшатга тушардим, Августнинг буюк отаси хоҳлагани учун ўзини унга бағишлаш фикри Оттилиянинг кўнглига худди балиқ тутадиган қармоқдек ёпишиб олган эди. Шу билан бирга, унинг сўзлари қалбимга ширин таскин ва маънавий хотиржамлик бағишларди, агар унинг Пруссияга садоқати, жанговар-ватанпарварлик руҳи бу нозик, оппоқ вужудда дағал, бераҳм қалб яшаётгани ҳақида гоҳида мени даҳшат ичида ўйлашга мажбур қилса, унда унинг Августга муносабати, гўзал, содда ва қахрамон Ҳайнкемиз тимсолига бўлган майли учун унга таъна қилувчи виждонининг овози мени унинг қалбидаги етук олийжаноблик, нозик хислатни ҳис этишга ундади; бунинг учун Оттилияни янада қаттиқроқ севдим, шубҳасиз, бу нарса менинг хавотиримни икки қарра оширди.

Ўн тўртинчи йилнинг майида Август билан боғлиқ кўнгилсизликлар чўққисига етди. Ҳарбий юришлар тугади, Париж олинди, йигирма биринчи май куни ваймарлик кўнгиллилар қайтиб келишди, Ватан олдида беҳад улкан хизматлар қилишмаган бўлса-да, ҳар ҳолда шон-шуҳратга бурканиб қайтишдики, ҳамма уларни тантанали кутиб олди. Мен ҳамиша мана шу дақиқалардан кўрқардим, хавотирларим тасдиқланди. Жангчилар уйда қолган тенгдошларига ўз нафратларини тортинмасдан, очиқчасига, дарғазаб бўлиб изҳор қилишди. Буни кўриб тағин бир марта ишонч ҳосил қилдимки, одамлар ўз хатти-ҳаракатларини асослаш учун келтирган далилларининг ҳақиқийлигига ишонмай тўғри қилган эканман. Улар ўзларича эмас, балки ҳаракат қилишнинг аниқ бир шартли кўламини қўлларига берадиган шарт-шароитга қараб иш қилишади. Агар шарт-шароит золимликка йўл очса – янада яхши. Улар бу очилган йўлдан яхшигина фойдаланишади, бунга ҳеч бир иккиланмаса бўлади: кўпчилик одамлар шарт-шароитлар улардаги дағаллик ва жоҳилликка йўл очишини, бошқаларни таҳқирлашга имкон яратишини кутиб туришади. Августда кўнгилли егерлар кийимидаги тенгдошларини кутиб олишга соддадиллик ёки қатъийлик етишмадими? Бунга



у фахрий бошлиқ зоти олийларининг адъютанти сифатида тўла ҳуқуққа эга эди. Айниқса шу туфайли – буни ҳам тушунса бўлади – жангчиларимизни киноя ва аламли кесатиқлар қилишга мажбур қилди. Теодор Кёрнер бекорга мана бу сатрларни ёзмаган эди: “Иссиқкина уйда, оксоч қиз кучоғида ётган, хушомадгўй болага нафратлар бўлсин! Эҳ, сен шўрликкина лапашанг!” Бу сатрлар айнан шу ҳолатга тўғри келганлиги учун бемалол иктибос олинган. Айниқса, ротмистр фон Вертерн-Визе ҳар қандай кўполликни рағбатлантирувчи бундай ҳолатдан бирор фойда чиқаришга ҳаммадан кўп ҳаракат қилди. У Августнинг шубҳали келиб чиқишига ҳам шама қилди, унинг фикрича, боладаги кўрқоқлик ва йигитларга хос бўлмаган хатти-ҳаракат шу билан боғлиқ эмиш. Жаноб фон Гёте ўшангача қўлга олинмаган қиличи билан унга ташланди, лекин одамлар уларни ажратиб қўйишди. Бу тўқнашувнинг натижаси дуэлга чақириш билан тугади.

Бу пайтда жаноб яширин маслаҳатчи шахар яқинидаги Берка сихатгоҳида эди ва “Эпименида”ни ёзаётганди. Берлинлик интендент¹ Иффланд ундан Пруссия қиролининг қайтишига бағишлаб мадҳия ёзишни илтимос қилган эди, бу шоир учун шундай эътиборга лойиқ ва ўзига тортадиган таклиф бўлиб туюлдики, ер юзидаги бирорта мадҳияга ўхшамайдиган, кўп маъноли-антиқа, соф ўзига хос фалсафий аллегория яратиш мақсадида ўзининг барча бошқа поэтик режаларини бир четга йиғиштириб қўйди. “Хузур лаҳзалари учун хижолатдаман”, деб ёзди у ва: “Ахир у чоҳга қайта қулаши керак” дея давом этди. Шу аснода унинг бир мухлиси, сарой хонимларидан бири фон Ведель хонимдан мактуб келиб қолди, унда Августнинг аҳволи, ротмистр билан тўқнашуви ҳақида хабар қилинган ҳамда бу қандай оқибатга олиб келиши борасида огоҳлантирилган эди. Обрў-эътиборли ота дарҳол кескин чораларни кўрди. Танишларини ишга солиш, ўғлини илгари урушдан олиб қолганидек, дуэлдан озод қилиш учун ўз имкониятларидан фойдаланиш, буларнинг бари, унга қандайдир хузур бағишларди, Августнинг ҳаёти учун ғамхўрлик қилиш бир баҳона эди, назаримда, чунки у ҳамиша асилзодаларча имтиёзларни, бежама адолат-сизликни ёқтирарди. У огоҳлантирган аёлдан орага тушишини илтимос қилди, биринчи вазирга хат ёзди. Обрўли амалдор, яширин маслаҳатчи фон Мюллер Беркага келди, музокарага валиаҳд шахзода, ҳатто ҳерцогнинг ўзи аралашди, ротмистр кечирим сўрашга мажбур бўлди, жанжал бости-бости қилинди. Олий даражадаги хомийлар соясида Августнинг димоғи кўтарилиб кетди, танқидий овозлар пасайди, бироқ бутунлай ўчмади. Амалга ошмай қолган дуэль унинг эркаклик мартабасига бўлган ҳурматсизликни янада оширди, олий даврадагилар елка қисиб қўяқолишди, ундан ўзларини четга олишди, тенгдошлари билан бемалол юракдан мулоқот ҳақида энди ўйламаса ҳам бўларди. Гарчи жаноб фон Вертерн бемулоҳаза қилинган шамаси учун юқоридан яхшигина шапалоқ еб, ҳатто қамоқда ўтириб чиққан бўлса-да, Августнинг шубҳали келиб чиқиши ҳақидаги фикр, яъни, агар таъбир жоиз бўлса, чала зотли эканлиги одамларнинг ўй-хаёлида яна юзага қалқиб чиқди ва унинг қилиқларини талқин қилишга туртки берди: “Одамни қадам ташлашидан билса бўлади” ёки “Энди нимаям деймиз” деган гаплар қулоққа чалинарди. Шуниям эслатиб ўтиш керакки, яширин маслаҳатчининг хоними ўз яшаш тарзида замон руҳиятини кам ҳисобга оларди, унинг кўнгилочишларга ўчлиги турли ғийбатларга, албатта, беғараз, аммо ёқимсиз-кинояли гап-сўзларга йўл очарди...

¹ Интендент – армияда моддий таъминот хизматини бажарувчи ҳарбий ходим.

Охир-оқибат Оттилиянинг ғамнок ошиғи бу гапларни кўнглига жуда яқин олгани унинг ор-номус масалаларида инжиқлигини кўрсатарди, у буни бизга ғалати бир тарзда, орқаворатдан: яъни Эльбанинг туткуни, мағлуб қаҳрамонга нисбатан борган сари ўсиб бораётган, эҳтиросли сифиниши билан намоён қилди. Ўз-ўзидан тушунарлики, Август ўз ғурури ва қатъийлигини ўшанга садоқат ҳамда яқиндагина Наполеоннинг таваллуд кунини нишонлаб, бу кунни йилнинг энг тантанали кунини деб ҳисоблаган, энди эса буни унутишга улгурган “маслагидан қайтганлар”га нафрат билан қондирди; чунки у билан бирга ва унинг учун азоб чекди-да! Унга қарши урушмаслик учун юришга қўшилмагани туфайли эшитган киноя ва кесатикларга итоаткорона бардош бермадими? Куннинг авзоси-ю, қонун-қоидаларидан юқори турувчи отаси олдида у, шубҳасиз, ўзининг ҳақоратланган ор-номусини императорга содикларча таҳсин ўқиш орқали оқлаш имконига эга эди: у бундай қилиғини бизнинг олдимизда ҳам ҳеч тортинмасдан, қатъий туриб қилаверди, бундай нутқлари билан Оттилиянинг қарашларини оёқости қилаётгани ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмади. Гарчи Оттилия сабр-тоқат билан, чиройли кўзларида ёш билан унинг кўпол қилиқларига чидаса-да (Август бу қилиқлари билан ўзи енгил тортар, бошқаларга озор етказаётгани парвойига келмас, эҳтимол, бундан янада илҳомланарди), менинг яширин истакларим амалга ошадигандек туюларди, пок виждонли дугонаминг Августга нисбатан туйғулари бундай синовларга дош бериши гумон эди. Августнинг Наполеонга сажда қилиши остида яна нимадир яшириниб ётар ёки тўғрироғи, яшириниб ётганга ўхшар, шу қобикқа ўралиб олиб, вақти-вақти билан яққол юзага чиқарди, яъни тагин орамизда пайдо бўлиб қолган ёш Ҳайнкедан рашк қиларди, Август уни бизнинг кўз олдимизда қадимги тевтон қабиласининг янги замон Цезарига қарши кўр-кўрона курашаётган варварларга қўшилган вакили деб ҳақорат қилди.

Ҳа, бизнинг топилдиғимиз яна, аниғи иккинчи марта Ваймарда эди. Лайпцих жангидан сўнг у бир неча ҳафта прусс кўмондонининг адъютанти сифатида шахримизда хизмат қилди, асилзодалар даврасида бўлиб, ҳамманинг эътиборини қозонди. Энди бўлса, Париж қўлга олингач, Франциядан кўкрагида Темир хоч ордени билан қайтди; кўкрагидаги бу муқаддас нишон қизлик қалбимиз, айниқса, Оттилия қалбида ажойиб йигитга нисбатан юксак фахр оловини янгидан алангалатди. Биз билан учрашган пайтдаги ўзининг самимий миннатдорликни ифодаловчи дўстона, бироқ андак вазмин муносабати билан бу оловга бироз сув сепарди, бундай муносабат – тан олмай иложимиз йўқ эди – биз унга билдирган туйғуларга тўла мос келмасди. Кўп ўтмай бунинг оддий – яшириб ўтирмайман, – бизни хушёр торттирган ечимни топилди. Фердинанд, билмадим қандай сабаблар билан биздан яшириб келган сирини ошкор қилди: ўз юртида, прусс Силезиясида, уни суюкли қаллиғи кутаётган эмиш ва уйига қайтганиданок улар никоҳдан ўтишармиш.

Бу хабарни эшитган лаҳзада биз дугоналар қалбида туғилган енгил саросимани сиз тушунасиз, албатта. Мен умидимиз пучга чиққани ҳақида гапирмаяпман, бундай ҳиссиёт бизда бўлмаслиги лозим эди, негаки Ҳайнкега муносабатларимиз идеал ҳайратга йўғрилганди, тўғри, унинг халоскорлари сифатида маълум маънода унга нисбатан озроқ ҳуқуқ ҳам аралашган эди. Биз учун у шахсдан ҳам кўра жонли тимсол эди, ушбу тушунчалар бир-



биридан кескин фарқ қилмай, бир-бирига мутаносиб бўлганликлари боис, охир-оқибат шахснинг ижобий фазилатлари жонли тимсол бўлишга йўл очади. Нима бўлганда ҳам, ёш қахрамонга бўлган туйғуларимиз, тўғрироғи, Оттилиянинг туйғулари – аслида мен бу ерда иккинчи даражалиман – аниқ истаклар ва умидлар билан сира боғлиқ эмас эди: ахир Фердинанднинг қуйи табақага мансублиги, яъни мўйнафуруш оиласидан келиб чиққанлиги боис бундай умидларнинг бўлиши мумкин эмас-да. Табақа нуқтаи назаридан, кўпинча бундай фикрларга мен борсам дуруст, деган ўйга борардим, ўйга толган пайтларимда, дугонамнинг у етолмайдиган гўзаллиги менинг хунуклигимни тўлдирса-ю, йигитни менга уйланишга ундаса, дея орзу қилардим ва шу заҳотиёқ бундай никоҳ келтириб чиқариши мумкин бўлган даҳшатли хавф-хатарларни англаб етардим, гарчи бундай хаёллар маълум даражада гаштли туюлса-да, уларни миямдан нари қувардим... ўз-ўзимча, менинг хаёлий орзуларим Гёте учун ҳис-туйғулар ва урф-одатлар омухталигидаги лирик асар яратишга мавзу бўлар, деб ўйлаб қўярдим.

Қисқаси, бу ерда биз ўзимизни қадрли инсон томонидан алданган ҳис этганимиз ёки ҳис этишимиз мумкинлиги ҳақида гап бўлиши мумкин бўлмаганидек, умиднинг пучга чиқиши ҳақида ҳам гап-сўз бўлмаслиги лозим эди! Унинг икромини қувонч билан, унга бахт тилаган ҳолда кутиб олдик, тўғри, у бизни шунча вақт аяганидан кўнглимиз бироз хижил бўлса-да, бу янаям узоқ чўзилса эди, деган ўй ҳам ўтди хаёлимиздан. Албатта, Фердинанднинг унаштирилганлиги, энди боши очиқ эмаслигини билганимиздан сўнг бизда саросима ва таажжуб, озми-кўпми изтироб бўлмади, деёлмаймиз, у билан бўладиган дўстона мулоқотларимизга қандайдир ширин ҳислар ато қиладиган ноаниқлик, хира умид-орзулар ғойиб бўлди. Биз ҳеч бир шартлашмаган ҳолда, худди яшириқча келишиб олгандек, бундай аламдан халос бўлишга ҳаракат қилдик ва ҳеч иккиланмай унинг қаллиғини ҳам ўзимизнинг эъзозли ширин хаёлларимизга аралаштира бошладик, ўшандан бошлаб ёш қахрамонимизга ва унинг қаллиғига хаёлда ҳурмат кўрсата бошладик, бу немис қизининг фазилатларига шубҳа билан қарашни хаёлимизга ҳам келтирмадик, унинг қиёфаси худди Туснельда тимсоли ёки Гётенинг Доротеяси сингари, шубҳасиз, қорақўз эмас, балки кўк кўзли бўлиб тасаввуримизда қолди.

Худди Ҳайнке биздан унаштирилганини шунча вақт сир тутганидек, биз ҳам буни Августдан яширганимизни қандай изохлашни билмайман. Оттилия шуни хоҳлади, бунинг сабабларини муҳокама қилмадик. Очиғини айтсам, бу мени хайрон қолдирди, ахир у хафақон жазмани олдида ёш жангчига нисбатан ватанпарварлик ҳурмат-эҳтироми учун ўзини гуноҳкордек ҳис қиларди, аммо бу ҳурмат-эҳтиром табақалар нуқтаи назаридан ҳам Август учун хавфли эмас эди, уларни бирон бир мақсад ёки режани кўзлаган қараш деб аташ ҳам шарт эмас эди, гарчи бундай янгилик, шубҳасиз, Августнинг руҳий мувозанатини тиклаши, эҳтимол, уни Фердинанд билан хийла дўстона муносабатда бўлишга етаклаши мумкин бўлса-да, Оттилия буни сир тутди. Камер-ассессорнинг Фердинандга ичиқоралик, душманлик назари билан қарашни унга бор-йўғи таскин берарди, холос. Бундан ташқари, ундаги ғазабноклик охир-оқибат яхшиликка олиб бормайди, бундай ҳақоратланишдан безган Оттилия охири ундан юз ўгиради, дугонамнинг руҳий хотиржамлиги учун мен шуни орзу қилардим.

Қадрли суҳбатдошим, аҳвол мана шунақа эди. Дастлаб, қисқа муддатга бўлса-да, ишлар мен хоҳлагандек кетди. Бизнинг жаноб фон Гёте билан учрашувларимиз ва мулоқотларимиз борган сари носамимий ва жанжалли тус ола борди, жанжал кетидан жанжал чиқарди. Ўзи ҳақидаги гап-сўзлардан ғам-андух исканжасида қолган Август, дўстлигимизга хиёнат қилдинглар, мени кап-катта аҳмоққа, қип-қизил жиннига чиқариб кўйдинглар, деб бизга таъна-маломат ёғдиришдан чарчамасди. Ҳайнке билан Силезия кечинмалари ҳақида ҳалигача унга ҳеч нарса демаган, садоқати туфайли ҳақоратланган Оттилия мени кучоклаганча кўз ёш тўкарди ва ниҳоят мана портлади, бунда одатдагидек сиёсий ва шахсий томонлар аралашиб кетди: бир куни кечкурун графиня Ҳенкелнинг боғида Август тўлиб-тошиб Наполеонни кўкларга кўтара бошлади, шу аснода рақибларини ҳам танқид қиларкан, ишлатган сўзлари очикдан-очик Фердинандни ҳам четлаб ўтмади. Оттилия унга эътироз билдирди, одамхўр Наполеонга нафратини яшириб ўтирмади, унга қарши бош кўтарган ёшларга қаҳрамонимизга хос хислатларни ёпиштирди, мен уни маъқуллаб турдим, қаҳр-ғазабдан оқариб кетган Август бўғиқ овоз билан, энди орамизда ҳеч нарса қолмади, сизлар энди мен учун йўқсизлар, деди-да, ғазабланганча боғни тарк этди.

Бўлиб ўтган воқеадан каттиқ ларзага келган бўлсам-да, орзуим ушалган эди, буни Оттилиядан яшириб ҳам ўтирмасдан, бутун сўзамоллигимни ишга солиб, жаноб фон Гёте билан алоқаси узилгани учун тасалли бердим, у билан муносабатлар ҳеч қачон яхшиликка олиб келолмайди, дея уни ишонтиришга уриндим. Лекин менга гапириш осон эди! Шўрлик дугонам эса, даҳшатли аҳволда қолган, уни кўриб мен ҳам қийналиб кетган эдим. Ўйлаб кўринг! У чин кўнгилдан севган йигит бошқага насиб қилди, ажойиб бир нажоткор сифатида ўз ҳаётини қурбон қилишга тайёр турган йигити бўлса, ундан юз ўгирди, даҳшатли сўзлар билан дўстликни оёқости қилди. Бу ҳам етмагандек, ёлғиз қолган қиз ўзини онасининг бағрига ташлаганида, бу қалб ҳам ўз навбатида шафқатсиз умидсизликдан яраланган қизга мадаккор бўлишга қурби етмас, ўзи таскинга муҳтож эди. Август билан бўлган таҳқирловчи воқеадан сўнг, менинг маслаҳатим билан Оттилия бир неча ҳафтага Дессаудаги қариндошлариникига кетди, аммо орқасидан чопар жўнатишди, у оёғини кўлига олганча уйига қайтиб келди. Жуда ёмон иш бўлган эди. Граф Эдлинг, хонадоннинг меҳрибон дўсти, ҳомийси ва ота ўрнидаги, Погвиш хоним барча асосларга эга бўлган ҳолда каттиқ ишонган одам, ҳеч қутилмаганда, қилаётган иши ҳақида бир оғиз индамасдан, молдавиялик йўловчи княгиня Стурцага уйланди-олди!

Қанақа кузу қанақа киш бўлди дейсиз, хурматли хоним! Бундай деяётганимнинг сабаби Наполеоннинг февралдаги, Эльба бўйидаги иккинчи мағлубияти эмас, балки қисматнинг она ва қиз бошига солган, уларнинг ҳис-туйғулари ва обрў-эътиборларини синовдан ўтказган қақшатқич кўргиликларидир. Фон Погвиш хоним саройда граф билан, унинг ёш хотини билан кундалик учрашувлардан қочолмас, юрагида минг азоб билан унга табассум қилишга, шу билан бирга, умидларининг поймол бўлганини билган асилзодаларнинг намоийшкорона жилмайишларига чидашга ҳам мажбур бўларди. Инсон кучи етмайдиган бундай синовда онасига мадаккор бўлиши учун чақирилган Оттилиянинг ўзи асилзодаларнинг қизиқувчанлигига дош беришга мажбур бўлди, чунки жаноб фон Гёте билан ораларига совуқлик тушганини, у Оттилияни назар-писанд

қилмай қўйганини, ҳатто қўпол муомала қилишини ҳамма сезиб қолган эди. Мен бўлсам, ўзим ҳам бўм-бўш бўлиб қолган қалбим билан мана шу ихтилофлар ичида бирор ечимни топишга ҳаракат қилардим, чунки рождестводан олдин Фердинанд бизни тарк этди ва ўзининг Туснельдаси ёки Доротеяси – аслида унинг исми Фанни эди – билан қовушиш учун Силезияга жўнаб кетди, табиат унга ишонишимда менга қанчалик панд берган, мени бор-йўғи ишончли киши сифатида чегаралаган бўлмасин, уни йўқотганим туфайли етарлича изтиробларни ҳам менга раво кўрди, кўнглимда эса, буларга маълум маънодаги енгил тортиш туйғуси, енгил қониқишга ўхшаган нарса аралашиб кетди. Ахир хунуккина қизга йигитнинг ҳузурида тенг бўлмаган бахтни бўлишгандан кўра гўзал дугонанинг ёнида ўтирволиб ғойиб бўлган қаҳрамон ҳақидаги хотираларга берилиш яхши-да – биз энди ўшандай ширин хотиралар билан яшай бошладик.

Шундай қилиб, йигитнинг жўнаб кетгани ва учинчи бир қиз билан оила кургани менга хотиржамлик бағишлаган бўлса, Август билан ораларининг очиқ бўлгани Оттилияни ҳам худди шундай хотиржам қилди. Ҳа, асилзодалар даврасидаги гап-сўзларга қарамасдан, Оттилия бу узилишни бахт ва озодлик деб ҳисоблашини, энди у, ҳамиша уларга йўлдош бўлган жанжаллардан беғам-бепарво дам олиши мумкинлигини менга айтди.

Энди у Фердинанд ҳақида бемалол тотли хаёлларга берилиши ва бахтсиз онасига мадад бериши мумкин. Буни эшитиш қулоққа ёқарди, шундай бўлса-да, мендаги иккиланиш ва хавотир ҳеч чекинаё демасди. Август – Гётенинг ўғли, бу унинг асосий фазилати. У деганда биз улуғ шоирни тушунишимиз лозим эди, шубҳасиз, ўзининг руҳсатисиз юз берган бу узилишни ота маъқулламаган ва албатта уларни яраштириш учун бор имкониятларини ишга солган бўларди. У бу никоҳни хоҳлашини билардим, шу ҳақда ўйлаган сайин даҳшатга тушардим. Ўғилнинг Оттилияга нисбатан хирагина эҳтироси отадаги истак ва ироданинг натижаси эди, холос. У отасининг дидидаги кизни севарди, унинг севгиси тақлид, мерос, итоатгўйлик эди, ундан воз кечиш эса, ўткинчи мустақилликнинг намоён бўлиши, исён эдики, унинг қаршилиқ кўрсатиш қудратига, афсуслар бўлсинки, мен у қадар ишонмаган эдим. Оттилия-чи? Бундай отанинг ўғлидан у ростдан ҳам юз ўгирганмиди? Мен уни ҳақиқатдан ҳам қутқазилган, деб ҳисоблай олармидим? Бунга ишонмасдим, бу ҳам бекорга эмас экан.

Августнинг ҳаёт тарзи ҳақидаги тез-тез қулоққа чалинаётган миш-мишлар ва хабарларни эшитганда Оттилиянинг ғамга чулғаниши мени, ишонмай тўғри қилган эканман, деган фикрга олиб келарди. Ҳамма нарса шундай тўғри келдики, йигитнинг маънавий асослари зил кетди, у бепарволикка юз тутди, бузуқлик гирдобиди қолди, аслида, у илгаридан шубҳали қилиқларга мубтало, одамда табиатан хавфли ҳис-туйғу уйғотадиган нусха эди. Юрагидаги кўнгиллилар ҳаракатидан қолган машъум доғ, Оттилия билан алоқанинг бузилиши, отаси билан, шунингдек, ўз-ўзи билан юз берган ички, эҳтимол, ташқи тўқнашувлар: мен буларни асилзодаларимизнинг ғийбатларига сабаб бўлаётган Августнинг ахлоқсиз ҳаётини оқлаш учун эмас, балки буни қандай бўлмасин тушунтириш учун санаб келтиряпман. Августнинг суюкоёқлиги ҳақида кўплардан, жумладан, Шиллернинг кизи Каролина ва унинг укаси Эрнстдан ҳам эшитдик, улар ёш Гётенинг чидаб бўлмас инжиқ табиати ва хурмача қилиқларидан шикоят қилишди. Айтишларича, у ичкиликка беҳад ружу қўйган, бир куни кечаси маст ҳолда

бир муштлашишга араллашиб қолиб қамоққа ҳам тушган, уни отасининг номи туфайлигина озод қилишган ва шу туфайли ишни бости-бости қилиб юборишган. Унинг аёллар билан, бузуқ хотинлар билан алоқаси бутун шаҳарга дoston бўлган. Минераллар ва маъданларни тўплаш учун яширин маслаҳатчи ажратган, кўтарма ёнидаги боғдаги павильон (Август ҳам отасига тақлид қилиб ўзича коллекция қилишга ишқибоз бўлган), гап-сўзларга қараганда, кўпинча, ножўя ишлар манзилиги айланган. Бир аскарнинг хотини билан дон олишгани қулоққа чалинди, хотин уйга мўлкўл совға-саломлар келтиргани учун эри бу ишга панжа орасидан қараган. Бу бўйи дароз, бесўнақай, ҳар ҳолда у қадар хунук бўлмаган аёл эди. Август унга гўё: “Сен ҳаётим нурисан” деган эмиш, аёл мақтаниш учун бу сўзларни оғзидан гуллаб қўйган ва асилзодаларимиз буни эшитиб, роса қулишди. Шунингдек, ҳам шармандали, ҳам кулгили бир воқеа устидан ҳам одамлар қулишди: гўё бир куни кечаси кекса шоир боғда беҳосдан бу жуфтни кўриб қолган ва: “Болалар, бемалол, тортинманглар!”, деган эмиш ва тезгина кўздан ғойиб бўлганмиш. Бу гапнинг қанчалик тўғрилигига кафолат беролмайман, менимча, бу ҳақиқатга яқин, чунки бу ерда гап, андиша билан айтганда, улуғ инсоннинг маълум маънода ахлоқий кўнгилчанлиги ҳақида бормоқда, бунинг учун унга кўплар таъна ҳам қилишади, бироқ мен бирор ҳукм чиқаришдан тийиламан.

Битта нарсани айтишга журъат қилишимга изн беринг, бу ҳақда мен кўп бош қотираман – ҳар ҳолда бутунлай тоза виждон билан эмас, тўғриси, иккиланишлар остида – менга ёки умуман бирор одамга шу тахлит мулоҳазаларга берилиш муносибми, билмайман. Назаримда, ўғилда омадсиз ва ҳалокатли бир тарзда намоён бўлган айрим белгилар, гарчи улардаги ўхшашликни аниқ илғаш осон бўлмаса-да, улуғ отага хос белгиларнинг такрорига ўхшайди, ортик даражадаги ҳурмат-эҳтиром бундай фикр билдиришдан бизни чўчитиши мумкин. Чунки отада бу белгилар ёруғ, маҳсулдор, баландпарвозлик, улар одамларга қувонч бағишлайди, ўғилга мерос бўлиб ўтганлари эса, кўпол, нурсиз, бўм-бўш бир тарзда ўзини кўрсатади ва ахлоқий жиҳатдан ярамаслиги билан очиқ ва ҳаёсизларча кўзга ташланади. Масалан, беҳад ажойиб, кишини сеҳрловчи, ҳа, маънавий жиҳатдан сеҳрловчи “Ҳамроз диллар” романини олайлик. Бевафоликка бағишланган ушбу буюк ва ўта нафис асарни фикри тор одамлар маънавийятсизликда айблаган ҳолатлар ҳам бўлди, аммо, шубҳа йўқки, мумтоз сўзнинг қадрини биладиган ва ҳис этадиган ҳар қандай одам бундай таъна-дашномларни бемаъни иккиюзламачилик сифатида инкор қилади ёки елка қисиб қўя қолади. Аммо, қимматли хоним, охир-оқибат на униси, на буниси бўлди. Виждонан олиб қарасак, мазкур буюк асарда ҳақиқатан ҳам маънавий жиҳатдан қандайдир шубҳали, одобдан ташқари, бунинг устига – ушбу сўзим учун мени маъзур тутасиз! – мунофиқона, муқаддас никоҳни ноинсофларча масхаралаш, очиқ айтилмаса-да, тақдири азалга фаталистларча ишонч мавжуд. Ҳатто ўлим ҳам, буни қаранг, биз табиий ҳолат, табиатнинг маънавий эркинлиги деб қарайдиган ўлим бу ерда ўз майлича юз берувчи, севги орзу-истакларининг сўнгги ширин паноҳи сифатида талқин қилинмайдими? Роман тарзида инсониятга тортиқ бўлиб келган белгилар Августнинг тийиқсиз ахлоқсиз ҳаётида бузилган шаклда намоён бўлган, деб қаралса тўғри бўлади, бундай дейиш қанчалик бемаъни, қанчалик ҳақоратли туюлишини биламан, албатта. Бундан олдин ҳақиқатни



танқидий таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлган виждон азоби ҳақида ҳам гапирган эдим, бундан муаммо келиб чиқади: ҳақиқатнинг ичига кириб бориш шартми, у билишимизнинг қонуний мақсадими ёки дунёда ман этилган ҳақиқатлар ҳам борми?

Оттилия бўлса, жаноб фон Гётенинг қилғилиқларини эшитиб, шундай ҳаяжонга тушди, шундай дили оғридики, у билан энди қизикмай кўйганлигига ҳам ишоналмай қолдим. Унинг аскар хотинига нисбатан нафрати шубҳасиз эди, бу нафратга бошқача бир ном ҳам топса бўларди. Кўнгил берган одами бошқа аёлларга ҳиссий илтифот кўрсатиб, маълум даражада, майли ярамас бўлса ҳам, чин устунликни улардан топса, тоза қалбли аёлнинг бунга муносабати – бу энди, сўзсиз, маънавий ҳалокат. Нафратланиш ва жирканиш ҳисси тарк этилган қизга ўз кадр-қимматини йўқотиш имконини бермайди, аммо ҳасаднинг рашк деб аталмиш махсус кўриниши уни иродасидан ташқари ҳолда, ўша нафратга лойиқ нусхани ўз даражаси қаторига кўтаришга, унда нафратнинг тенг ҳуқуқли – бир хил жинсдалиги туфайли тенг ҳуқуқли объектини кўришга мажбур қилади. Шу билан бирга, қалбимизда уйғотадиган жирканиш ҳиссига қарамасдан, эркакнинг бадахлоқлиги, барибир тоза қалбли қиз учун шундай чуқур, даҳшатли жозибаторликка эга бўлиши мумкин эканки, бу нарса ўчаёзган туйғуни янгидан ўт олдира олиши, орзу йўлида фидокорлик кўрсатишга мажбур қилиши, ўз азоблари эвазига эркакни иккинчи, энг яхши “мен”ига қайтариши мумкин.

Қисқаси, суюкли дугонам Августнинг яна ярашишга интилишига хайрихоҳлик кўрсатиши мумкинлигига, шунингдек, Августнинг эртамикечми Яратганнинг иродасига бўйсуниб, бу интилишга жазм қилишига унчалик ишонмаган эдим, негаки у Оттилия билан орани очик қилиш орқали бу иродага шак келтирган эди-да. Мен нимани кутган, нимадан хавфсираган бўлсам, ўша юз берди. Ўтган йилнинг июнида – бу окшом худди кечагидек ёдимда – биз тўрт киши саройнинг кўзгулар галереясида турардик: Оттилия, мен, дугонамиз Каролина Ҳиршал ва жаноб фон Гросс, – кўпдан бери атрофимизда ўралашиб юрган Август, ҳе йўк, бе йўк, бизга яқинлашди-да, қаторимизга қўшилиб, суҳбатга аралашиб кетди. Дастлаб у ҳеч кимга алоҳида мурожаат қилмади, бироқ кейин – бу беҳад таранг, ҳар биримиздан анча-мунча довлдираб қолмаслик қудратини талаб қилувчи вазият эди – айнан Оттилияга қандайдир саволлар берди. Суҳбат одатдаги асилзодаларга ҳос оҳангда, уруш ва тинчлик, ҳалок бўлганлар рўйхати, Августнинг отаси ёзган мемуарлар, прусс бали ва унинг котильони¹ атрофида давом этди, бироқ Августнинг кўзларида унинг ва бизнинг сўзларимизга мутлақо мос келмайдиган муҳаббат олови ёнарди, хайрлашаётиб биз унга тиз букиб хайр-хўш қилганимизда (биз аллақачон кетишга чоғланган эдик) бу олов янада алангаланди.

– Кўзлари қандай ёнганини кўрдингми? – сўрадим Оттилиядан зинапояда.

– Ҳа, кўрдим, – жавоб берди у, – бу мени ташвишга солди. Ишон менга, Адель, мен унинг аввалги муҳаббатимизга қайтишини истамайман, эски азобларимни бепарволикка алмаштирсам, хотиржам яшайман.

У шундай деган эди. Аммо тўсиқ олиб ташланди, низо барҳам топди. Театрда ҳам, йиғинларда ҳам жаноб фон Гёте яқинлашиш йўлларини

¹ Котильон – қадимги рақсларнинг бир тури ва уларнинг мусиқаси.

кидирди; агар Оттилия у билан ёлғиз қолишдан қочса, Август унга баттар интиларди, шунда дугонам менга иқрор бўлдики, илгариги вақтларни ёдга солувчи унинг нигоҳи буни алланечук ҳаяжонга солармиш, Августнинг чехрасидаги чексиз бахтсизлик ифодаси қизнинг юрагидаги эски айбдорлик туйғуларини янгилармиш. Мен унга мана шу кўрс, маънавий қашшоқ одам билан яқинлашиш орқасида келиб чиқадиган фалокат ҳақида, у билан дўстлашиш ақлга тўғри келмаслиги ҳақида ўз хавотиримни айтиб, негаки бу одам – агар дугонамнинг гапларига ишонсам, – Оттилия унга берадиганидан кўпроқ нарса талаб қилишини эслатган эдим, Оттилия шундай жавоб қилди: “Ташвиш чекма, азизим, мен озодман ва бир умр шундай қоламан. Мана қара, у менга “Пинтонинг йигирма бир кун ичидаги фантастик саёҳати” китобини ўқишга берди, мен уни ҳатто очиб ҳам кўрмадим. Агар шуни Фердинанд берганида сув қилиб ичиб юбормасмидим?” Бу айни ҳақиқат. Оттилия уни севмаслигига ишонардим. Бироқ бу тасалли бўла оладими, кафолат бера оладими? Ахир кўрдим-ку, худди кушча илонни орзу қилгандек, Оттилия унинг ҳаёли, уники бўлиш фикри билан банд эди.

Уни Августнинг хотини сифатида тасаввур қилсам, жинни бўлаёзаман, охир-оқибат фақат шундай бўлади шекилли-да. Бу қиз билан, менинг юрагимни тилка-пора қиладиган даҳшатли бир ҳолат юз берди. Бу яшамагур қизни хароб қилади, деган ишончим муддатидан олдин ўз тасдиғини топди, чунки ўтган йили кузда суюкли дугонам қаттиқ касал бўлди, чамаси касаллик ички ихтилофлар натижаси эди. У уч ҳафта сариқ бўлиб, қаравоти остида қатрон бочкаси билан ётди, айтишларича, қатронга тикилиб ўтириш шу дардга қарши фойдали эмиш. У соғайиб, яна саройда учрашишганда, Август ҳатто унинг шунча кун кўринмаганини пайқамади ҳам, ҳолинг не деб қизикмади ҳам. Миқ этиб оғиз ҳам очмади!

Оттилия ўзини йўқотиб қўйди, касаллик қайталаб, яна саккиз кун қатронга тикилиб ўтиришга мажбур бўлди.

– Унинг учун мен ҳар қандай ҳузур-ҳаловатдан кечган эдим, – деди у менга ёпишганча пиқиллаб йиғларкан, – у эса мени алдади!

Хўш, нима деб ўйлайсиз? Кейин нима бўлди? Икки ҳафта ўтгач, шўрлик қиз ранги қордек оппоқ, менинг олдимга келди, маъносиз нигоҳ билан айтдики, Август унга гўё аввалдан келишиб олингандек, икковларининг келгусидаги никоҳлари ҳақида бемалол, хотиржам гапирганмиш! Хўш, бу гап сизга қандай таъсир қилади? Бундан-да даҳшатлироқ ҳодиса бўладими? У қизга фикрини тушунтирмади, муҳаббатини илтижо билан билдирмади, у Оттилия билан турмуш қуриш ҳақида гаплашди деб ҳам бўлмайди, у буни шунчаки йўлакай эслатган, холос.

– Сен-чи? – қичқирдим мен. – Худо ҳаққи, Тиллемуза, азизам, сен нима деб жавоб бердинг?

Қимматли хоним, у иқрор бўлдики, гапиролмай, тили тутилиб қолганмиш.

Нима учун мен қисматнинг машъум кўргилигига тиш-тирноғим билан қарши турганим сабабини тушунасиз деб ўйлайман. Оттилиянинг йўлида бир аёл тимсолида ҳали охирги тўсиқ турарди, борди-ю жаноб фон Гёте онаси ва бувисидан Оттилиянинг қўлини сўраса, бу аёлнинг мавжудлиги жиддий ғов бўлиши мумкин эди: яширин маслаҳатчининг хоними, Кристиана Вульпиус эди бу аёл.



Хурматли хоним, июнь охирида у вафот этди. Бу тўғанок ҳам баргараф бўлди, бундан ташқари, унинг ўлими вазиятни янада кескинлаштирди, негаки энди Августнинг вазифаси ота уйига янги бекани олиб келиш бўлиб қолди. Аза ва жазирама ёздаги жимжитлик сабаб у Оттилияни камрок учратди. Шу аснода бир воқеа бўлдики, бу ҳақда сизга батафсил маълумот бериш имконига эга эмасман, чунки ярим қувнок, ярим махфийлик сирларига ўралган бу воқеа масалани ҳал қилганига ҳеч иккиланмаса ҳам бўлади. Август ойининг бошида кўтарма ёнида яширин маслаҳатчи, Германиянинг буюк шоири билан Оттилия ўртасида учрашув бўлган.

Такрорлайман, бу учрашув ҳақидаги муфассал маълумотлар менга қоронғи. Менга мутлақо ёқмайдиган ҳазилкашлик билан Оттилия бу ҳақда гапиришдан бош тортди; бу воқеани қандайдир ҳазилнамо тантанали сир қобиғига ўраш унга ёқади.

– Ахир у ҳам, – дейди у мен сўраб тикилинч қилаверсам, – император Наполеон билан бўлган суҳбатини ҳаммага ёйишни ёқтирмайди, буни худди қаттиқ қўриқланаётган хазинадек бутун дунёдан, ҳатто яқинларидан ҳам бекитади-ку. Агар мен ҳам ундан ибрат олаётган бўлсам, мени кечир, Адель, у мен билан беҳад мулойим муносабатда бўлди, деган хабарим билан чекланиб қўяқол.

У Оттилия билан беҳад мулойим муносабатда бўлган – буни сизга сўзма-сўз келтираяпман, марҳаматли хоним. Шу сўзлар билан новелламни, кўриб турганингиздек, назокатли новелламни тугатаман, у сўзсиз унаштириш ёки шунга ўхшаш бирор ҳодисани башорат қилиш билан ниҳоясига етади. Агар бирор мўъжиза юз бериб, осмон қулаб тушмаса, сарой ва шаҳар рождество олдидан ёки янги йил киришига ўша ҳодисанинг гувоҳи бўлади.

ОЛТИНЧИ БОБ

Фройлайн Шопенхауернинг ҳикояси ҳеч бир узилишсиз, бир текис келтирилди. Аслида эса, саксония лаҳжасининг нуқси урган, катта сўзамол оғиздан чиқаётган сўзлар оқими икки марта – суҳбат ўртасида ва охирида – ҳар гал, эшикоға Магер томонидан узилди, у ўз бурчи тақозосидан қийналиб, узр сўрай-сўрай янги меҳмон келгани ҳақидаги хабар билан суҳбатхонага кирарди.

Биринчи марта Шарлоттанинг синглизис Риделнинг оқсочи келганини хабар қилди. Қиз пастдаги йўлакда кутиб турибди, деди Магер, зудлик билан муҳтарама хонимнинг аҳволи ва кечикиш сабабини билмоқчи, чунки Эспленадада ҳамма хавотирда, тушлик ҳам совиб қолганмиш. Магер, машҳур меҳмоннинг синглизиникига бориши беҳад муҳим учрашувлар туфайли кечикаётганини, уларга халақит беришга ҳаққи йўқлигини қизга тушунтиришга бекорга уринарди... Оқсоч қиз бир муддат кутгач, ўзининг келганини Шарлотта хонимга етказишга Магерни мажбур қилди, чунки хонимга ҳамроҳлик қилиб, уни синглизининг уйига бошлаб бориш унга қатъий буюрилган, у ерда ҳамма безовта, ҳамма оч қолган.

Шарлотта қизариб кетди ва:

– Ҳа, яхши иш бўлмади! Соат неччи бўлди? Мен кетишим керак! Суҳбатни тўхтатишга тўғри келади, – дея аниқ қарор билан шошилиб ўрнидан турди.

Таажжубки, шу сўзлардан сўнг у дарҳол қайта жойига ўтирди-да, тамоман тескари фикрни айтди: – Яхши, Магер, – деди у, – биламан, бу ерга яна кириб келиш сиз учун осон эмас. Қизгинага айтингки, у сабр қилиб ўтирсин ёки кетаверсин – яхшиси кетақолсин, синглимга айтсинки, улар тушликка мени кутиб ўтиришмасин, бу ердаги ишлар оёқлаганданоқ етиб бораман, мендан хавотир олиб ўтиришмасин. Мен вақт деган нарсани мутлақо унутиб қўйдим, умуман ҳамма ишлар мен ўйлагандек бўлмади. Нима бўлганда ҳам, мен оддий бир одам эмасман, мени кутаётган тушликдан кўра юксакроқ талаблар билан ҳисоблашмай иложим йўқ. Оқсоч қизга айтинг, у яқинларимга етказсинки, мен дастлаб бу ерда портретимни чизишлари учун ўтирдим, сўнг доктор Ример билан беҳад муҳим мавзуларда баҳслашдик, ҳозир эса, мана бу хонимнинг ҳикоясини тинглаяпман, дабдурустдан гапни бўлиб туриб кетолмайман. Қизга юксак талабларни эслатишни унутманг ва хавотир, ҳаяжон менга ҳам бегона эмаслигини айтиб қўйинг, ахир мен ўз бурчимни англаб етишим керак-ку, айтинг, улар ҳам шуни тушунишсин.

– Тушундим, айтганингиздек бўлади, хоним, – жавоб берди Магер қониқиш билан, вазиятни чуқур тушуниб, хонани тарк этаркан.

Бироз нафасини ростлаб олган фройлайн Шопенхауер ҳикоясини, тахминан, қизлар паркдаги топилдикдан сўнг қувонч қанотида шаҳарга югурган жойидан давом эттирди.

Магер иккинчи марта эшикни тақиллатганда ҳикоя аскар хотини ва “Ҳамроз диллар” романи воқеаларига етган эди. Бу гал тақиллаш жиддий эшитилди ва Магер эндиги ташрифи мутлақо қонуний, ҳеч қандай иккиланиш ва қаршилик бўлмаслиги керак деган юз ифодаси билан кириб келди ва қатъий ишонч билан эълон қилди:

– Камерал маслаҳатчи фон Гёте!

Бу хабарни эшитган Адель канапедан ирғиб турди, Шарлотта ўтирганча қолди, аммо бу унинг хотиржамлигидан эмас, балки куч-қувват уни тарк этганидан нишона эди.

– *Lupus in fibula!*¹ – хитоб қилди фройлайн Шопенхауер, – яратган Тангрим, нима қилиш керак? Магер, камерал маслаҳатчи мени кўрмаслиги даркор! Бунинг йўлини қилинг, дўстим! Қандай бўлмасин мени бу ердан олиб чиқиб кетинг! Умидим Сиздан, бир иложини қилинг!

– Албатта, фройлайн, – ишонтирди уни Магер, – албатта. Ҳаммасини олдиндан иложини қилиб қўйганман, чунки юқори табақадагиларнинг назокатлилиги менга маълум, кўзда тутилмаган ҳодисалар ҳам бўлиб туришини биламан. Жаноб камерал маслаҳатчига, ҳурматли меҳмонимиз ҳозир бандлигини айтиб, уни пастдаги спиртли ичимликлар хонасига киритдим. У бир стакан мадера виноси сўради, мен унинг олдига очилмаган шишани қўйдим. Энди хонимларга суҳбатни тугатиш имконини бераман, сўнгра фройлайни билдирмайгина зинапоядан кузатиб қўяман-да, жаноб камерал маслаҳатчига, ҳурматли хоним сизни қабул қилишга тайёр, деб айтаман.

Хонимлар Магерни бундай тадбиркорлиги учун мақташди, Магер чиқиб кетди. Адель дарҳол гапга киришди:

– Қимматли хоним, мен бу лаҳзанинг улуғлигини тасаввур қиламан. Ўғил шу ерда – демак, у отасининг элчиси. Бундан чиқадики, сизнинг кел-

¹ Масалдаги бўри (лот.) – лотин матали, ўзбек тилидаги “Бўрини йўқласанг, қулоғи кўринади” мақолига тўғри келади.



ганингиз ҳақидаги хабар кимга кўпроқ тегишли бўлса, ўшанга аллақачон етиб борган, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас-да, шов-шув катта бўлган, Ваймар Фама¹си илдам илоҳа. У сизга одам жўнатган, у зурриёти тимсолида ўзини намоён қилмоқда – мен беҳад ҳаяжондаман, бусиз ҳам бугунги воқеалар таъсирида кўз ёшларимни зўрға тутиб турибман. Бўлғуси суҳбат мен билан қилинган суҳбатдан кўра шу даражада муҳимроқ ва зарурроқки, камерал маслаҳатчи мадера билан таъминланган бўлса-да, ҳикоямни давом эттирай деб сўрашга ҳатто журъат қилолмайман, шубҳасиз. Буни хаёлимга ҳам келтирмайман, ҳурматли хоним, фикримни ҳозир ғойиб бўлиш билан исботлайман.

– Қолинг, болагинам, – қатъий оҳангда жавоб қайтарди Шарлотта, – агар шуни кўнглингиз тусаётган бўлса, жойингизга ўтиринг! – Кекса хонимнинг юзига нафис қизиллик югурди, самимий кўк кўзлари бесаранжом йилтиллади, бироқ у оромкурсида ўзини рисоладагидек тутиб, бемалол ўтирарди. – Меҳмон андак сабр қилса ҳеч гап бўлмас, – сўзида давом этди у, – тўғриси, сизни тинглай-тинглай у билан шуғулланаман, аслини олганда мен ўз ишларимда тартиб ва мунтазамлиликка риоя қилишга одатланганман. Илтимос, давом этинг! Сиз ўғилга қолган мерос, қандайдир улуғ истеъдод ҳақида гапираётувдингиз чоғи.

– Тўппа-тўғри, – эслади фройлайн Шопенхауер жойига шоша-пиша ўтираркан. – Масалан, олайлик, бетакрор роман... – Аделмуза юқори суръатда, ўта жилвакор оҳангларда ва фавқулудда тезлик билан ҳикоясини охирлатди, бор-йўғи сўнги сўздагина нафасини ростлади, шундаям бир сонияга, холос. Тўғрироғи, нафасни ростламади-ю, салгина оҳангни ўзгартириб, сўзида давом этди: – Қимматли хоним, сизнинг келганингиз ҳақидаги хабар менга етиб келганиданоқ, мана шу воқеаларни сизга тезлик билан етказиш истаги туғилди. Бу истак сизни кўриш ва сизга бўлган ҳурмат-эҳтиромимни изҳор қилиш истаги билан кўшилиб, Лина Эглоффштайн олдида гуноҳкор бўлишимга олиб келди – ўз режамни яшириб, сизни кўриш бахтидан уни маҳрум қилдим. Қадрли, марҳаматли хоним! Сизга айтганим мўъжизани энди сиздан кутаман. Агар хавфи ва сохталиги менинг юрагимни эзаётган ушбу никоҳнинг олдини олиш учун сўнги дақиқада осмон узилиб ерга тушмаса, унда ҳозир кўнглимдан лип этиб ўтганидек, эҳтимол, ўша нажотбахш лаҳзада сиз бунга кўрғон бўларсиз, Худо шунинг учун сизни бу ёққа бошқаргандир. Бир неча дақиқадан сўнг сиз ўғлини, бир неча соат ўтгач эса, буюк отасини кўрасиз. Сиз бунинг олдини олишингиз, таъсир ўтказишингиз мумкин, бунга ҳаққингиз бор! Сиз Августнинг онаси бўлишингиз мумкин эди – лекин унинг онаси эмассиз, чунки сизнинг машҳур ҳаётингиз, ўзингиз хоҳлаган, ўзингизга ёққан бошқа ўзандан кетди. Тоза ақл, илоҳий мустаҳкам ирода, тўғри ва маъқул ишнинг этагидан тутганингиз сизга кўмак берди, – бу ерда ҳам шуларни ишга солинг! Оттилияни қутқазинг! У сизнинг қизингиз бўлиши мумкин эди, ҳатто сизга ўхшайди ҳам, шунинг учун қачонлардир сиз юксак мулоҳазани қарама-қарши қўйган хавф энди унга таҳдид қилиб турибди. Сизнинг ёшлик тимсолингиз такрорланган қизга она бўлинг, негаки бу ўшанинг ўзи, шу боисдан ҳам у ўғли орқали отаси томонидан севилган. Гёте “амазонка” дейдиган қизгинани ҳимоя қилинг, бир вақтлар отасига қўллаган усулингизга суянган ҳолда уни ҳимоя қилинг, у ҳашамат қурбони бўлмасин, бу менинг

¹ Фама – қад. юнон мифологиясида хабар илоҳаси.

юрагимга ваҳима солади! Сиз ўткир ақл билан танлаган эрингиз оламдан ўтган, Августнинг онаси бўлган аёл ҳам бу дунёда йўқ. Сиз отаси билан ва ўғлингиз бўлиши мумкин бўлган йигит билан ҳамда сизнинг ёшлик тимсолингизни такрорлаган гўзал қиз билан ёлғизсиз. Сизнинг сўзингиз она сўзига тенг, уни сохталик ва ҳалокатга қарши қўйинг! Сиздан илтимос қиламан, ўтиниб сўрайман!

– Болагинам! – деди Шарлотта. – Мендан нимани талаб қиляпсиз? Нимага аралашимни сўраяпсиз? Сизнинг ҳикоянгизни турфа хил ҳиссиётлар, аммо қизгин хайрихоҳлик билан тинглаганимда, талаб деб бўлмайди албатта, бунақа ишончни кутмаган эдим. Сиз мени нафақат илтимосингиз билан, балки уни асослаш усулингиз билан ҳам саросимага солиб қўйдингиз. Сиз мени... кекса бир аёлга ўзимнинг такроримни кўрсатиб... шундай муносабатларга аралашишга мажбур қилмоқдасиз. Сиз чамаси, яширин маслаҳатчи хонимининг вафоти мен бир умр кўрмаган улуғ инсонга нисбатан менинг муносабатимни ўзгартирган, деб ўйляпсиз, бунинг устига, мени унинг ўғлига она ўрнини босади, деган фикрдасиз... Кечирасиз, бу бўлмағур фикр мени кўрқитаяпти! Назаримда сиз, гўё мен бу саёҳатни уни деб... Эҳтимол сизни нотўғри тушунгандирман. Кечирасиз! Мен бугунги таассуротлар ва ташвишлардан толиққанман, маълумингизким, ҳали яна униси ҳам, буниси ҳам олдинда турибди. Саломат бўлинг, қизим, очикқўнгилингиз учун миннатдорлигимни қабул қилинг! Бу хайрлашувни рад жавоби деб ўйламанг! Ҳикоянгизни эътибор билан тинглаганимнинг ўзи сиз бепарво қалбга мурожаат қилмаганингизнинг исботи бўлиши мумкин. Сизга ёрдам беришимга, маслаҳат беришимга имкон ҳам туғилиб қолса ажаб эмас. Ўзингиз тушунасиз, мен кутаётган хабарни олгунимга қадар сизга фойдам тегадиган вазият туғиладими-йўқми, билмайман...

У жойидан турмади, Адель сакраб туриб, саройдагиларга хос реверанс қилгач, самимий жилмайиб унга қўлини узатди. Унинг боши қалтирарди, худди шундай ҳаяжонланган ёш қиз эгилиб унинг қўлини ўпди. Кейин Адель кетди. Шарлотта қабулхонасидаги оромкурсида бошини эгганча бир неча дақиқа ўтирди, Магер келиб хабар қилди:

– Камерал маслаҳатчи жаноб фон Гёте!

Август кириб келди, лабларида хижолатомуз табассум қалқиб турар, яқин жойлашган жигарранг кўзларини қизиқувчанлик билан Шарлоттага тиккан эди. Бу ҳам нигоҳини табассум билан юмшатишга уринганча унга қаттиқ тикилди. Юраги қинидан отилиб чиққудек эди, қизариб кетган ёноклари, – майли, буни толиқишдан деб ўйлай қолайлик, – бунга қўшилиб, кулгили ҳолат юзага келган, бироқ ишонамизки, айна пайтда кузатувчининг унча тиниқ бўлмаган назари билан қарасак, ёқимли эди. Олтмиш уч ёшдаги бунақа ўқувчи кизни бирор жойдан топиб бўлмаса керак. Йигитнинг ёши йигирма еттида, демак ўшандагидан тўрт ёшга катта. Негадир Шарлоттага уни ўша ёздан фақат тўрт йил ажратиб тургандек туюлди, манави ёш йигит ўшандаги Гётедан тўрт ёш катта эди. Янаям кулгилиси – қирк тўрт йил ўтган ахир. Бир дунё вақт, бутун бир умр, узоқ, бир хилдаги, барибир, тинимсиз ҳаракатдаги, бой ҳаёт, – бой, болаларга бой ҳаёт, ўн бир марта оғир ҳомиладорлик, ўн бир марта туғиш, ўн бир йил бола эмизиш, икки марта фарзанддан жудо бўлиш, касалманд туғилган болаларни ерга топширишга мажбур бўлди. Ундан кейин ёлғизликда ўн олти йил умр



кечириш, бевалик ва фахрий кексалик даври, унинг ёнидаги жойни бўш қолдириб, ундан олдин эри ўлиб кетди, эрсиз, отасиз ёлғизликдаги муносиб қартайиш; меҳнат, бола туғишлардан холи, ўтган замондан кўра анча кучли ҳозирги кундаги ҳаётий бекорчилик фурсати; мумкин деган фикрни рад қилиб ташлаган ҳақиқатдан холи, яъни хотирлаш учун, ҳаётнинг “агар мана бундай бўлганда-чи” деган рўёбга чиқмаган лаҳзалари учун, уларнинг ўзгача кадр-қиммати – оддий халққа хос бўлмаган, ҳаёлий, мавжудликка, оналикка дахлдор бўлмаган, балки рамз ва афсонага айланиб, инсонлар тасаввурида йиллар давомида юксакроқ аҳамият касб этган кадр-қимматини англаб етиш учун, ҳаёлот оналик даврига нисбатан кенгроқ қанот қоқадиган бекорчилик фурсати...

Ҳа, вақт – биз ҳам унинг фарзандларимиз! Биз у билан бирга сўлдик, тепадан пастга тушдик, лекин ҳаёт ва ёшлар ҳамиша тепада бўлишди, ҳаёт ҳамиша ёшлигича қолаверди, ёшлар ҳамиша биз, ёшини яшаб ўтганлар ёнида яшашди: биз улар билан бирга, ҳали бизнинг ҳам давримиз ҳисобланган, аллақачон уларники бўлган даврда яшадик, уларга қараб суюндик, биз тукқан, ёшлигимизни такрорлаган ёшларнинг ажин тушмаган пешоналаридан ўпдик... Мана бу турган бола ундан туғилмаган, ундан туғилиши ҳам мумкин эди, буни инкор қилиши мумкин бўлган аёл оламдан ўтгандан буён, нафақат Шарлоттанинг ёнидаги, балки бунинг отасининг, ўша даврдаги йигитнинг ёнидаги жой ҳам бўшаб қолгандан буён буни айниқса тасаввур қилиш осон. У бошқа аёл дунёга келтирган болага синовчан боқди, жиддий танқидий назар билан унинг жуссасини чамалади, эҳтимол, Шарлотта уни яхшироқ қилиб дунёга келтирган бўларди? Йўқ, хоним ўз ишининг уддасидан яхши чиққан, у хушбичим, айтиш мумкинки, ҳатто чиройли ҳам. У Кристианага ўхшармикан? Шарлотта уни сира кўрмаган. Тўлалikka мойиллик, чамаси, ундан ўтган, гарчи бўйи бу камчиликни яшириб турса-да, у ёшига нисбатан анча гавдали, отаси ўша паллада бўйбаста келишганроқ эди, ўтмиш ўз болаларига бошқача зеб берган, улар одамшаванда, ярашиқли кийинишар эди. У пайтда йигитлар жингалак сочларига пудра сепиб, гарданларидаги бир тутам сочни ўриб юришарди. Манавининг бўлса, очик бўйни кружева ёқали кўйлагидан яп-яланг кўриниб турар, қизғиш-жигарранг жингалак сочлари инқилобдан сўнгги эркинликда, ҳозирги одатга кўра пудра сепилмаган, ярим манглайини бекитиб, жингалак бакенбардлар тарзида типпа-тик ёқасига томон чўзилиб кетган, ёш, мулойим ияги деярли кулгили виқор билан ёқасига тиралган эди. Бу турган йигит ёқасининг очик жойини тўлдириб турган баланд бўйинбоғида салобатлироқ, вазминроқ, тўғриси, расмийроқ таассурот қолдирарди. Расм бўлганидек олди кенг очилган, кифти баланд кўтарилган энглик, бир энгига мотам тасмаси боғланган жигарранг фрак хийла барваста қоматни яхши, маҳкам қисиб турарди. У билагини белига тираб, цилиндрининг очик томонини ўзига қаратиб ушлаганча қоматини тик тутиб турарди. Шу билан бирга, бутун бенуқсон романтик бекам-кўстликни унутишга мажбур қиладиган қандайдир ёт, оддий халқ нуқтаи назарида унчалик муносиб бўлмаган, ҳечам тўғри келмайдиган нимадир бор эди: бу унинг мулойим, ҳорғин, айтиш мумкинки, аллақандай жоиз бўлмаган шуқуҳ билан боқувчи нам кўзлари эди. Бу, қачонлардир ҳерцогиняга табрик шеърларини тақдим қилишга журъат қилиб, умумий норозиликка сабаб бўлган Амурнинг кўзлари, “ишқ фарзанди”нинг кўзлари эди.

Ранги айнан такрорланган бу жигарранг кўзларнинг сал-пал фарқ қилиши, уларнинг яқин жойлашганлиги, йигит хонага кириб, эгилиб саломлашгач, Шарлоттага яқинлашган бир неча сония ичида Августнинг отасини эслатиб уни ҳаяжонга солди. Бу қанчалик шак-шубҳасиз бўлса, шунчалик исботи қийин бўлган, бироқ тан олинган ўхшашлик эди: манглайининг торлиги, бурнининг у қадар диққатни тортмаслиги, оғзининг кичиклиги ва аёлмонандлигига қарамасдан, бу ўхшашлик тушкун кайфиятдалигини англаган ҳолда тортиниб, ғамгин, гўё узр сўрагандек туришида кўзга ташланарди, бундан ташқари, гавдасини тик тутиши, бироз орқага ташланган тўғри кифтлари, ҳатто борди-ю бу тақлид бўлганида ҳам, ўхшашликни инкор қилиб бўлмасди. Шарлотта беҳад ҳаяжонланди. Ҳаётнинг бундай ҳадиксираб қилган асосиз уриниши – такрорланиб, вақтнинг юзасига қалқиб чиқиб, кўз олдинда қайта намоён бўлиши, ширин хотираларни уйғотиши, унинг ёшлик ва мавжудликни сақлаб қолиши билан ўтмишга тенглашиши кекса аёлни шунчалик ҳаяжонга солдики, Кристиананинг ўғли унинг қўли устига эгилганида – ундан вино ва одеколон ҳиди анқиди – Шарлоттанинг нафас олиши қисқа, бўғиқ ҳиқиллашга айланди.

Дарҳол унинг ҳаёлига, бу тимсолдаги ёшликда дворянлик мавқеи мужассам, деган фикр келди.

– Жаноб фон Гёте, – деди у, – ҳузуримга хуш келибсиз! Мен сизнинг эътиборингизни қадрлайман ва Ваймарга келганимданок ёшликдаги дўстимнинг ўғли билан танишаётганимдан беҳад мамнунман.

– Илтифотли қабул учун миннатдорман, – жавоб берди у назокат билан жилмайиб, шунда унинг майда, оппоқ, соғлом тишлари бир зумга ялтираб кетди. – Мени отам юборди. Сизнинг мазмундор мактубингиз унга етиб борди, сизга ёзма жавоб бериш ўрнига, ҳурматли хоним, у мен орқали шахримизга хуш келибсиз, дейишни маъқул кўрди, сизнинг ташрифингиз ҳаммага ҳаётий таъсир кўрсатиши шубҳасиз, деди у.

Шарлотта хижолат бўлиб ва тўлкинланиб кетганидан кула бошлади.

– О, бу толиққан, кекса аёлдан жуда кўп нарса кутилади, дегани, – деди у, – хўш, қимматли яширин маслаҳатчининг аҳволлари қалай? – қўшиб қўйди у ва Ример билан бирга ўтирган стуллардан бирини кўрсатди. Август стулни олди-да, такаллуф билан унинг ёнига ўтирди.

– Эътиборингиз учун раҳмат, – деди Август. – Ёмон эмас. Шикоят қилишимизга ўрин йўқ. Умуман унинг аҳволи яхши. Ташвишланишга, тўғрироғи, ғамхўрликларга ҳамиша сабаб топилади, албатта, саломатлигининг тез-тез ўзгариб туриши ўзини намоён этади, мунтазам эҳтиёт чораларини кўриб турамиз. Ўзингиздан ҳам, ўз навбатида, сўрашга изн беринг, қимматли хоним, сафарингиз қандай ўтди? Беҳатар етиб келдингизми? Меҳмонхона сизни қониқтирдими? Бу ҳақдаги хабарлар отамни жуда мамнун қилади. Эшитишимга қараганда, бу саёҳат ҳурматли синглингиз, камерал маслаҳатчи хоними Ридель билан дийдор кўришиш учун қилинган экан. Сизнинг ташрифингиз, юқори ва қуйи, ҳамма томонидан қадрланадиган хонадонда жуда катта қувончга сабаб бўлади. Ишонч билан айтишим мумкинки, жаноб камерал маслаҳатчи билан ҳам шахсий, ҳам хизмат масалалари юзасидан бир-биримизни тўлиқ тушунамиз.

Шарлотта унинг сўзлаш тарзини ёшига номувофиқ расмиятчилик деб ҳисоблади. “Ҳаётий таъсир кўрсатади” деганининг ўзи ноодатий эди; “жуда катта қувонч”, “тўлиқ тушуниш” ҳам унинг кулгисини қистатган эди. Бунақа



бирикмаларни Ример қўлласа бўлади, улар ёшгина йигит оғзидан хийла ғалати, ўта расмийлиги боис ғайритабиий эшитилади. Шарлотта сездики, бу одат тусига кирган сўзлаш тарзи бўлиб, сўзловчи унинг ўта баландпарвозлигини сезмайди, шунингдек, у Шарлоттанинг юзи беихтиёр бужмайганини ҳам сезмади, негаки бунинг сабабини фаҳмлашдан йироқ эди. Шарлотта унинг сўзларидаги сунъийликни саргузаштлари ҳақида билганлари, анави Аделнинг катта нам оғзидан эшитганлари билан солиштиришга уринди.

У Августнинг винога ружу қўйгани, аскарнинг хотини ҳақида, бир марта қамалгани, унинг дағаллиги сабаб Римернинг кетиб қолгани ҳақида ўйлади; ўша машъум кўнгиллилар воқеасидан кейин сунъий қайта тикланган сохта ижтимоий мавқеи ҳақида, уни қўрқоқликда, номардликда айблашгани, таъна-маломатлар юкини кўтаришга мажбур бўлганини эслади; буларнинг ҳаммасининг устига Оттилияга, малла сочли, ёқимтой “амазонка”га бўлган номаълум интилиши ҳақидаги ўйлар қалқиб чиқди. Аслини олганда, бу севги унинг ўзига хос сўзлаш тарзига ҳечам зид келмас, балки, Шарлоттанинг назарида, турли йўллар билан, бироқ барибир бевосита ўша севги билан боғлиқ, у билан мувофиқ келарди. Шу билан бирга, бу севги унга, кекса Шарлоттага ҳам дахлдор, тўғриси айтганда, унинг иккинчи, кенг тарқалган “мен”и билан қандайдир ўта таъсирли, вазиятни мураккаблаштирадиган бир тарзда дахлдор эди, чунки ўғилнинг ва ошиқнинг характер-хусусиятлари бирга қўшилиб кетган, гарчи ўғил ўғил даражасида қолган бўлса-да, бу дегани: у ўзини отасидек тутарди. “Ё Худойим!” – ўйлади Шарлотта унинг анча-мунча чиройли ва ўхшаш чехрасига назар соларкан, – “Ё Худойим!” Ушбу илтижоли нидода манави йигит таъсирида унда кўз очган ҳаяжон ва мулоийм бир меҳр ўз мужассамини топган, шунингдек, у Августнинг фикр ифодалаш тарзидаги кулгили ҳолатга ҳам тегишли эди.

Бундан ташқари, у ўзига топширилган вазифани, айрим ҳолатларга аралашиб, маълум бир ишларни тўхтатишни, ё ошиқни “амазонка”дан ёки бўлмаса “амазонка”ни ошиқдан ажратиш ҳақидаги унинг юрагига етиб борган илтимосни ўйлади. Бироқ, очиғини айтганда, унда бу ишга қизиқиш ҳам, интилиш ҳам йўқ эди, чунки “амазонка”ни “қутқизиш” мақсадида унга қарши фитна уюштиришни у ортиқча талаб деб ҳисобларди. “Амазонка”нинг очиқ-равшан вазифаси аскар хотини ва ўшанга ўхшаганларни майдондан суриб ташлаш бўлса, бу ҳаракатда у, яъни кекса Шарлотта тўлиқ “амазонка” тарафида бўлади.

– Жаноб камерал маслаҳатчи, – деди Шарлотта, – шундай иккита обрўли инсон, сиз ва менинг куёвим бир-бирларингни қадрлаганларинг мени қувонтиради. Ҳар ҳолда, мен буни биринчи марта эшитаётганим йўқ. Синглим ёзма шаклда ҳам (у Август нутқининг кулгили баландпарвозлиги устидан кулиш учун шундай сўзлади) менга бу ҳақда айтган эди. Шу мавзуда сўз очганингиз муносабати ила, сизни яқинда саройдаги хизматингизда юқори кўтарилганингиз билан табриклашга руҳсат этинг.

– Беҳад миннатдорман.

– Сиз албатта бундай илтифотга муносибсиз, – давом этди Шарлотта. – Сизнинг ишчанлигингиз, ҳерцог учун, давлат учун хизмат қилишга жиддий ёндашишингиз ҳақида кўп бора эшитганман. Агар шундай хулоса чиқаришга ҳаддим сиғса, сизга ёшингизга нисбатан кўп вазифа юкланган. Агар адашмасам, сиз бу вазифалардан ташқари яна отангизнинг ишларига ҳам яқиндан ёрдам бераркансиз.

– Бундай имкониятга эга бўлганимдан беҳад хурсанд бўлмоғим керак, – жавоб берди у. – Биринчи ва бешинчи йилда қаттиқ оғриганидан кейин унинг ёнимизда эканлигига мўъжизадек қарашга одатланганмиз. Иккала сафар ҳам мен жуда ёш эдим, аммо ўшандаги даҳшатни яхши эслайман. Биринчи марта стенокардиянинг хуружи уни сал бўлмаса гўр лабига олиб бориб кўювди. Касаллик ўқтин-ўқтин йўталга кўшилиб, отам тўшакда ётолмай қолди, ётса нафаси қисиб қоларди. У дардни оёқда туриб энгишга уринди. Асабийлик анча вақтга чўзилди. Бундан ўн бир йил олдин у томир тортишиш билан кечган иситмага йўликдики, узоқ вақт биз унинг ҳаёти учун титраб турдик. Йеналик доктор Штарк уни даволаган эди. Танг ҳолатдан кейин тузалиши бир неча ойга чўзилди ва доктор Штарк унга Италияга саёҳат қилишни тавсия этди. Аммо отам унинг ёшида бунақа сафарга журъат қилолмаслигини айтди. Ўшанда у эллик олти ёшда эди.

– Бу – қариликни жуда эрта бўйнига олди, дегани.

– Сиз ҳам шу фикрдамисиз? Ўтган ва ундан олдинги йили ўзини жуда яхши ҳис қилган “Райнбўйи Италияси”га боришни ҳам рад қилди, чамамда. Унинг йўлда бахтсиз ҳодисага йўликқани ҳақида эшитган бўлсангиз керак-а?

– Йўқ, эшитмадим. Унга нима бўлган эди?

– О, ҳалиям охири бахайр бўлди. Шу ёзда, онамнинг вафотидан кейин...

– Қимматли жаноб фон Гёте, – қўрқиб унинг сўзини бўлди Шарлотта, – ўзингиз эслатмасангиз... қандай қилиб ёдимдан кўтарилибди... бундай оғир жудолик боис сизга ўзимнинг чуқур таъзиямни билдиришни унутибман. Аммо сиз, кекса дўстингизнинг юракдан чиққан изҳорига ишонасиз, шундайми?

Август коп-қора, мулойим боқувчи кўзлари билан унга назар ташлади ва тагин ерга қаради.

– Чин юракдан раҳмат, – дея ғудранди у.

Бир неча мотам сониялари жимликда кечди.

– Ҳар ҳолда, – деди Шарлотта кейин, – бундай оғир зарба қимматли яширин маслаҳатчимизнинг саломатлигига у қадар жиддий таъсир қилмаган, деб ишонса бўлар.

– Онам касал бўлган охириги кунларда отамнинг ҳам соғлиги ёмонлашди, – жавоб берди Август. – Онам оғирлашиб қолгач, у ишлаб ўтирган Йенадан шошилинич қайтиб келди, онам дунёдан ўтган куни отам иситмалаб, тўшакка миҳланиб қолган эди. Эшитган бўлсангиз керак, онам оёқ-қўлларининг чангак бўлиб қолишидан жуда қийналиб ўлди. Мени ҳам унинг ёнига киритишмади, дугоналаридан ҳам бирортаси ёнида ўтирмади. Римернинг хотини, Энгельс, Вульпиуслар – ҳаммалари қочиб кетишди. Чамаси, унинг аҳволига чидаб бўлмасди. Четдан иккита қаровчи аёлни чақиришди, ўшаларнинг қўлида жон берди. Бу афтидан... бу ҳақда бир нарса деёлмайман, қандайдир аёллар дарди эди, бўйидан тушишми ёки бола ўлик туғилганми, хуллас, ўлимга олиб келган дард. Менга шундай туюлди. Эҳтимол, чангак бўлиб қолгани унинг касаллигини шу маънода тушунишимга мажбур қилгандир, шу билан бирга, мени хушмуомалалик билан у ерга киритмаганлари шу гумонимни янада тасдиқлади. Агар отамнинг ўзи ўшанда тўшакка миҳланиб қолмаганида, уни ҳар қандай ғам-андухли ҳодисалардан четда юришга мажбур қиладиган таъсирчан асаб тизимини химоя қилишимиз жуда қийин бўларди. Шиллер жон бераётганида ҳам



у тўшакда ётган эди. Ўлим ва қабрга яқинлашишдан уни табиатнинг ўзи асрайди – бунда мен қисмат ва ироданинг ўзаро алоқасини кўраман. Сиз билсангиз керак, унинг тўртта опа-укалари гўдаклигида ўлиб кетишган. Отам яшаяпти, бардам-бакувват десак ҳам бўлади; лекин у ёшлигидан бошлаб бир марта эмас, бир неча марта лаб гўр оғзига бориб қолиш даражасида касал бўлган, бунда мен Вертер даврини кўзда тутяпман, – у хушёр тортиб, тутилиб қолди ва қўшиб қўйди. – Жисмоний танглик демоқчиман, ўсмир боланинг қон тупуриши, эллик ёшидаги оғир касалликлар, уни Богемия курортларининг кунда-шундасига айлантириб қўйган зардобнинг баданга тарқалиши, буйрак санчиғи каби дардларни, ҳеч бир сабабсиз-несиз ҳаёти қил устида қолган кезларни-ку, айтмаса ҳам бўлади, бутун Ваймар ҳар куни уни йўқотишдан қўрқиб, титраб-қақшаб турарди. Бундан ўн бир йил олдин Шиллер вафот этганида барча нигоҳлар ташвиш ичида унга қаратилган эди. Онам шундай касалманд одам ёнида ҳамиша гул-гул очилиб юрарди, лекин у ўлиб кетди, бу – яшаяпти. Ҳар қанча ташвиш тортишимизга қарамасдан у ҳаётнинг этагидан маҳкам тутган, гоҳида у ҳаммамиздан кўра узокроқ яшаса керак, деб ўйлаб қоламан. У ўлим ҳақида билишни ҳам истамайди, уни инкор қилади, унинг устидан жимгина олдинга тикилади. Агар мен унинг кўз олдида ўлсам бу нарса қандай осон юз бериши мумкин, гарчи мен ёш, у кекса бўлса-да, лекин менинг ёшлигим унинг кексалиги олдида нима деган гап! Мен унинг ҳаётидаги бор-йўғи тасодифий, арзимас бир ўсимта, борди-ю мен ўлсам, бу ҳақда у миқ этмаган бўларди. У шундай қилади, мен уни биламан. Таъбир жоиз бўлса, унинг ҳаёт билан мулоқоти хавфли дўстликка ўхшайди, у ҳар қандай хунук, ваҳимали кўринишлар, жон бериш, тобутга қўйилиш манзараларидан ўзини астагина четга олади. Дафн маросимларига боришга ўзини ҳеч қачон мажбур қилмаган, Ҳердерни, Виландни, руҳан беҳад боғланиб қолган ҳерцогиня Амалияни тобутда кўришни истамаган. Уч йил бурун Османштедтда, Виланднинг дафн маросимида мен ундан вакил бўлиб қатнашиш шарафига муяссар бўлган эдим.

– Ҳм, – деди Шарлотта ичида деярли ғазабга айланган норози оҳангда. – Дафтарчамга, – деди у сал кўзларини қисиб, – ўзимга ёққан фикрлар ёнига бир жумлани қўшиб қўйгандим. Мана у: “Сен ҳар қандай бошқа тимсоллар каби ўлимнинг ўзгарувчан тимсоллари билан ер юзида одатдагидек хотиржам яшаб келдинг-ку, энди қачондан бери ўлим сени дахшатга соладиган бўлди?” Бу “Эгмонт”дан олинган.

– Ҳа, Эгмонт, – дея такрорлади Август. Кейин бошини кўйи эгди, дарҳол яна кўтарди-да, Шарлоттага қаттиқ тикилиб, синовчан назар солди, сўнг яна ерга қаради. Шундан сўнг Шарлотта, мен қарши курашаётган ҳис-туйғуларни у атайлаб қайта қўзғатмоқчи бўлди, бундай тез назар ташлаб олиши ўз ютуғининг тасдиғини кўриш бўлса керак, деган хаёлга борди. Сўнгра Август суҳбат маромини тез ўзгартирди ва сўзларини силлиқлашга шошилди чоғи, шундай деди: – Албатта, отам онамни тобутда кўрди ва у билан юракларни тилка-пора қиладиган бир ҳолатда видолашди. Бизда онамнинг ўлимига бағишлаб ёзган шеъри бор. Унинг жони узилгандан кейин бир неча соат ўтгач бу шеърни, афсуски менга эмас, хизматкорга айтиб туриб ёздирган, мен бошқа юмушлар билан банд эдим, ўзи тўрт мисра шеър, аммо жуда таъсирчан:

*Эй қуёш, сен энди уринма бекор
Қора булутлардан чиқма чарақлаб.
Ҳаётимнинг қолган кунлари буткул,
Ўтар уни мудом йиғлабу йўқлаб.*

– Ҳм, – деди яна Шарлотта ва нима дейишни билмай бош ирғади. Кўнглидан кечдики, шеър бир томондан у қадар аҳамиятли ҳам эмас, иккинчи томондан муболағадан ҳам холи эмас. Шу билан у яна шубҳалана бошлади, – Августнинг унга тикилган нигоҳида бунинг тасдиғини кўрди, – гўё Август, у овоз чиқариб айтмаган, фақат хаёлидан ўтган, бир-бирларининг кўзларидан уқиб олишлари мумкин бўлган бу хулосани зўрлаб билиб олмоқчидек эди. Шунинг учун Шарлотта нигоҳини пастга олди ва тушунарсиз бир мактовни ғўлдирди.

– Ушбу шеърнинг борлиги жуда муҳим-а, шундайми? – сўради Август, ҳеч нарса тушунмаган бўлса-да, – бунга роса қувонаман, мен уни кўп нусхада кўчириб, саройдагиларга тарқатдим. Улар буни ўқиб ғазабланишар, ўз эркинлиги ва бемалоллигидан, шубҳасиз, воз кечолмаса-да, отам онамга қанчалик садоқатли бўлганини билиб, эҳтимол уялишар, шундан ибрат олишар. Отам онамни қанчалар эъзозлаганини, унинг хотирасини нечоғлик қадрлашини, улар ғазаб-нафрат, ғийбатлар билан таъқиб қилган аёлнинг хотирасини ардоқлашини кўриб қўйишсин. Хўш, нима учун таъқиб қилишди? – сўради қизишиб. – Шунинг учунки, у саломатлиги кўтарган кезларда кўнгил ёзишни, рақс тушишни хуш кўрар, қувноқ давраларда бир-икки стакан ичарди. Қулай сабаб-а? Отам бунга кулиб қўяқолар, гоҳида менинг хузуримда онамнинг бироз кўполроқ қувноқлиги учун ҳазиллашар, бир марта ҳатто онамнинг атрофида сеҳрли бир қувноқлик хукм суриши ҳақида кичкина шеър ҳам ёзган эди, бироқ бу очиккўнгиллик билан, уни рағбатлантириш руҳи билан йўғрилган эди. Сирасини айтганда, у уйда, бизнинг ёнимизда бўлишдан кўра кўпроқ сафарларда, Йенада, курортларда бўларди. Шундай вақтлар ҳам бўлардики, менинг туғилган кунимга тўғри келадиган рождествода келолмай, Йенадаги саройда, ўз ишлари билан қолар, фақат совға жўнатиш билан чекланар эди. У узокдами, яқиндами, фарқи йўқ, онам унинг жисмоний саломатлиги учун шунчалик қуюнардики, қимматли асарларини ёзишига халакит берадиган ҳар қандай ташвишлардан уни ҳимоя қилиб, уйдаги юмушлар юқини бутунлай ўз гاردанига оларди, тўғри, у отамнинг ижодини тушунишни даъво қилмасди, – бошқалар уни қанчалик тушунади? – бироқ уларни ҳурмат қиларди, отам буни жуда яхши биларди ва бунинг учун ундан миннатдор бўларди. Саройдагиларимиз ҳам агар отамнинг асарлари моҳиятига етишганда эди, онамга миннатдорлик билан муносабатда бўлган бўлардилар, йўқ, бунга уларнинг разил табиати йўл бермади, улар онамнинг устидан кулишни, у назокатли эмас, семиз, ёноқлари кип-қизил, француз тилини билмайди, деб уни ғийбат қилишни афзал кўришди. Бироқ буларнинг бари ҳасад, ёвуз ичиқоралиқдан ўзга нарса эмас, чунки онамга улкан бахт насиб қилган эди, у хонадоннинг қалби, улуғ шоирнинг, улкан давлат арбобининг хотини эди, Ҳасад ва фақат ҳасад! Шунинг учун онамнинг вафотига шу шеър битилганидан қувонаман, негаки саройдаги зодагонлар буни кўриб аламдан кўкариб ўлади, ахир шеър шундай ажойиб, мазмундор-да, – хитоб қилди у муштларини қаттиқ тугиб, ғазаб, нафратга тўлганча. Кўзлари хира тортиб, манглай томирлари бўртиб кетди.



Шарлотта кўз олдида забти тор, жанжалга мойил одам турганлигига амин бўлди.

– Ардоқли жаноб камерал маслаҳатчи, – деди у ва эгилиб Августнинг титраётган муштига қўлини кўйди-да, қисилган бармоқларни меҳрибонлик билан ёзди, – ардоқли жаноб камерал маслаҳатчи, мен бутун қалбим билан сизни тушунаман, айниқса, раҳматлик онангизнинг хотирасини шу қадар қадрлашингиз, шундай улуғ отангиз билан фахрланиш туйғусини изҳор қилишдан чарчамаслигингиз мени мамнун қилди. Сизга тақдир nasib этган шундай отанинг ўғли бўлиш, бу – найрангбозлик эмас. Сиз олийжаноблик билан, зодагонларнинг фикрларига қарама-қарши ўларок, ҳаммамизга ўхшаган, яъни умумий андазага кўпроқ тўғри келадиган суюкли онангизнинг хотирасини шу қадар ардоқлашингизни мен сиздаги энг яхши хислат деб ҳисоблайман, чунки мен ҳам онаман, ёшимиз нуқтаи назаридан сизнинг ҳам онангиз бўлишим мумкин эди. Энди ҳасадга келсак! Худо гувоҳ, фикрингизга тўлиқ қўшиламан. Мен ундан ҳамиша нафратланганман, ҳамиша ундан иложи борича ўзимни олиб қочганман – бемалол айтишим мумкин: бунинг уддасидан чиққанман. Бировнинг қисматига ҳасад билан қараш – қанчалар тубанлик! Ҳаммамиз ҳам бандалар бошига тушадиган кулфатларни тотиб кўрамыз-ку; бошқаларнинг қисматига ҳасад қилиш қанчалар хато, қанчалар бемаънилик ахир! Чинакам жирканч, нолайик туйғу. Биз ўз қисматимизнинг моҳир устаси бўлишимиз, бошқаларнинг ишларига беҳудага аралашавериб ҳолдан тоймаслигимиз лозим.

Август хижолатомуз жилмайиб, Шарлотта унга кўрсатган оналик меҳри учун миннатдорлик белгиси сифатида сал эгилди ва ёзилган кўлини кўксига кўйди.

– Сиз ҳақсиз, қимматли хоним, – деди у, – онам жуда кўп азият чекди. Гўрида тинч ётсин. Лекин нафақат онам учун қаттиқ хафаман. Отам учун ҳам қайғураман. Энди, ҳаёт ўтиб кетаётгани сингари ҳаммаси ўтиб кетди, тинч-осойишта палла келди. Халал берадиган мушкулот ер остига кетди. Бироқ у бир вақтлар қанчалар халақит берди, мунофиқлар, ахлоқпарастларни жонидан тўйғазди, отам уларнинг хоҳишлари билан ҳисоблашмай, уларнинг ахлоқ қоидаларига зид ўларок оддий халқдан чиққан қизни ўзига тенг кўриб, уларнинг кўз олдиларида у билан яшай бошлагани учун отамни ҳақорат қилишди, орқаворатдан ғийбат қилишди! Улар имкон топган заҳоти буни менга ҳам сездириб қўйишга интилишди, менга кўз остидан қараб устимдан кулишди, таъна ва афсус билан елкаларини қисиб қўйишди, гўё мен мавжудлигим учун бу эркинликдан миннатдор бўлишим керакдек! Гўё отамдек инсон ўз хоҳиш-иродаси билан яшашга ҳаққи йўқдек, гўё у фақат қотиб қолган ахлоқий қоидаларгагина риоя қилиши зарурдек... Бу насроний ватанпарварлар ва саховатпеша маърифат-парварлар ҳеч ён беришни иташмади, гарчи эркин ва автоном гўзаллик қонунини нафақат санъат, балки ҳаётнинг ўзи илгари суриб турган бўлса-да, улар даҳо ва ахлоқ ўртасидаги қарама-қаршилиқ ҳақида айюҳаннос солишди, бунга уларнинг фаҳм-фаросатлари етмади, тафовут ҳақида, ноҳуш қилиқ ҳақида дод-вой қилишди. Хотинларнинг ғийбати! Ҳар ҳолда улар инсон шахсини тан олишмаса ҳам, даҳо шоирнинг ҳуқуқларини эътироф этишлари керак эди-ку? Худойим, ўзинг асра! “Майстер”ни фоҳишалар уяси, “Рим элегиялари”ни заиф ахлоқ ботқоқлиги, “Худо ва баядера” ҳамда

“Коринфлик келин”ни беадаб иборалар йиғиндиси деб аташди. “Вертер”ни энг зарарли ахлоқсизлик дея айблашганига ҳайрон қолмаса ҳам бўлади.

– Бу мен учун янгилик, жаноб камерал маслаҳатчи, нахотки шунга журъат қилган одам...

– Топилди, қимматли хоним, топилди. “Ҳамроз диллар”ни ҳам шу тахлит айблашди, бу романга бадахлоқ асар деган тамға босишди. Агар сиз одамларда бирор нарсага журъат етишмайди, деб ўйласангиз, демак, сиз одамларни яхши билмайсиз. Агар булар оддий, бемулоҳаза оми халқ бўлса эди. Йўқ, классицизмга, эстетик автономияга қарши бўлганларнинг ҳаммаси – марҳум Клопшток, марҳум Ҳердер, Бюргер, Штольберг, Николаи ва шуларга ўхшаганлар, ҳаммалари отамни руҳан эзишди, ноқонуний иттифоқлари учун онамга ола қарашди. Нафақат консисториянинг¹ президенти, отамнинг дўсти, мени диндорлар сафига кўшишдан бош тортмаган Ҳердер, хатто отам билан бирга “Ҳикматлар”ни чиқарган марҳум Шиллер ҳам, буни аниқ биламан, онамдан жирканиб юз ўгирган, ўзига ўхшаб дворян қизни эмас, балки ўз даражасидан паст қизни олгани учун отамни зимдан айлаган эди. Ўз даражасидан паст эмиш! Гўё менинг отамдек инсон у ёки бу даражадаги одамлар тоифасидан бўлса, ахир у ягона-ку! Бундай одам руҳан ҳар қандай ҳолатда ўз даражасидан пастга тушиши лозим, демак табақага айиришнинг нима кераги бор? Ахир Шиллернинг ўзиям наслий асилзодалиқдан кўра руҳий асилзодалиқнинг устунлигини афзал кўрарди-ку, у буни отамдан кўра кўпроқ уқтирарди. Унда у нега отамга ғамхўрлик қилиш орқасида руҳий асилзодаликка ҳалол меҳнати билан эришган онамдан юз ўгирди экан?

– Қимматли жаноб камерал маслаҳатчи, – деди Шарлотта, – гарчи эстетик автономия нима эканлигини билмасам-да, сизнинг фикрингизга тўлиқ кўшиламан, шунинг учун ўзимга унчалик тушунарли бўлмаган бу масалада ўйламасдан маъқулласам, мени Клопшток, Ҳердер ва Бюргер сингари улуғ инсонлар билан, айниқса, одоб ва ватанпарварлик масалаларида фикрим тескари келиб қоладими, деб кўркаман. Бундай бўлишини истамасдим. Бироқ бундай эҳтиёткорлик, Германиянинг улуғ шоири шаънига доғ туширишга, қимматли яширин маслаҳатчимизни руҳан эзишга журъат қиладиган одамларга қарши сизнинг тарафингизда туришимга халақит бермайди.

Август эшитмади. Янгидан бостириб келган ғазаб исканжасида ўзининг гўзаллик ва ёқимтойлигини йўқотган қора кўзлари бежо алангларди.

– Ахир ҳамма ишлар рисоладагидай тўғри бўлмаганмиди? – бўғиқ овоз билан давом этди Август. – Отам онамни меҳроб олдига олиб бориб, қонуний хотини қилмадими, ахир бундан олдин мен отамнинг қонуний ўғли сифатида олий даражадаги ёрлик билан тасдиқланиб, керакли имтиёзларга эга бўлмадимми? Ҳамма гап шундаки, аслида наслий асилзодалар биздек руҳий асилзодаларга қарши ғазабдан ёрилиш даражасига етмоқда, ҳар қандай ярамас кавалерист арзимаган сабаб билан, ўз қарашларим ва отамнинг тўлиқ розилиги билан Европанинг энг улуғ ҳукмдорига қарши урушишга бормаганим учун мени масхаралашга, онамга тил теккизишга йўл кўяди. Бу зоти бузуқ дворянчанинг руҳий асилзодаликка қарши бунақа ҳаракати учун камоқ жуда енгил жазо. Бунга жаллод керак, бунга киздирилган темир керак...

У ғазабдан кўкариб, ўзини йўқотган ҳолда мушти билан тиззасига урди.

– Қимматли жаноб камерал маслаҳатчи, – аввалгидек юпатувчи оҳангда деди Шарлотта ва унга томон эгилди, сўнгра унинг ғазабланганидан ку-

¹ Консистория – черков ишларини бошқарувчи идора.

чайган вино ва одеколон ҳидини сезиб, ўзини яна орқага олди. Титраётган мушт қайтадан очилишини кутиб турди ва ярим қўлқопдан чиқиб турган бармоқларини меҳрибонлик билан Августнинг қўли устига қўйди. – Шунча қизишишнинг нима кераги бор? Мен сизни унчалик ҳам тушунмаяпман, менимча, биз шубҳа-гумон ва кераксиз хаёллар ичида йўқолиб кетяпмиз. Мавзудан четга чиқиб кетдик. Ёки тўғрироғи, сиз четга чиқдингиз. Мен тинмай ўзимча сиз боя эслатганингиз қимматли яширин маслаҳатчимиз йўлиққан фалокат ҳақида ўйлаяпман, агар сизни тўғри тушунган бўлсам, у фалокатдан ҳарқалай омон қолган, шундайми? Акс ҳолда мен аллақачон бу воқеани аниқлаштириб олган бўлардим. Нима бўлган эди ўзи?

Август яна бир неча марта чуқур-чуқур нафас олди ва аёлнинг меҳрибончилигига жилмайиб қўйди.

– Нима бўлган дейсизми? – сўради у. – А-а, ҳеч қандай қўрқинчли ҳодиса юз бергани йўқ. Сизни хотиржам қилсам бўлади. Йўлдаги нохуш ҳодиса... Воқеа бундай бўлган: шу ёзда отам қаёққа боришни анчагача ҳал қилолмай турди. Богемия курортлари жонига теккан, энг қайғули 1813 йилда у ерда сўнгги марта бўлган эди, ўшандан бери Теплицга назар солмаган, бундан афсусланмай илож йўқ, чунки сув билан уйда даволаниш курортнинг ўрнини босолмайди, Берка ва Теннштедт ҳам худди шундай. Яқинда у фойдаланган Теннштедтнинг олтингугуртли ванналарига нисбатан Карлсбад суви қўлидаги ревматизми учун фойдалироқдир эҳтимол. Аммо Карлсбаддан унинг кўнгли қолган эди, негаки ўн иккинчи йилда ўша ернинг ўзида буйрак санчиклари хуруж қилган, бу илгари бошидан ўтказган хуружлардан энг оғири бўлган эди. Шунда унинг ёдига Висбаден тушиб қолди: ўн тўртинчи йилнинг ёзида у илк бора Райн, Майн ва Неккер водийларига саёҳат қилди, бу саёҳат уни кутилганидан ҳам ортиқ тетиклаштирди, руҳини кўтарди. Узоқ йиллардан кейин у ўз она шаҳрида бўлди.

– Биламан, – бош ирғади Шарлотта. – Афсуски, у ўшанда меҳрибон онажонини, қимматли империя маслаҳатчиси хонимини учратолмаган, у оламдан ўтган эди! “Франкфурт почта хабарлари” газетаси ҳам ўшанда шаҳарнинг буюк фарзандининг таширифи шарафига каттагина мақола эълон қилганидан ҳам хабарим бор.

– Ҳа, албатта! Айтмоқчиманки, у Висбаденда Сельтер ва тоғ ишлари бўйича маслаҳатчи Крамер билан бирга вақтини ёқимли ўтказиб, қайтиб келаётганида Франкфуртга кирган. Ўша ердан Муқаддас Роҳ ибодатхонасига борган, кейинроқ уйга қайтгач, ажойиб меҳроб эскизини чизган эди: Муқаддас Роҳ ёш зиёратчи сифатида ота уйини тарк этиб, бутун бойлиги, олтинларини болаларга бўлиб бермоқда. Сюжет беҳад оддий ва таъсирчан. Асарни профессор Мейер билан бизнинг йеналик танишимиз Луиза Зайдлер яқунлашди.

(Давоми келгуси сонда.)

УЙҒУР МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИДАН

Уйғур мумтоз адабиёти ва унинг вакиллари ижодига Жалолиддин Румий, Абдурахмон Жомий, Саъдий Шерозий, Низомий Ганжавий, Низомиддин Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб каби буюк шоир ва мутафаккирларнинг ижоди катта таъсир кўрсатди.

“Уйғур шоирлари ижодини Алишер Навоийнинг бадиий меросисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Хусусан, XVII–XIX асрларда улғу устозга шогирликни орзу қилмаган уйғур шоири йўқ десак, муболаға бўлмайди”, дейди бу ҳақда адабиётшунослар.

Қуйида турли даврларда яшаб, уйғур шеърияти ривожига муносиб ҳисса қўшган турли шоирлар ижодидан намуналар эътиборингизга ҳавола этилмоқда.

Муҳаммад Сиддиқ ЗАЛИЛИЙ

(XVII асрнинг охири ва XVIII асрнинг иккинчи ярми)

*Уйғур тилидан
Омонбек ЖАЛИЛОВ таъдиди*

* * *

*Сени Лайлию Раънодек ажойиб дилрабо дерлар²,
Мени Мажнуни ҳайрондек кўйингда бир гадо дерлар.*

*Ажабдур эй шаҳи хўбон кечаю кундуз шиқингда,
Ҳамиша мен наво қилсам, доғи сен бенаво дерлар.*

*Боқибон эл сори, жоно, юзингдин бир ниқоб олсанг,
Рухингни чун моҳи анвар, тажаллийи Худо дерлар.*

*Табассум айлабон токи, назар қилсанг гўристонга,
Туриб гўрида барча мурда, унга ҳасрато дерлар.*

*Кўрубон баъзи ошиқларки, ҳалқа-ҳалқа зулфингни,
Азалдин бирга солгон бу ҳама занжири по дерлар.*

*Юриб сўрдим табиблардин надур бу дардима дармон,
Табиб айтурки, эй нодон, бу дардни бедаво дерлар.*

* Манба: Хитой халқ республикаси Шинжон уйғур автоном ўлкаси уйғур мумтоз адабиёти тадқиқот жамияти томонидан “Шинжон халқ наشريёти”да турли йилларда нашр қилинган китоблардан фойдаланилган.

² Худди шундай матлалли ғазал Б.Машрабда ҳам учрайди.

*Отининг хоки роҳига Залилий юзини сурди,
Нидо келдики қасрингдин, кўзинг сур, тўтиё дерлар.*

НАВБАТИЙ

(XVII асрнинг охири ва XVIII асрнинг биринчи ярми)

* * *

*Чиқди ногоҳ маҳваши турфа нигори ўзгача,
Очилиб, чун лола аҳмар, гулузори ўзгача.*

*Икки шаҳло кўзлари кўнглим қушини қилди сайд,
Мубтало айлаб мани ёри нигори ўзгача.*

*Отди мужгон ўқлари пайваста қошин ё қуруб,
Тегди новак ўқлари, қилди қарори ўзгача.*

*На илож айлай ёронлар, дард ўлдирди мани,
Барча дардлар бир сари, ўқ захмқори ўзгача.*

*Ястанибдур моҳитобон чехрасин пинҳон этиб,
Аждаҳо янглиг ики зулфи, нигори ўзгача.*

*Муддао қўймас анинг хуснин тамошо қилгали,
Икки саф лашкар турубдур, сад ҳазори ўзгача.*

*Муддатибдур мунтазирдурмен жамолига анинг,
Раҳм этгай деб қилурмен нола зори ўзгача.*

*Келмагай оламга андоғ нозанин макқорасе,
Бир тараҳҳум золими ҳардам шикори ўзгача.*

*Кеча-кундуз мен жамоли шавқида бўлдим хабар,
Кошки, бу Навбатийга ё бўлса ёри ўзгача.*

Хожа Ёқуб АРШИЙ

(1685–1756)

* * *

*Жилвагар бўлди манго бир канизаки нозуккина,
Кокули ҳар ён сочилгон, қоп-қора кўзлуккина.*

*Ёшлиг айларму ва ё шўхлуқ қилурми, билмадим,
Лобалар кўргузмиш ул ҳар лаҳза юз турлуккина.*

Лабларидин эжон берурда нози шивасин кўрунғ,
Жон олурда йўқ эмиш мундоғ яна чобуккина.

Сабзаи гул рангида бир ҳол йўқдур ёзу қиш,
Турфадурким, қип-қизил мангзи¹, қошидур кўккина.

Айтиб эрди бир куни, келгил хуморингни ёзай,
Деб экан, борсам умид айлаб, бори ўтруккина.

Шўхлуқ ижнос этиб, билмай нечадин тутма саҳл,
Гарчи ўғлонваши эрур ул, бўлса ҳам сўзлуккина.

Шўхи жавлон, жилваи кофир, шеваси сайёдлик,
Сарви қад, сиймин зақан, ҳам орази ўтлуққина.

Нимча норанжи, қизил кўнглак, бошида қарқара,
Сунбули бешидин ўрулган, тол чибиқ бўрклуккина.

Арший, ёшлар васфида ёшлиқлиқингни қўймойин,
Лоуболиқ²дин дединг сўзлар, бу эмди шуккина³.

ФУТУҲИЙ

(XVII асрнинг охири ва XVIII асрнинг биринчи ярми)

* * *

Бир кичик дилбар кўриб мен қомати нозуккина.
Гунча лаб ҳаваста эрур қип-қизил ўнглуккина.

Гарчи ёшидур кичик, ширин лаби асру сучук,
Ҳар боқшида кўзининг иймози бир турлуккина.

Ашкдек бир ерда самоъ-жилва айлаб ҳар тараф,
Қирмизи кўнглак ичида тор тишиқ бўркликкина.

Кулмусуб деди манга: бир кун санга раҳм айлагум,
Кўзидин билдимки, эрмас хандаси ўтруккина.

Навмид⁴им эрди бу ёлгон ваъдасидин сурулуб,
Ёш болалар ичра кўрдим ногаҳон сурлуккина.

Ихтиёр этдим аёгин ўфкали, қилмай қабул,
Сесканиб қочди самандин сакратиб чобук⁵кина.

¹ Мангзи – юзи.

² Лоуболиқ – йўқлик.

³ Шуккина – индамай туриш.

⁴ Навмид – ноумид.

⁵ Чобук – чавандоз.



*Чунки кўрдим мунча макру шевалар андин дедим,
Эй Футухий, ун чиқармай энди бўлгил шуккина.*

МАҲЗУН

(XVIII аср)

* * *

*Гул яқо чок айлади, рухсори олингни кўриб,
Сарви ар-ар титради нозук ниҳолингни кўриб.*

*Янги ой қон йиғлади, эрмас шафақ чарх узраким,
Қоматин хам айлабон, мушкин ҳилолингни кўриб.*

*Сайр этиб кўнглум қуши боғланди зулфунг домига,
Дона янглиғким, лабинг устида холингни кўриб.*

*Хизр суйи бирла Исо ёшуниб бўлди хижил,
Лаълинг ичра ногаҳон ширин зилолингни кўриб.*

*Бир нафас жон турмасун танда, сани гар кўрмасам,
Хизр умридур манго ўлсам жамолингни кўриб.*

*Жаннат ул-фирдавс аро сан бўлмасанг, эй маҳжабин¹,
Тонг эмасдур кечсам андин чун висолингни кўриб.*

*Эй кўнгул, кўйида бўлдинг неча йилдин нотавон,
Раҳмиси келмасму бир озурда холингни кўриб.*

*Аҳли дунёнинг ипак тўнини қилма орзу,
Эй фақир, шукр эт, чу бўлгон эски шолингни кўриб.*

*Маҳзуно, май истасанг синдур кўнгулни, бўл гадо,
Дайр пири май берур, синган сафолингни кўриб.*

ҚАЛАНДАР

(XVIII асрнинг ўрталари – XIX асрнинг биринчи чораги)

* * *

*Илитди кўнглумни Хўтанда бир ажойиб дилбари,
Ул париваиш нозанин бир боқмади ошиқ сари.*

¹ Маҳжабин – Ой.

*Ким кўрибдур бу жаҳон ичинда мендек зорни,
Юрак-бағри кабобу кўзлари хунборни.*

*То санга бердим кўнгилни, эй маҳи номехрибон,
Кўрмади ҳеч ким бу олам ичра мендек хорни.*

*Не бўлур қатл айласанг сен Хайдари каррордек,
Шум рақибу золиму хунхораи бадкорни.*

*Не илож айлай, мусулмонлар, мен ул сайёдга,
Жон қушумга дом этибдур турраи¹ таррорни.*

*Не бўлурким манга ҳам бир илтифоте айласа,
Лутфунг ила қул қилибсен мўъмину куффорни.*

*Қилмади Жамииду Искандарга бу дунё вафо,
Чолғил, эй мутриб, рубобу, қонуну сеторни.*

*Давр агар сурсанг Сулаймондай, эй олий гуҳар,
Қилдурур охир сани, бу чархи ноҳамворни.*

*Топмадим излаб, Қаландар, даҳр аро бошдан аёқ,
Дегали рози дилим бир соҳиби асрорни.*

Охунд Мулла МАШҲУРИЙ

(XVIII аср)

* * *

*Гунча лаълингга, эй ширин даҳан, суйгум келур,
Боғи ҳуснингга кирибон гунчалар узгум келур.*

*Тийра хотир ҳамнишинлардан ер узра мен малул,
Осмон узра чиқиб ойлар билан юргум келур.*

*Бўлмаса лаъли шакарборинг баҳам мен ташнага,
Қанд сувни ичмайин, ҳасрат суви ичгум келур.*

*Дуди оҳимни менинг ўрлатма, оч шамъи жамол,
Мендумен парвона, дийдор ўтида куйгум келур.*

*Ўтмагил тунда равон салқинидек умри азиз,
Остони ёрда бир неча кун тургум келур.*

*Гул совуқ салқиндан очилур, доғи мен гул каби,
Хасм еткурса совуқ сўз, гул каби кулгум келур.*

¹ Турраи – кокил.

Аҳли дунё, аҳли фақир бу иков ҳолин кўруб,
Зар қаболарни қўйиб, пашмин¹ қабо кийгум келур.

Шум ганимлар юзидан яхшидурур ўлум юзи—
Ким, рақибни шум рўларни кўруб ўлгум келур.

Куфрдур аҳли тариқат мазҳабида ким, риё,
Худнамо зоҳидларни Маишхурий ўлтургум келур.

ГУМНОМ

(XVIII аср)

* * *

Қошинг кўргач, нечук айланмайинким қиблагоҳимдур,
Аёгингга нечук бош урмайинким саждагоҳимдур.

Лабинг истаб недан жон бермайин оби ҳаёт андин,
Юзинг кўргач, нечук кўз очмайин барқи моҳимдур.

Чекиб учқинлар ургон оҳ била бошимга чирмашқон,
Гадолиг шаҳлиқизга бошима зардан кулоҳимдур.

Юзинг ҳажрига сабр этмай, ўт узра мушки тушгандек,
Эмас ҳолинг ёпушган мардуми чаими сиёҳимдур.

Юзингни гайридан асраб, кун олдин абр тутгандек,
Сочинг эрмас, юзинг атрофи узра дуди оҳимдур.

Недин сарви қадингни гулшани жонда макон этмай,
Алиф қадингни жоним ичра беркитган илоҳимдур.

Чаманда гул, фалакда ахтар эрмас қон ютиб афгон,
Юракдур еру кўкда ҳуснинг ахтарган нигоҳимдур.

Рақиблардан гамим йўқ, берса роҳат гамзае чаиминг,
Ани барҳам урарга кипринг ҳайли сипоҳимдур.

Нетурдум жону кўнглим бегумон, сендан гумон этдим,
Севингандек топиб гавҳар, шакар хандинг гувоҳимдур.

1 Пашмин – оддий мато, бўз.



Сомерсет МОЭМ

(1874–1965)

ОМАДИ ЧОПГАН МУСАВВИР

Ҳикоялар

*Рус тилидан
Муҳиддин ОМОН
таржимаси*

Машҳур инглиз адиби Уильям Сомерсет Моэм ўзбек китобхонларига ўзининг “Ой ва чақа”, “Театр” романлари, “Ёмғир” номли ҳикоялар тўплами ва бошқа асарлари билан яхши таниш. У қисқа насрий жанрлар, хусусан, ҳикоялар ёзиш борасида ниҳоятда моҳир бўлган. Ҳукмингизга адибнинг энг сара ҳикояларидан бир туркуми илк бора тақдим этилмоқда.

Чарли Бартл ўз турмуш тарзида гоҳида рўй бериб турадиган оғир вазиятлардан ҳам енгилгина, уларни юрагига яқин олмасдан чиқиб кета оларди. Зеро, Парижнинг мусаффо осмони ложувард тусга кириб, сарин шабадаларнинг ифори янги мусаллас ҳидини эслатадиган кунларда Чарлининг Рю Бред кўчасидаги болохонали уйлардан бирида жойлашган устахонаси кўзига у қадар ҳам фақирона ва хароб кўринмасди-да.

Ана шундай сафоли кунларда бу барно йигит кўчага чиқиб, ўзи яшайдиган даҳа бўйлаб кезар, турли дўконлардан эрталабки харидлари билан банд бўлган шўх-шаддод қизларга боқиб ҳузурланарди. Уларнинг эрталабки либосларидаги пала-партишлик ҳамда ранг-баранглик, бу олифта сатанглар оқшомлари кенг кўчалар бўйлаб ўзларини кўз-кўзлашиб, солланиб юрганларида кийиб оладиган ўта дабдабали ва бежирим кийимларидан мутлақо фарқ қиларди. Бу офатижон ойимқизлар эрталаб саҳармардондан кўкат ва сабзавотлар сотиладиган мўъжаз дўкончалар олдида тўпланишиб, кий-чув қилганча турли хил зираворлар, сабзавоту ошқўкиларни танлашга тушиб кетишар, ўзларини кировий уй бекалари қилиб кўрсатиш илинжида нарх-наво борасида сотувчилар билан таллашиб-тортишардилар. Улардан айримлари ўз суратларини Чарлига чиздиришган, ва шунинг асносида даҳаларидаги ҳар хил миш-мишу ғийбатлардан сўзлаб, мусаввирни ҳам хабардор этиб турардилар.

Парижнинг эрталабки жонбахш ғала-ғовуридан олган таассуротлари хали тарқаб улгурмаган ёш мусаввир устахонасига қайтди-да, ўзи

* Манба: С.Моэм. Вилла на холме. Эшенден, или Британский агент. Рассказы – М.: Издательство “Республика”, 1992.

хозиргина гувоҳи бўлган шаҳар кўчаларининг қуёш нуридан янада музай-янлик касб этиб, ҳаёт нафаси барқ уриб турган ранг-баранглигини матога муҳрламоққа киришди. Бундай лаҳзаларда у ўзининг санъат соҳасида ноёб бир дурдона асар ярата олиш салоҳиятига эғалигини англлар ва бунга қайта-қайта иқрор бўларди.

Самони кўрғошин тусдаги рутубатли булутлар босиб, ҳеч қачон тугамайдигандек туюлгувчи ҳазин ёмғирлар тинимсиз силқиган кезлари эса Чарлининг палитрасидаги бўёқлар ҳам тундлашиб, кайфияти ҳам шунга яраша бўларди. Бундай кунларда у ўз студиясидаги ночор аҳволдан сиқилар ва сўнгги бир ой давомида тунларни тонгга улаб яратган картинасига ижирғангандай назар ташлаб, бу тасвирларнинг ҳаммаси бир пулга қимматлигини ҳис қилар, ўзининг ҳаддан зиёд қашшоқ ва ночор аҳволдан дилгир бўлиб, хўрлиги келиб кетарди.

Худди шундай маҳзун кунларнинг бирида Чарли трубкасини тишлари орасига қистириб, ҳаёли паришон, хомуш бир алпозда мўйқалами остидан эндигина чиққан сўнгги ижод намунасига тикилиб ўтирарди. У бироз муддат оғзидан қуюқ тамаки тутунларини бурқситиб асарига ўйчан тикилиб қолди-да, кейин матога кўчган барча тасвирларни буткул сидириб ташлаш ниятида қўлига мойбўёқ суртадиган куракчаси – мастихинини олди. Лекин, худди шу пайт, кутилмаганда ижодхона эшигини кимдир тақиллатди.

– Киринг, – деди баланд овозда мусаввир, ажабланган кўйи ортига ўгирилиб.

Хона эшиги оҳиста очилиб, ундан жуссаси кичик бўлса-да, миқтигина, боши кал, сал бесўнақайроқ қирғий бурунли, лекин оппоқ соқоллари ўзига ярашиб турган чолнинг нуроний чехраси кўринди. Унинг эғнидаги костюми бироз унниққан, соҳибига анчагина хизмат қилиб қўйганлиги шундоқ билиниб турса-да, қўлидаги узуги, бўйинбоғига қадалган олмос кўзли тўғнағичи ҳамда нимчасининг чўнтагидан осилиб турган қимматбаҳо соатининг қалин тилла занжири бу жаноб зинҳор қашшоқлар тоифасидан эмаслигини кўрсатиб турарди.

– О, мсье¹ Леир, – дея хурсанд бўлиб жилмайди рассом. – Марҳамат, ичкарига кириг. Сизни кўрганимдан бағоят мамнунман.

– Биламанки, бундай об-ҳавода сиз мўйқаламингизни қўлга олмайсиз. Шу боисдан ташрифим билан сизга кўпам халал бермасам керак, – деди меҳмон тавозе билан.

У шундай дея мольберт²да турган хомаки чизгиларга тикилиб қолди. Рассом эса унинг юзларига син солиб қараб турарди, бироқ чолнинг юз ифодасидан ҳеч нимани англаб бўлмасди.

– Хўш, бунга нима дейсиз?... Ёкмадими? – дея сўради Чарли, юзага келган сукутга ортиқ сабри чидамай.

– О, азизим, биласизми, сиз каби бугунги авлод ёшлари ниҳоятда бе-сабр. Нима, сизнингча бир парча мато, озгина бўёқ ва яна битта мўйқалам сотиб олибоқ, бирпасда дурдона асар яратиш қолармиди киши. Эҳ, ёшлар... ёшлар... сизда на сабру қаноат бор, на қунту иштиёқ... Ана, ўтмишдаги улуғ санъаткорларни, буюк мусаввирларни олиб қаранг, уларнинг бирортаси ҳам ижод борасида шошилишмаган. Ишонмасангиз Вазари³нинг китобларини

¹ Мсье – жаноб (фр.). (Бу ва бундан кейинги изоҳлар таржимонга тегишли).

² Мольберт – рассомларнинг расм чизишда қўлланадиган махсус дастгоҳи.

³ Джорджо Вазари (уни баъзан Аретино ҳам дейишади, 1511–1574 йилларда Флоренцияда яшган) – италян рассоми, архитектори ва ёзувчиси. Асосан, италиялик машҳур рассомлар ҳаётига оид биографик асарлари билан донг таратган.

қўлингизга олинг-да, би-ии-р ўқиб чиқинг. Шунда ўша буюк даҳоларнинг санъат йўлида қанчалар заҳмату машаққату риёзат чекканликларини билиб оласиз.

Чарли Бартл чолнинг бу гапларидан бироз асабийлашиб, халидан буён қўлида тутиб турган куракчасини бир четга отиб юборди.

– Эй, бундай рассом бўлгандан кўра, кўча супурадиган фаррош бўлганим минг карра аълороқ эди! – дея хитоб қилди у аламзадалик билан. – Мен яшамаяпман ахир... биласизми, шунчаки кун кўряпман, умримни беҳуда елга совурыпман, холос! Шу кунга қадар бирорта ҳам асаримни сота олганим йўқ! Модомики, қўлимдан ҳеч иш келмас экан, менинг чизганларимга бунчалик ҳайратланиб тикилишингиздан нима наф?

Чол бамайлихотир хона бурчагидаги оромкурсига чўкди, нимчасининг чўнтагидан охиригача чекиб тугатилмаган сигарани чиқариб, унинг кўмирга ўхшаб қотиб қолган катронли, бадбўй учларини ғижимлаб юмшатди-да, лабларига қистириб, гугурт чакди. Унинг сигарани шошилмасдан ичига тортиб, бурама тутунлар чиқаришдан қанчалар ҳузурланаётганлиги рўйи рост билиниб турарди. Бу одам ўз умри давомида не-не мусаввирлар билан ошно тутинмади, дейсиз. Аммо унга таниш рассомларнинг деярли бирортасининг ҳам ҳаётда омади чопмаганди, у билган мўйқалам сохибларининг деярли ҳаммаси ҳам санъат йўлига кирган чоғларида қандай омадсиз бўлсалар, умр шомига етганларида ҳам шундай нотавон бўлиб қолаверишган. Шу билан бирга жаноб Леир мусаввирлик касбини танлаган киши, агар у ўта омадли инсон бўлган тақдирда ҳам, ҳаётда жуда кўп машаққатли ва оғир синовларга рўбарў келиши муқаррарлигини яхши биларди. Ҳатто даҳоларнинг ҳам вақти келса оч қолиб, бир бурда нонга зор кунлари бўлган, уларнинг аксариятига шон-шуҳрат ва мартаба деганлари, бу фидойи жонлар қалбини аламу изтироблар, армону омадсизликнинг доғи еб битиргандан сўнггина насиб этган, натижада уларга ўзлари эришган рутбаю шуҳратнинг гашти ҳам татимаган. Лекин шундай бўлса-да, чол рассомларни жуда ёқтирар ва улар билан бўладиган дилкаш суҳбатлардан олам-олам завқ оларди. Қолаверса, бундай бўлиши табиий ҳам эди, негаки, у ўзи эга бўлган молу давлатга, айтиш керакки, эндиликда кўпчиликнинг ҳавасини келтирадиган беҳисоб бойликларига, айнан мана шу рассомларнинг кўмагида мушарраф бўлганди. Жаноб Леир ишбилармон корчалон бўлиб, у асосан тасвирий санъат асарлари савдоси билан шуғулланарди.

У бошқалардан анча илгари, импрессионист¹ рассомларнинг асарлари вақти келиб яхшигина фойда келтириши мумкинлигини пайқаганди ва имкон топди дегунча, уларнинг картиналарини сотиб олаверди, шу билан бу тоифадаги рассомларнинг неча-нечасини, қашшоқлик ва ночорлик чангалидан қутқариб қолди. Кейинчалик, бутун башарият аҳлига Мане² ҳам Моне³ ҳам, ва ҳатто Сислей⁴ ҳам буюк мусаввирлар эканлиги аён бўлганида,

¹ Импрессионизм (фр. impressionnisme, impression – таассурот сўзидан олинган) – тасвирий санъатнинг ўзига хос йўналиши. Мазкур йўналиш Францияда XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида пайдо бўлиб, кейин бутун дунёга тарқалган. Импрессионизмнинг асосий мақсади инсон онгидаги борлиққа нисбатан муносабат ва таассуротларнинг қанчалар ўзгарувчан эканлиги, онийлигини ифодалашдан иборатдир.

² Эдуард Мане – 1832–1883 йилларда Парижда яшаб ўтган машҳур француз мусаввири, ўймакор наққоши. Э.Мане тасвирий санъатдаги импрессионизм йўналишининг асосчиларидан бири саналади.

³ Оскар Клод Моне (1840–1926) – атоқли француз рассоми. К.Моне ҳам импрессионизм оқими етакчиларидан.

⁴ Альфред Сислей (1839–1899 йилларда яшаган, Парижда таваллуд топиб, Море-сюр-Луэн шаҳрида вафот этган) – асли келиб чиқиши инглиз бўлган атоқли француз рассоми, асосан, рангтасвир ҳамда пейзаж жанрларида ижод қилган, импрессионизм оқими вакили.

жаноб Леир бир пайтлар арзимас нархда харид қилган асарларни катта пулга сотиб, энг бой одамлардан бирига айланди-қолди.

Унинг яккаю ягона қизи бўлиб, у нью-йорклик тижоратчига турмушга чиққанди, дарвоқе, жаноб Леирнинг куёви ҳам айнан тасвирий асарлар савдоси билан шуғулланарди. Леирнинг ўзи эса хотини ўлиб, тул қолгач: “Энди қолган умримни тинчгина, хузур-ҳаловатда яшасам ҳам бўлаверар”, – деган қарорга келди. У баъзан ортига қараб, ўзи бир пайтлар асарларини арзон-гаров сотиб олган мусаввирлар шунчаки тижоратдаги мижозлари эмас, балки энг яқин дўстлари бўлганлигини ўйлаб, таскин топарди. Сўнгги пайтларда у ҳали ҳаёт бўлган кекса мусаввирларнинг устахоналарига бориб, улар билан суҳбатлашишдан ҳам ўзгача роҳат туярди. Шу ишқибозлиги туфайли кекса тадбиркор ўзи яшайдиган уйнинг юқори қаватига Чарли Бартл деган ёшгина бир рассом кўчиб келганини эшитгач, табиийки, у билан танишиш имкониятини қўлдан чиқармади.

Навқирон рассом чолнинг Монмартр¹ да яшаб, қашшоқликда кун кечирган мусаввирлар, актёрлар ва шоирлар ҳаётида юз берган аломат воқеалар, қизиқарли кечмишлар ҳақидаги хотираларини жон-қулоғи билан тингларди. Уни собиқ тужжорнинг санъат аҳлига бўлган ўзгача меҳр-муруввати, самимий хайрихоҳлиги тамоман маҳлиё қилиб кўйганди. Жаноб Леирнинг унга муносабати шу қадар самимий ва бегидир эдики, натижада кўп ўтмай Чарли унга ўзининг кўнглида бор дарду ҳасратларини айтиб берадиган, орзу-ўйлари, шон-шуҳратга эришиш борасидаги режалари билан ўртоқлашадиган бўлиб қолди. Чол ҳам ҳаётда деярли ёлғиз яшарди, шу сабабли у ҳам тез орада ёш рассомга жуда боғланиб, у билан апоқ-чапоқ бўлиб кетди. Чол эндиликда ўзининг олди-сотди ишларидан батамом қутулиб, фаолиятига яқун ясаганди; энди дўстларини ҳам корчалонлик назари билан эмас, балки айнан кўнглининг амрига кўра танлаши мумкин эди. Бироқ, шундай бўлса-да, уни баъзан навқирон дўсти мўйқаламидан чиққан ишларнинг хийла ўртамиёналиги, истеъдод ёлқинларидан бебаҳралиги ташвишлантирар ва ҳатто ранжитарди ҳам.

– Ҳа-а... назаримда бугунги кун сизга бироз нохушроқ бошланганга ўхшайди, – деди чол, оталарча меҳрибонлик ила жилмайиб.

– Биласизми, мен ҳам сиз каби яшашни ва бутун умр айнан сиз қилган иш билан шуғулланишни истардим... Агар шундай бўлганда эди, ҳозиргидек ижара учун пулни қаердан топсам экан, деб бошимни қотириб ўтирмасдим. Мана, пулни тўлаш муддати ҳам келди, чўнтагимда эса ҳемири йўқ, – деди унга жавобан рассом истеҳзоли кулиб.

– Бугунги кунда тасвирий санъат асарлари билан савдо қилиш – ҳалол кишининг иши бўлмай қолди, – деди жаноб Леир ўта жиддий оҳангда. – Бу ишлар бизнинг давримизда тамоман бошқача эди! Тўғри, бизнинг ҳам ўзимизга яраша ҳасислигимиз бор эди. Лекин ҳалол ўйнар эдик, зинҳор фирибгарлик, кўзбўямачилик қилмаганмиз. Энди, бугун-чи... ҳамма ишлар ими-жимиди, боз устига ўта ғирромлик билан амалга оширилади. Дуч келган жойда, деярли ҳар қадамнинг панд еб қолишинг ҳеч гап эмас.

– Қайси пулингга кун кўришингни ҳам билмайсан киши, – дея дийдиёсини давом эттирарди ёш рассом. – Эртага мен хонам ижараси учун

¹ Монмартр – Париж шимолидаги баландлиги 130 метрли тепалик, қадимги Рим манзилгоҳидир. 1860 йилдан у Париж шаҳри таркибига киритилиб, шу ном остида шаҳарнинг 18 та муниципал округини қамраб олган. Шунингдек, Монмартр тепалиги Парижнинг энг баланд нуқтаси саналади.

нақд уч юз франкни куртдек санашим керак, менда эса шунча пул тугул, бир сантим ҳам йўқ. Ҳатто нон олгани ҳам сариқ чақам қолмади. Манави чизган картиналаримнинг ҳам бировга кераги йўқ.

Жаноб Леир навқирон дўстига ачиниш билан қараб қўйди-ю, бироқ лом-мим демади. Чарли бўлса камин устидаги токчага, чиройли гардишга солинган хушрўйгина қиз портретига қараганча, сўзида давом этарди:

– Эрталаб Розадан мактуб келди. Унинг ота-онаси Роза мендан воз кечишини талаб қилишаётган экан. Уларнинг фикрича, менинг қачондир ўз кунимни кўриш учун пул топа олишимга ишониш – мутлақо бемаънилик, тўғрироғи, аҳмоқлик эмиш.

– Хўш, каллиғингиз нима деяпти, ота-онасининг гапига кўнибдими?

– Йўқ, кўнмаган, албатта, – деди қатъий ишонч билан Чарли. – У менга содик. Аммо бу – бизлар тагин кутишимиз, бир умр кутишимиз лозим дегани эмасми? Бу аҳволда, гулдек ёшлик йилларимиз ҳам ўтиб кетади, чоғи. Очиғини айтсам, нима қилишни ҳам билмай қолдим.

Рассом йигит чуқур хўрсинди-да, яна маҳзун ўй-хаёлларига берилди. Чол эса ҳамон унга ажиб бир самимият ва ачиниш билан, индамай тикилиб турарди. Лекин бироз ўтгач, кутилмаганда шундай савол берди:

– Хўш, Розанинг отаси қизини сизга бериш учун қандай шарт қўйган ўзи?

– Биласизми, Розанинг банк ҳисоб рақамида беш минг франкча пули бор. Шунинг учун ҳам қизнинг отаси токи менинг ҳам ўз шахсий ҳисобимда айнан шунча миқдордаги пулим бўлмагунча, ёки йиллик даромадларим икки юз эллик франкка етмагунча, бизнинг никоҳимизга розилик бермаслигини маълум қилган. Энг ёмони шуки, унинг бу гапларида жон бор. Мен ҳам қиз отасининг фикри жўяли ва ҳақлигига аминман. Ахир Роза мени деб бор-будидан айрилишини ва ўзим каби қашшоқ бўлиб қолишини истамайман-ку.

– Билмадим, хабарингиз борми-йўқми, – дея гап бошлади жаноб Леир бироз сукутдан сўнг, – менинг куёвим Нью-Йоркда антиквар буюмлар ва тасвирий санъат асарлари савдоси билан шуғулланади. Менинг ўзим, нафақага чиққанимдан сўнг, бу ёғига сираям картиналар олди-соттиси билан шуғулланмайман, деган қарорга келгандим. Аммо, сиз – навқирон дўстим, менга жудаям маъқулсиз, сизга айрича меҳрим бор, шу важдан, сизга ёрдам бермоқчиман. Қани, менга асарларингизни кўрсатинг-чи. Мен уларни куёвим Рудольфга жўнатаман; ким билади дейсиз, балки Рудольф уларни Америкада сотишга муваффақ бўлар.

– О, мсье, сиз бағоят саховатпеша ва меҳрибонсиз! – ҳайкириб юборди Чарли.

Чол оромкурсига жойлашиброқ ўтириб олди, ёш рассом эса бирма-бир ишларини мольберт устига келтириб қўя бошлади. Уларнинг сони ўн-ўн беш чоғли эди. Жаноб Леир уларнинг ҳар бирига ўта жиддий бир тарзда, зийраклик билан тикиларди. У гўё яна, маълум муддатга бўлса-да, тасвирий санъат асарлари билан савдо қиладиган ва ҳеч қачон кўнглида кечаётган хис-туйғуларини сиртига чиқармайдиган тужжорга айлангандек эди. Шу топда унинг мубҳам юз-кўзига қараб, ҳеч ким бу чолнинг у ёки бу суратга нисбатан аниқ фикрини уқиб, билиб ололмасди.

– Балки, шунинг ўзи етар, – деди Чарли энг сўнгги асарини намойиш қилар экан. – Сиз нима деб ўйлайсиз, менинг картиналарим америкалик-



ларга маъқул келармикан? Бундан уйланиш учун етарли пул топа олармикинман?

– Ҳов, анави ердаги нима? – сўради чол, хона бурчагида юзи деворга қаратиб қўйилган, бироқ негадир Чарли унга кўрсатишни лозим топмаган картинага ишора қилиб.

Рассом индамай асарни олиб келди-да, мольберт устига ўрнатди. Жаноб Леир унга кўзи тушар-тушмас, нимадандир сескангандек қалқиб тушди, кейин унинг чехрасидаги мубҳамлик бир зумда ғойиб бўлди.

– Ўҳ-хў-ў, бу Ватто¹нинг иши-ку! – дея ҳайқирди у. – Бу картина сизга қаердан келиб қолди? Буни қаранг-а, уйингизга кимсан Ваттонинг асарини бекитиб олиб, тагин ўзингизни ночор ва қашшок кўрсатиб, ҳаётдан нолиб ўтирибсиз-а! Мен бу картинани уйланишингиз учун керак бўладиган пулдан икки баравар қимматига сотиб беришни ўз бўйнимга оламан.

– Йўқ, илтимос, шошилманг, мсье...Сиз бу ишга яна биркур синчковлик ила қаранг, – дея кулимсиради Чарли.

Чол ўрнидан турди, мольберт ёнига келди-да, гуё картина матосини нигоҳлари билан тешиб юборгудек тикилиб қолди. Унинг қароқларини ажиб бир завқ, ҳайрат ва мафтунлик ҳислари порлатиб юборди.

Тасвир туширилган матода ажойиб кўл ва унинг соҳилида бири-биридан башанг кийинган кишилар гуруҳи, хусусан, юксак дид ва жозиба билан кийинган хонимларнинг ўз даврасига худди узукка кўз қўйгандек муносиб, ёрқин кийимлардаги хушбичим ва барно йигитлар билан ноз-карашма ила суҳбат қилишаётгани акс эттирилганди. Суратга боққан киши беихтиёр: “Ким билсин, бу масрур издиҳом иштирокчилари эҳтимол Расин²нинг шеърлари ҳақида, ё бўлмасам Мадам де Севинье³нинг мактублари борасида қизғин суҳбат қилишаётганмикан?” – дея ўйлаши мумкин эди.

Ложувард кўлнинг ойнадек сокин сатҳида самони оҳиста кезиб юрган паға-паға оппоқ булутларнинг акси кўриниб турибди. Дов-дарахтларнинг қизғиш-кўнғир шох-бутоқлари эса куз яқинлашиб қолганидан дарак беради. Ҳали батамом сарғайиб улгурмаган ўрмон четида баҳайбат эманлар ҳамда қайрағочлар тўпи кўзга ташланади. Картинадаги қизғиш ва яшил ранглар жилоси ниҳоятда жонли бўлиб, уларнинг ёрқинлиги ва бўёқдорлиги ҳар қандай томошабинни ўзига ром қилиб қўярди.

– Ваттонинг имзоси қўйилган, мана шундай беназир асарларини кўриш менга унча кўп ҳам насиб этмаган, – деди чол.

– Сизнинг бу сўзларингиз мени жуда мамнун қилди, жаноб, – дея кулимсираб қўйди Чарли. – Ахир бу...бу – бор-йўғи кўчирма нусха, холос. Унинг асл нусхаси мен Англияда танишиб қолганим – бир кекса инглиз хонимнинг шахсий коллекциясида бўлган. Англияда ниҳоятда серёмғир кечган ўтган йилги ёз мавсумида мен ўша асилзода хонимникида меҳмон бўлдим. Шунда сурат эгасининг руҳсати билан Ваттонинг ушбу асаридан кўчирма қилгандим. Менимча, ишим ёмон чиқмаган шекилли.

– Э, ҳа, ҳали бу кўчирма нусха денг? – қичқириб юбораёзди. – Демак, кўчирма нусха? Унда асарнинг асл нусхаси ҳозир қаерда? Балки уни сотишга рози бўлишар?

¹ Жан Антуан Ватто (1684–1721 йилларда яшаган) – XVIII аср бошларидаги Франциядаги энг йирик мусаввирлардан бири.

² Жан Батист Расин – 1639–1699 йилларда яшаб ўтган таниқли француз драматурги. Франциянинг XVII асрдаги уч буюк драматурги деб эътироф этилгувчилар (Корнел, Мольер ва Расин)дан бири. “Андромаха”, “Британик” каби оламга машхур трагедиялар муаллифи.

³ Мадам де Севинье – 1626–1696 йиллар оралиғида яшаб ижод қилган француз адибаси. У мактублар жанрида самарали қалам тебратган.

– Ҳалиям эски одатларингизни ташламабсиз-да, мсье, – очикчасига кулиб юборди рассом. – Афсуски, мен шу асардан кўчирма олганимдан сўнг орадан бир ой ўтиб, кампирнинг уйида ёнғин содир бўлган ва унинг бутун коллекцияси ёниб кул бўлган.

Жаноб Леир чукур хўрсинди-да, бир муддат хаёл суриб қолди, кейин кутилмаганда, шоша-пиша Чарлига синовчан назар ташлади.

– Янглишмасам, ҳали сиз ижара ҳақи учун уч юз франк зарурлигини айтгандингиз, – деди. – Демак, мен мана шу кўчирма нусхангизни ўша нарҳда сотиб оламан.

– Ие, нималар деяпсиз, мсье! Бошқа қиладиган ишингиз йўқми? Уни сизга текинга бераман. Ахир сиз ҳамиша менга меҳр кўрсатиб, ғамхўрлик қилиб келгансиз...

– Эҳ, азизим, ҳалиям ёш болаларнинг гапини гапирасиз-а! Яхшиси сиз қоғоз-қалам олинг-да, ушбу асар учун мендан пул олганингиз тўғрисида тилхат ёзиб беринг, – деди чол қайсарлик билан. У шу гапларни айтатуриб, ён чўнтагидан учта яхлит юз франклик қоғоз пулни чиқарди-да, стол устига қўйди.

Чарли бир лаҳза иккиланиб турди, кейин бу пуллар айна пайтда ўзига сув билан ҳаводек зарурлигини ўйлади. Ахири, наилож дегандек елкасини киси ва стол ёнига ўтириб, тилхат ёзишга киришди. У тилхатни ёзар экан, хаёлига бир хавотир оралади:

– Мсье Леир, айтинг-чи, ишқилиб сиз менинг бу кўчирма нусхам билан бирор фирибгарликни режалаштирмаяпсизми? Йўқса, ушбу асарни асл нусха сифатида тақдим этмасликка сўз бермагунигизча уни сизга сотолмайман, – деди тажрибали савдогарлардек.

Жаноб Леир истехзоли кулди:

– Модомики, шундан ташвиш тортаётган бўлсангиз, марҳамат, унда Ваттонинг имзосига бўёқ чапланг-да, устидан ўз исми шарифингизни ёзиб кўя қолинг.

Чарли у айтгандек қилди.

– Тағин сиз Чарли менга ишонмас экан, деган хаёлга бориб юрманг, – деди у қарияга тилхатни тутқазар экан, – шунчаки, бу ишимиз айрим иродаси бўш, тўғрироғи, инсофсиз савдогарларнинг нафсини ҳакалак оттириб юбормасин, дейман-да.

Жаноб Леир қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди, кейин Чарли ёзган тилхатни чўнтагига жойлаб, мольбертдан Ватто асарининг кўчирма нусхасини олди.

– Мен бу асарингизни ҳозирнинг ўзидаёқ олиб кетаман, қолганлари учун эса хизматкор аёлни юбораман, – деди чол; кейин, эшик олдида тўхтаб, кўшиб қўйди: – Ишларингиз менга жуда ёқди. Мен бу ҳақда куёвим Рудольфни хабардор қиламан. Имоним комилки, менинг фикримга у безътибор қарамайди. Бас, шундай экан, орадан муайян фурсат, айтайлик, бирор ой ўтгач, мен сизнинг устахонангизга келиб, азизим, энди сиз бемалол уйланишингиз мумкин, бунинг учун имкониятингиз бор, дейдиган бўлсам, зинҳор ҳайрон бўлиб юрманг.

Қария пастки қаватдаги уйига тушиб, кўчирма нусхани ўз қўллари билан почта жўнатмасига хос тарзда ўраб, ўша кунинг ўзидаёқ Нью-Йоркка, куёвига жўнатиб юборди. Жўнатмага илова қилинган мухтасаргина хатида, у мактубни олувчига, сотиб бериш учун картина юбораётганини ҳамда сотилажак картина баҳосидан ўзи неча фоиз улуш олишини маълум қилди. Қоронғи тушиб қолгани боис, чол ҳар кунги одатига кўра, кечки



овқат олдидан бир қадах ўткиргина ичимлик ичиб олгани тамаддихонага кирди. Кейин, нимадандир хурсанд бўлиб, ҳингир-ҳингир кулганича, яна бир нома ёзди, уни ҳам тезкор почта билан ўша куниёқ жўнатиб юборди. Ушбу мактубнинг мазмуни қуйидагича эди:

“Нью-Йорк шаҳри божхонаси бошлиғига.

Муҳтарам сэр!

Яқин кунлар ичида айнан Сизнинг божхонангиз орқали машҳур расом Ваттонинг асл нусхадаги асарини Чарльз Бартл томонидан амалга оширилган кўчирма ниқоби остида олиб ўтишига уриниш юз бериши мумкинлиги ҳақида Сиз зоти муҳтарамларини огоҳлантирмоқчиман.

Агар асардаги Бартлнинг исми шарифини сидириб ташласангиз, унинг остида асл муаллиф, яъни буюк француз мусаввирининг ҳақиқий имзосини кўришингиз мумкин. Ушбу мудҳиш жиноятнинг олдини олиш учун ўзингиз лозим топган ҳар қандай чорани қўллашга ҳақлисиз.

Камоли ҳурмат ила

хизматингизга доим камарбаста –

Софдил одам”.

Ушбу мактубни олувчидек масъул лавозимда ишлайдиган кишиларни бу каби хатлар табиийки безътибор қолдирмайди. Улар бундай огоҳлантиришдан сўнг ўз ишларида юз чандон сергак тортиб, кулоқлари динг, кўзлари дурбин бўлиб кетадилар. Шу сабабли ҳам Рудольф Кюн ўзига юборилган картинани олиш учун божхона идорасига келганида ҳамма унга шубҳаланиб қараётганини сезди. У божхоначиларни ўзига келган картина зинҳор асл нусха эмаслиги, бор-йўғи ундан олинган кўчирма эканлигига ишонтиришга қанчалар уринмасин, бари беҳуда кетди. У ҳатто жаноб Леир ҳар эҳтимолга қарши хатга илова қилиб юборган Чарли Бартлнинг тилхатини ҳам ўз фикрига далил сифатида кўрсатди. Божхоначилар ҳатто уни эшитишни ҳам исташмади, боз устига очикчасига унинг устидан кулишиб, мазах қилишди. Зеро, улар бундай ҳолга илк бор дуч келмаётгандилар, антиквар буюмлар савдоси билан шуғулланувчи айрим учарларнинг давлат божини тўлашдан қочиб, ўйлаб топадиган турли хийла-найрангларини кўравериш, уларнинг кўзлари пишиб кетганди.

– Ўйлайманки, мен сизга бир сирни очсам, ҳайратдан ёқа тутиб қоласиз, жаноб, – деди божхоначи Рудольфга худди “биз ҳам анойилардан эмасмиз” деган оҳангда. Кейин эса: – Бизга келиб тушган маълумотларга кўра бу картинада шахсан Антуан Ваттонинг имзоси қўйилган, – деди истехзоли жилмайиб.

– Нималар деяпсиз... жаноб... агар чиндан ҳам сиз айтгандек бўлиб чиқса, мен ёқамни тутибгина қолмасдан, ҳатто ҳайратдан тилимни йўқотсам керак, деб ўйлайман, – Рудольф Кюн ушбу сўзларни айна божхоначининг оҳангида, ўзгача киноя ва аламзадалиқ билан айтди.

Божхоначи лом-мим демасдан сурат бурчагидаги “Чарльз Бартл” деган имзони миттигина пичоқча билан оҳиста қиртишлай бошлади, орадан унча кўп ўтмай, унинг остидан машҳур француз рассомининг фамилияси кўринди.

– Хўш, энди бунга нима дейсиз? – ғолибона овозда сўради божхона ходими.

Рудольф Кюннинг кўзларида ғалати учқун порлади. Аммо уддабурон тижоратчи гарчанд, айна лаҳзаларда қайнотасининг айёрона хийласини англаб етган бўлса-да, ўз ҳиссиётларини божхоначиларига ошкор қилишни

истамади; аксинча ўзини ушбу воқеадан хангу манг қолгандек ёхуд ноқулай ахволга тушгандек тутиб, қўлларини икки томонга ёйди.

Кейин эса жуда катта миқдордаги давлат божини, шунингдек, божхона ходимларини алдашга уринганлиги учун сезиларли миқдорда жарима пулини тўлаб, суратни ўзи билан олиб кетди. Картинани уйига олиб борганида Рудольф Кюн ниҳоятда хурсандлигидан беихтиёр рафикасининг юзларидан ўпа кетди. Илгари эрининг ҳечам бундай одати йўқлигини билган аёли анграйганча унга кулиб қараб турарди.

– Рэйчел, азизам, биласанми... отанг ҳечам ўзгармабди, у ҳалиям Европадаги энг учар савдоргарлардан бири! – деди Рудольф ҳаяжондан хайкириб, кейин хотинининг белидан маҳкам кучди.

Хотини ундан нега отаси ҳақда бундай деяётганини сўради, бироқ омадли тужжор унга жавоб қилишни лозим топмай, бошини масрур ликиллаганча, кулимсираб қўя қолди.

Аввалдан кутилганидек, бу янгилик нью-йорклик газетачиларга тезда маълум бўлди. Ва воқеа юз берган куннинг эртасигаёқ, оммавий ахборот воситалари саҳифалари ушбу шов-шувли ҳодисанинг турлича талқинлари ва унга бағишланган мақолалар сарлавҳаси билан тўлиб кетди. Уларнинг аксариятида антиквар буюмлар савдоси билан шуғулланувчи ҳаммага яхши таниш бўлган Рудольф Кюн машҳур француз мусаввири Ваттонинг мўйқаламига мансуб дурдона картиналардан бирини “кўчирма нусха” никоби остида божхонадан ўтказаетганида шармандаларча қўлга тушгани ҳақида ёзилганди. Ушбу ҳодиса кўпгина мақолаларда “айёр олибсотарнинг пухта ишланган фирибгарлигини фош этишга муваффақ бўлган божхона хизмати ходимларининг навбатдаги ва энг салмоқли ютуқларидан бири” сифатида тақдим этилганди.

Газеталарнинг кўтарган шов-шувлари натижасида бирпасда картинага харидор ҳам топила қолди. Бу жаноб эски мусаввирларнинг картиналарини сотиб олишга муккасидан кетган бир миллионер бўлиб, у рўзномалар саҳифасида ушбу воқеа тўғрисида ўқиши биланок, Рудольф Кюннинг дўконига қараб шошганди. Харидорга картинани кўрсатишганида, у момақалдиروقдек овози билан хохолаб юборди.

– Э-э-эй, жасоратингизга қойилман-эй! – деди у кулгисидан нафаси тикилгудай бўлиб. – Шундай асарни “кўчирма нусха” деб ўтказишга қандай журъат қилдингиз-а?! Э-э-э... офарин... қойил сизга-ей...

– Мен божхоначиларга ушбу ишни амалга оширган рассомнинг шахсан ўз қўли билан битилган тилхатини ҳам кўрсатдим, – дея елка қисиб, кулимсираганча эътироз билдирди Рудольф Кюн. – Шундай экан, бу асл нусха эмас, балки асарнинг кўчирма нусхаси, холос. Буни Париждаги эгаси ҳам кўчирма сифатида харид қилган.

Шунда миллионер харидор худди “биз ҳам ул-бул нарсанинг фарқига борамиз” дегандек, айёрона жилмайиб, Рудольфга тикилди.

– Биласизми, мен учун Сэм тоғам¹ божхонасининг ўзиёқ энг ишончли қафолат ҳисобланади. Картинангизга эллик минг доллар бераман.

– Олтмиш минг, – дея савдога аниқлик киритди совуққонлик билан тужжор Кюн.

– Ҳа, сиз айтгандек “кўчирма нусха” учун бу ёмон нарх эмас, – истехзоли жилмайди миллионер. – Лекин, майли... барибир уни сотиб оламан.

¹ Сэм тоға – аксарият ҳолларда, асосан, бадий адабиётда Америка Қўшма Штатларига нисбатан ишлатиладиган ибора.

Картина уни божхонадан “кўчирма нусха” ниқоби остида олиб ўтишга уринганлиги учун Рудольф Кюн жарима тўлагани тўғрисидаги ҳисоб қоғози, шунингдек, ундан давлат божи ундирилгани ҳақидаги гувоҳнома билан бирга сотилди. Бас, шундай экан, бу каби ишончли далиллар бўлгач, мазкур асарнинг чиндан ҳам Ваттонинг қаламига мансуб умрбоқий санъат дурдонаси эканлигига ҳеч ким шубҳа билдира олмасди.

Орадан бир-икки ҳафта ўтгач, жаноб Леир, чиндан ҳам ёш рассомни йўқлаб, унинг уйига ташриф буюрди. У хона ўртасига бориб, индамасдан, у ердаги стол устига нақд элликта юз фунтлик пулни қўйди.

– О-о... жин урсин... тагин нималар қилиб юрибсиз, мсье? Бу пуллар қаердан келди?.. Нега уларни бу ерга сочиб ташлаяпсиз? – ҳайқирди Чарли. Аммо унинг пулларга кўзи тушиши биланоқ, ҳаяжондан кўз олди қоронғилашиб кетгандек бўлди.

– Бу ерда роппа-роса беш минг фунт пул турибди, – деди қария. – Мен йирик қоғоз пулларни сиз ҳам бир кўринг, кўзингиз қувонсин, хурсанд бўлинг, деган ният билан атайлаб, майдалаттирдим.

– Бу нима деганингиз, мсье?.. Гапингизни тушунмадим?

– Ҳозир тушуниб оласиз. Сабаби оддий... Бу пулларни мен сизнинг картинангиз учун олдим. Ана, энди сиз бемалол уйланишингиз мумкин. Агар хоҳласангиз, албатта.

Чарли ҳанг-манг бўлганча қарияга тикилиб қолди. Ишқилиб, чол унинг устидан қулмаётганмикин? Бироқ мсье Леир ҳар доимгидек навқирон дўстига очик чехра билан, меҳр-ла боқиб турарди. Кейин у ёш рассомнинг нақадар ҳайратга тушаётганлигидан айрича завқ туйиб, ўз ишидан мамнун ҳолда қўлларини бир-бирига ишқаб қўйди. Ниҳоят, чол бўлган воқеаларнинг ҳаммасини бир бошдан, оқизмай-томизмай Чарлига сўзлаб берди.

Чарли, калифорниялик аллақандай пулдор бойвачча унинг асарларидан ҳайратга тушиб, азбаройи ёқтириб қолганидан биттасини ҳам қолдирмай сотиб олганини эшитганида, ҳойнаҳой туш кўраётган бўлсам керак, деган хаёлга ҳам борди. Чарлининг миясида пайдо бўлган эзгу ниятлардан яна бири: асарларимга муҳлис бўлиб қолган ўша ғаройиб саховатпешага, валломат пулдорга албатта, миннатдорлик хати битишим керак, деган ўй бўлди. Бироқ, мсье Леирнинг айтишича, бунинг иложи йўқ экан. Сабаби картиналарни харид қилган миллионер ўз манзилини сир сақлашни маъқул кўрганмиш. Қолаверса, америкалик миллионерлар айнан шунақа ғаройиб ишлари билан ҳам машҳур эмишлар.

– Кадрдоним... азиз дўстим, сиз фурсатни бой бермай, бу пулларни олинг-да, зудлик билан банкка топширинг, – дея буйруқ оҳангида ўз сўзларини тугатди қария. – Ҳа-я, дарвоқе... Яна... бир хонимга шошилинч телеграмма юборишингиз кераклигини ҳам унутманг...

Леир шу сўзларни айтар экан, стол устига териб чиқилган пулларни бирма-бир йиғиштириб, ёш рассомнинг чўнтақларига солиб қўйди. Шундан сўнг улар икковлашиб уйдан чиқдилар.

Чарли кўча бўйлаб борар экан, худди эсдан оғиб қолган одамдек каловланарди. Чол уни кўз қири билан кузатиб қолар экан, рассом дўсти чиндан ҳам банк томонга қараб кетаётганлигига ишонч ҳосил қилди, шундан сўнг яна ўз уйига кўтарилди.

У шкаф эшигини оҳистагина очиб, у ердан Чарли Бартл чизган картиналарни олди. Чол уларни бирма-бир бежирим безак билан ишланган ёғоч

гардишларидан чиқариб, ловуллаб ёнаётган камин ичига улоқтирди. Ёш мусаввир дўстининг асарлари оловга тушгач, қандай буришиб, тиришиб бораётганлигини, “қисир-қисир, висир-висир” овоз чиқариб ёнаётганлигини кўриб, мийиғида кулиб қўйди. Кейин чол қўлига болта олиб, картиналарнинг ёғоч гардишларини авайлаб қисмларга ажратди-да, худди ўтин саржинларидек камин ёнига тахлаб қўйди.

– Бу тахтачалар ҳам энди каминни иситиш учун асқотади, – дея ўзига ўзи кулиб қўйди у ва хонани тартибга келтириш учун хизматкор аёлни чақирди.

Жаноб Леир шу топда ёғоч гардишларни ўтин қилиб ёкиш орқали ҳам бир неча сантиметри иқтисод қилганлигини ўйлаб, ўзидан мамнун бўлиб қўлларини артди. Аммо у бундан бир неча дақиқа аввал ўз ихтиёри билан нақд беш минг фунт пулнинг баҳридан ўтганини мутлақо эсидан чиқариб юборганди.

ТАЙПАН¹

Унинг нақадар эътиборли ва нуфузли шахс эканлиги ҳаммадан ҳам кўра ўзига яхши аён эди. Бинобарин, у кимсан – Англияга қарашли қудратли фирманинг бутун Хитойдаги энг йирик шохобчасида биринчи раҳбар эди. Қолаверса, бу каби обрў ва мансаб пиллапояларига фақат ва фақат ўз иқтидори, қобилияти орқали эришди. Мана, ҳозир, шу топда у бундан ўттиз йиллар муқаддам илк бор Хитойга кетган пайтлари, ҳали она сути оғзидан кетмаган ўсмир – клерк² бўлган чоғларини мийиғида кулимсираб эсга олди.

Унинг хотирасида ўзи туғилиб ўсган, қизил ғиштдан қурилган кичкинагина, ота-онасининг камтарона уйи қад ростлади. Уларнинг уйи шаҳарнинг Барнс деб аталгучи мавзесида, худди ўзлариники каби ғиштин иморатларнинг узун қаторида турарди. Гарчи бу мавзедагилар шаҳарнинг асилзодалари яшайдиган ҳудудлари билан беллашишга ҳарчанд чиранишмасин, барибир, бундаги иморатлар марказдагилардек маҳобатли ва кўркем салобат касб эта олмас, алланечук фэйзсиз ва зерикарли бўлиб туюлаверарди.

У ўша болаликдаги уйларини ҳозирги дабдабали мрамор кошонаси билан ҳаёлан таққослади: ҳозирги уйи бир нечта марта кенг ва ёруғ айвонга, яна ўн чоғли каттагина хоналарга эга бўлиб, хоналарининг баъзиларида фирма идоралари фаолият юритса, бошқалари унга шахсий қароргоҳ бўлиб хизмат қиларди. Ҳаёлан бўлса-да, қилинган бу муқояса унда такаббуруна бир истехзони уйғотди.

Ҳа, ўшандан буён қанча сувлар оқиб ўтмади, дейсиз... У ўзининг коллеждаги ўқишидан қайтгач (дарвоқе, бу авлиё Павел номидаги коллеж эди), отаси, онаси ҳамда икки синглиси билан бақамти дастурхон теграсида ўтириб қилинадиган тўйимли кечки овқатдан кейинги чойхўрликларини хотирлади. Ўшанда уларнинг чой дастурхонида, албатта, бир бўлак молнинг биқин гўштидан тайёрланадиган яхна овқат бўларди, ундан ташқари – нон, сариеғ... албатта, сариеғдан қисинишмасди... уни хоҳлаганча тановул қилиш мумкин эди; чойга сутни ҳам аяб ўтиришмасди. Энди-чи, у мутлақо бошқача тушликларга ўрганган. Тушлик олдидан у ҳамшиша кийимларини алмаштиради. Ёлғиз ўзи тамадди қиладими, ёки меҳмонлари

¹ Тайпан – қишлоқ ҳоқими.

² Клерк – баъзи мамлакатларда майда ёзув-чизув ишларини олиб борувчи кичик идора ходими.



билан биргами, бундан қатъи назар, доим унинг дастурхони атрофида учта хизматкор парвона. Уларнинг ичидаги “Биринчи рақамли” хизматкор ўз хўжайинининг барча соҳадаги диди ва таъбини мукамал ўрганган, шу боисдан у хўжалик юритиш борасидаги майда-чуйда ишларга ортиқча бош суқиб ўтирмасди. У жуда мириқиб, иштаха билан овқатланишни хуш кўрарди, унинг дастурхонига тушликка ҳамиша аччиқ газаклар, шўрва, балиқ, сабзавотлар, қовурдоқ, кетидан ширинлик тортишарди. Бас, шундай бўлгач, у агар ўзи истаб қолса, хоҳлаган пайтда, ҳатто тушликни дастурхонга келтириш пайтида ҳам бирортасини бемалол меҳмонга таклиф қилиши мумкин эди. У турли тансиқ таомлардан лаззатланишни, чин маънода роҳатланишни хуш кўрарди. У ўзича “нега энди мен ўзим ёлғиз овқатланганимда, меҳмондорчилик вақтидагидек еб-ичмаслигим керак экан?” – деган фикрда эди.

Ҳа, чиндан ҳам у мансабу мартаба борасида ажойиб ютуқларга эришди. Шу ваздан ҳам ўз ватанига қайтишни у қадар хоҳламасди. Англияда бўлмаганига ҳам ўн йиллардан ошиб кетди; меҳнат таътилларини одатда ўзининг Хитой соҳилларида орттирган эски дўстларини, ҳамкасбларини учратиб қолиш эҳтимоли мутлақо бўлмаган Япониядами ёки Ванкувердами ўтказарди. Айни пайтда ота-онаси нима билан машғул эканликлари ҳам унга қоронғи.

Сингиллари ҳам аллақачон ўз доирасидаги кишиларга турмушга чиқиб кетишган, уларнинг эрлари ҳам, фарзандлари ҳам турли идораларда оддий хизматчи-клерк даражасида фаолият юритишарди. Унинг бу одамлар билан ҳеч бир умумий жиҳатлари йўқлигидан, улар билан мулоқот қилишни ўзи учун мутлақо зерикарли иш деб биларди. У яқинлари билан қариндошлик муносабатларини, фақат Рождество байрами арафасида уларга бир-икки кийимлик чиройлик ипак матоми, ёки бўлмасам, нозик қилиб қўлда тўқилган аломат тарздаги кашталарними ҳадя этиш, ёхуд бир катта қутидаги чойни юбориш орқали сақлаб турарди. Уни албатта, мутлақо хасис деб ҳам бўлмасди, илло, у онаси тириклигида мунтазам равишда волидасига моддий кўмак бериб келди.

Бирок, нафақага чиқиш вақти етиб, энди шунча қилган хизматларининг роҳатини кўриш муддати етганида ҳам, Англияга қайтиши ҳақидаги фикр унинг хаёлига келмаганди. Зеро, жуда кўп танишлари шундай йўл тутганида, барисининг ишлари чаппасига кетиб, охири вой бўлганидан у хабардор эди. У ўзига Шанхайдан, турли от пойгалари бот-бот ўтказилиб тургувчи ипподромга яқинроқ жойдан ихчамроқ бир уйни сотиб олишни режалаштириб қўйганди. Ана шундай қилган тақдирда, ўзи севган бридж, гольф каби эрмаклари, қолаверса, зотдор тулпорлари-ю, понилари унинг қолган умрини роҳат-фароғатда ўтказиши учун асқотиши тайин, деб ўйларди.

Афсуски, унинг ҳали-бери ҳордиққа чиқиш имконияти йўқ. Чунки, орадан беш-олти йил ўтгач, унинг раҳбари Хиггинс ўз ватанига жўнаб кетади, шунда у ўз-ўзидан Шанхайдаги шохобчанинг биринчи раҳбарига айланиши керак. Ҳозирча у ўзининг эгаллаб турган мавқеидан рози – бу ерда истаганча пул топиши, жамғариши, ҳаётдан тўйгунича баҳра олиши мумкин, эртага – Шанхайга кўчиб ўтгундек бўлса, бундай имкониятлар қаёқда дейсиз...

Унинг ҳозирги пайтдаги яшаш жойининг яна бир устувор жиҳати бўлиб, у бу ерда округдаги энг биринчи шахс – яъни тайпан ҳисобланарди. Тайпан-

нинг гапи эса – бу ерликлар учун қонун мақомида. Ҳатто давлат консули ҳам у билан ҳисоблашиб муомала қилар, дўстона муносабатларини бузиб қўйишдан чўчиб, унинг раъйига қараб иш тутарди. Бир гал нимадир сабаб билан унинг фикри консулнинг айтган гапларига мос келмай қолди, шунда ҳам у эмас, айнан консул ўз фикридан қайтиб, унинг олдида тилғламлиқ билан думини ликиллатишга мажбур бўлганди-ку. У ҳозир ҳам ўша воқеани эсларкан, беихтиёр ғазабнок бир алпозда пастки жағини олдинга чиқариб, тишларини ғижирлатиб қўйди.

Аммо, тайпан шу лаҳзанинг ўзидаёқ беихтиёр кулиб қўйди – сабаби бугун унинг кайфияти аъло, димоғи ҳар доимгидан ҳам чоғ эди. Зеро, у ҳозиргина Гонконг-Шанхай банки томонидан уюштирилган ажойиб тушлик зиёфатидан чиқиб келганди. У ердагилар тайпанни жуда катта иззат-икром билан сийлашди. Таомларнинг ҳаммаси шоҳона бўлиб, ичимликларнинг ҳам сархилларини қалаштириб ташлашди. У дастлаб бир-икки қадаҳ коктейлдан бошлаб, кейин ажойиб винодан сипқорди, охирида – икки стакан қора портер пивосидан ва узоқ сақланган ўткир брендидан бахраманд бўлди; у шу топда ўзини жуда яхши ҳис қилар, кайфияти аълодан аълороқ эди.

Кўчага чиқар экан, у шу пайтгача деярли ҳеч қачон қилмайдиган бир ишни, яъни уйига пиёда қайтишни ихтиёр этди. Унинг ортидан эргашиб юрган иккита хизматкор-ҳаммол ҳар эҳтимолга қарши унинг кўчма ўриндиғи деймизми, ёки тахтиравонини десакмикин, қўлтиқлаб боришар, агар хўжайинлари уларнинг хизматини истаб қолса, ўриндиқ билан қўшиб, унинг ўзини ҳам кўтаришга шай эдилар; бироқ, тайпан пиёда қилаётган сайридан ҳузурланиб, масрур одимлаб борарди. Аслини олганда, у ўзини жисмоний ишлар билан кўпам зўриқтиравермасди. Айни пайтда анчагина семириб, вазни ҳам тобора ошиб бораётганидан отда юролмас, лекин, баъзан: нега энди минишим бироз осонроқ бўлган пони отларидан фойдаланмаяпман? – дея ўйлаб қоларди.

Отхонадан келаётган гўнг ва чириган хашакнинг аралашган ўзига хос ачимсиқ ҳидини туяр экан, у беихтиёр баҳорги пойгаларни эслади. Унинг бир жуфт ёшгина чопағон тойлари бўлиб, у келажакда ана шу отларининг пойгаларда ғолиб чиқишидан умидвор эди. Қолаверса, идорасида ишлайдиган клерклардан бири туппа-тузук чавандоз чиқиб қолди. (Дарвоқе, уни Шанхайга, чол Хаггинснинг ихтиёрига оғдириб кетишмаса бўлгани, бундан албатта, кўз-қулоқ бўлиб туриш лозим, негаки, у қари туллак ёш чавандоз учун унча-мунча пулнинг юзига қараб ўтирмайди.)

Ҳа, чавандозига бир-иккита мусобақада иштирок этиш имконияти яратиб берилса, яхши бўларди. Тайпан ўзининг отхонаси шаҳардаги энг зўри эканлигини ўйлаб, ич-ичидан ғурурланиб қўйди. Кейин худди зотдор каптарлар каби кўкрагини ғоз ғўдайтириб керишди. Қандай ажойиб кун-а! Шундай мунаввар ва фаровон ҳаётда яшаш қанчалар яхши!

Инглизлар қабристонини ёнига келганда у тўхтаб, нафасини ростлади. Қабристоннинг батартиб ва ораста ҳолатда сақланиши ҳам бу ердаги инглизлар жамоасининг ўзига хос тинч-хотиржамлиги, фаровонлигидан нишона эди. Ҳар гал қабристонга келганида, тайпанни ажабтовур бир ғурур ҳисси чулғаб оларди. Ҳа, инглиз бўлиш нақадар яхши! – дея ўйларди у. Қабристон тушган ҳудуд бир пайтлар арзимаган пул эвазига сотиб олинган



бўлиб; энди, шаҳарнинг кўрку чиройи, ободлиги тобора ошиб бораётган айни кунларда бу ерларнинг нархи ҳам ўн чандон ошиб кетди.

Шу сабабли кимлардир қабристондаги мархумларнинг хоки-турбатини бошқа жойга кўчириб, бу ерларни янги қурилишлар учун сотишни таклиф қилишди, аммо жамоатчилик бу фикрга қарши чиқди. Тайпанга айни пайтда мархум инглизларнинг жасади ҳам шаҳардаги энг қимматли ердан қўним топганини ўйлаш ёқимли эди. Буларнинг бариси унинг учун гўё бу дунёда пулдан ҳам муҳимроқ нарсалар борлигини исботловчи далилдек туюларди. Пул нима ўзи... у бугун бор, эртага йўқ бўлиши мумкин... Агар, дунёдаги ҳар нарсанинг асл моҳиятини англаб етсанг (дарвоқе, бу гап унинг энг сеvimли ибораси эди), пул – бу ҳамма нарсадан муҳим, дегани эмаслигини тушуниб қоларкансан киши.

У уйига қабристон орқали, тўғридан-тўғри кесиб чиқишга қарор қилди. Йўл-йўлакай саф тортган қабрларни бир-бир кўздан кечириб борди. Ҳар бир қабрнинг ҳолати намунали тарзда, улар орасидаги йўлақлар ўт-ўланлардан тозаланган эди. Бундаги ҳамма нарса ораста ва файзли эди. Тайпан қабртошлар ёнидан ўтар экан, улардаги битикларни ўкиб кўрарди. Мана бирданига учта қабр – унда “Мэри Бакстер” номли йирик елканли кема дарғаси ва унинг икки нафар ёрдамчиси дафн этилган; уларнинг учаласи ҳам 1908 йилда юз берган кучли тўфон оқибатида ҳалок бўлганди.

Бу фожиани у жуда яхши эслайди. Улардан сал нарида учта миссионернинг хотинлари ҳамда болалари билан кўмилган қабрлари. Улар боксчилар исёни чоғида ўлдирилгандилар. Ҳа, бу жудаям шармандали иш бўлганди! Йўқ, у бу фикрларни, азбаройи беғуноҳ қурбон бўлган миссионерларнинг оилаларига ачинганидан айтмаётганди, шунчаки, у лаънати хитойликларга инглизлардан шу тариқа ўч олишларига йўл қўйиб берилганини сира ҳазм қила олмасди!

Шундан кейин тайпан бир исм ёзилган хочнинг ёнига яқинлашди. Илло хочга битилган исм эгаси унга таниш эди. Ҳа, бу Эдуард Маллок деганлари чиндан-да, жуда азамат йигит эди. Бироқ, ичкиликка муккасидан кетиб, бор-йўғи йигирма беш ёшидаёқ ўлиб кетди, шўрлик. Тайпан бу каби қисмат жуда кўпчиликнинг бошига тушганини яхши биларди. Маллокнинг исми ёзилган хочнинг ёнгинасида у яна уч-тўртта хочга эътиборини қаратди; уларда ҳам кимларнингдир номи, туғилган ва вафот этган саналари ёзиб қўйилганди. Уларнинг ҳаммаси ҳам йигирма беш, йигирма етти ёшлар атрофидаги бўз йигитлар эди...

Бу йигитларнинг деярли ҳаммасининг ҳам тақдири бир хил кечган: улар Хитойга келиб, ўз ватанларида етти ухлаб тушига ҳам кирмаган пулларни топишган; ҳаммаси ҳам жуда одамшаванда, кайф-сафони хуш кўрадиган улфатижон йигитлар бўлганидан, ким улфатчиликни таклиф қилса, ўша билан тап тортмай ичиб кетаверишган. Бирортасининг таклифини рад этиш учун уларда на ирода кучи ва на қатъият етишмаган. Мана, оқибатда, уларнинг ҳаммаси, гул ёшида ҳазон бўлиб, гўристонда ётишибди. Аслида Хитойдек нозик мамлакат аҳли билан ош-қатиқ бўлиш, улар билан улфатчилик қилиб, ичкиликбозликда беллашмоқ учун нафақат мустаҳкам соғлик, балки аввало, одамнинг елкасида шунчаки калла эмас, боши ҳам бўлиши керак-да.

Бу ўй-хаёлларнинг бариси жуда аламли ва алланечук ёқимсиз эди; лекин тайпан, мана шу ерда ётган неча-неча йигитлар билан бирга ички-

ликбозлик қилиб, алалоқибатда улар каби ичкиликнинг домига буткул тушиб кетмаганидан, балки бундай қисматни ўзи кучи, ақли билан енгиб чиққанлигидан, бир сўз билан айтганда, уларнинг ёнида бевақт қабрга тушмаганидан ғурурланиб, кулимсираб қўйди. Улар эса, ана, бари дорулбакода, шоввозлар. Дарвоқе, улардан бирининг бевақт вафоти тайпанга жуда қўл келганди ҳам. Ўша йигит тайпан билан битта идорада ишлар, ёши тайпандан каттароқ бўлиши билан бирга, ақл бобида ҳам ундан хийла устунроқ эди. Агар у ёшлигида ўлиб кетмаганида, Худо билади ҳозир ким тайпанлик мақомида бўларди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам Худонинг ишини бандаси ҳеч қачон олдиндан била олмайди!

Ие, ана, назокатли, кичкина Тёрнер хоним ҳам шу ерда эканлар-ку, Вайолет Тёрнер. О, нақадар ажойиб, офатижон киз эди у. Тайпан бир вақтлар унга ошики беқарор бўлиб, қанча изтироблар чекмаганди-я. Ҳа, ҳамон эсида, севгилисининг вафоти туфайли ўшанда ғам-ғуссага тушиб, сал қолса, эс-хушидан айрилаёзганди. У қабртошдан хонимнинг таваллуд санасини ўқиди. Ҳа, агар ҳаёт бўлганида, анча ёшга кирган бўларкан...

Тайпан нарига дунёга рихлат қилган мана шу одамларнинг ҳар бири тўғрисида ўйлар экан, кўнглида алланечук бир қониқиш ҳиссини туярди. Илло, унинг наздида: ўзи уларнинг ҳамасини ортда қолдиргандек, яшаш илмида улардан устунроқ эканлигини исботлагандек бўларди. “Уларнинг бариси марҳум, ёруғ дунёни тарк этишган, мен-чи, мен тирикман! Яшаб юрибман давримни суриб! Ҳа, Худо ҳаққи, чиндан ҳам мен уларнинг ҳаммасини доғда қолдирдим”, – дея ўйларди у. Тайпан бу ердаги барча қабрларга бир-бир кўз ташлар экан, унинг лабларида яна истехзоли табассум пайдо бўлди. Кейин у ҳатто, алланарсадан хурсанд бўлгандек, қўлларини бир-бирига завқ билан ишқаб ҳам қўйди.

– Мени ҳеч ким, ҳеч қачон аҳмоқ дея олмаган, – биров овозини чиқариб минғирлади у.

Сабабини англамаса-да, лекин у бундаги марҳумларнинг барисига нисбатан ўзида такаббуруна бир нописандликни туярди.

Тайпан йўлак бўйлаб тобора ичкарилаб борар экан, дафъатан бир четда гўр кавлаётган икки нафар жулдурвоқи кули¹га рўпара келди. У бундан ҳанг-манг бўлиб қолди, чунки, унинг билишича, жамоасидаги инглизлардан яқин кунлар орасида ҳеч ким вафот этмаганди.

– Бунда нима қилиб юрибсизлар? Нимага бу ерда гўр кавляпсизлар? – баланд овозда сўради у.

Мардикорлар унга ҳатто қайрилиб ҳам қарамадилар; улар кавлаш ишларини тўхтатмасдан, чуқур хандақда туриб, юқорига оғир тупроқ уюмларини отишда давом этардилар. Тайпан гарчи узоқ йиллардан буён Хитойда яшаса-да, бу ерликларнинг тилини билмасди. Ўша пайтларда бу лаънати тилни ўрганишнинг ҳожати ҳам йўқдек эди. Тайпан мардикорлардан яна инглиз тилида, улар кимга гўр кавлаётганликларини сўради. Гўрковлар тайпаннинг сўзларидан ҳеч нима тушунмай, ўз тилларида нималардир деб жавоб қайтаришди. Шундан сўнг тайпан: “каллаварам, аҳмоқлар”, – дея сўкиниб, улардан узоқлашди. У миссис Брумнинг ёш боласи оғир касал эканини эшитганди. Балки ўша болакай нобуд бўлгандир? Аммо... у ҳолда, ўзини бундан албатта хабардор қилишарди-ку; бундан ташқари кавланаётган қабр ҳам ёш бола учун эмас, катта одамга, тагин йирик

¹ Кули – мардикор, айрим Осиё мамлакатларидаги камбағал ёлланма ишчиларни шундай аташади.



гавдали эркак киши учунлиги шундоққина кўриниб турибди. Ушбу фикрдан тайпаннинг бадани жимирлаб кетди. У энди уйига қабристон оралаб юрмоқчи бўлганидан афсуслана бошлади. Тезроқ бу ердан катта кўчага чиқиш истагида у ўзининг кўчма тахтиравонини ортмоқлаб олган икки хизматкорини ёнига чақирди. Энди тайпаннинг аъло кайфиятидан асар ҳам қолмаган, юзи эса тобора хунук тарзда тундлашиб борарди. У идорасига қайтиши биланоқ, “иккинчи рақамли” малайини ёнига чақирди.

– Қани, Питерс, менга айт-чи, бугун шаҳримизда ким оламдан ўтди?

Аммо Питерс ҳам ҳеч нарсадан беҳабар эди. Тайпан бундан янада ҳайратга тушди. У хитой миллатига мансуб клеркларидан бирини чақирди-да, қабристонга бориб, ўша лаънати мардикор кулилардан нима гаплигини, улар кимга қабр қовлаётганликларини аниқлаб келишни буюрди. Ўзи бўлса кун давомида йиғилиб қолган хат-ҳужжатларга имзо чекишга киришди. Хитой клерк тез орада қабристондан қайтиб келиб, у ердаги жулдурвоқи кулилар аллақачон кетиб бўлишгани ва нима гап эканини била олмаганлигини маълум қилди. Тайпаннинг бу гапдан бағдат ғазаби кўзгади: илло, у ҳеч қачон бирон-бир ишнинг ўзидан бекитиқча амалга оширилишига чидай олмасди. Аммо, у ўзича, ҳойнаҳой, “биринчи рақамли” малайим ҳамма нарсани билса керак, негаки, у ҳар доим ҳамма нарсадан воқиф бўлади, дея ўйлади. Тайпан “биринчи рақамли”ни чақиртирди, лекин аксига олиб: у ҳам шаҳарда кимдир ўлгани ҳақида ҳеч гапдан хабари йўқлигини, ким ўлганини билмаслигини айтди.

– Биладан, галварс, ҳеч ким ўлмаган, – ўшқирди тайпан. – Аммо қазилаётган гўр ким учун, ахир?!

Кейин у малайини чақириб, секин қабристонга боришни ва у ерда назоратчилик қиладиган хитойликдан, нима сабабдан ҳеч ким ўлмаган бўлса-да, янги қабр қавлашга буйруқ берганини билиб келишини тайинлади.

– Аввал менга сув кўшилган виски келтириб бер, кейин жўнайверасан, – деди у, эшик олдида етган малайни ортига қайтишга мажбур қилиб.

Тайпан шу топда ўша қабрнинг кўриниши нима сабабдан ўзини бунчалик безовта, беҳаловат қилиб қўйганлигини сира тушуна олмаётганди. У ўз хаёлидан бу каби фикрларни имкон қадар тезроқ чиқариб ташлашга тиришарди. Виски ичганидан сўнг унинг аҳволи бироз яхшиланди. Айти пайтга келиб, у идорасидаги бугунги барча қоғозларини саранжомлаб, ёзув-чизув ишларини ҳам ниҳоясига етказди. Кейин ётоқхонасига ўтиб, аллақандай китобни кўлига олганча, лоқайдлик билан варақлашга тушди.

Ҳа, яхшиси, у яна бир неча дақиқадан сўнг клубга чиқади, тушликкача қартабоз улфатлари даврасида бир-икки қур бридж ўйнайди. Аммо нафсиламбрини айтганда, уни ҳозир қабристонга юборган малайи нима гап топиб келиши ҳамма нарсадан кўра кўпроқ қизиқтираётганди. Малайнинг жавобидан кейин зора, кўнглидаги номаълум хавотири ариса. Шу ваздан у малайнинг қайтишини илҳақ кута бошлади. Чиндан ҳам тез орада малай қайтиб келди, у ўзи билан ўша – қабристон назоратчиси бўлиб ишлайдиган хитойликни ҳам бошлаб келганди.

– Хўш, нимага қабристонда янги қабр қовладинлар? – дангалига кўчди тайпан дағдағали оҳангда. – Ахир ҳеч ким ўлгани йўқ-ку?!

– Ми-ин ка-абр қавла-аа-гани йуқма-аа-ан, – жавоб берди назоратчи хитой инлизча сўзларни ҳижжалаб.

– Жин урсин, бу тагин нимаси бўлди? Ахир, бугун айти чашшоҳ вақтида у ерда иккита исқирт, жулдурвоқи кули қабр қазиётганди-ку!

Икки хитойлик, бир-бирига хайрон бўлиб қараб қўйди. Кейин малай тилга кириб, улар назоратчи билан бутун қабристонни бошдан-оёқ айланиб чиқишгани ва бирорта янги қабрга кўзлари тушмаганини баён қилди.

Тайпан шу топда тилининг учида турган бир талай сўкиш сўзларини ва: “Бу қандай бемаънилик! Ахир мен ўша қабрни ўз кўзим билан кўрдим-ку!” – деган хайқириғини ҳам бир амаллаб бўғзида тутиб қолди. Уларни нимагадир сиртига чиқармади. Шу гапларни ичига ютди-ю, беихтиёр ўзи ҳам охиригача англаб етмаётган ғазаб хиссидан ранги рўйи кип-қизариб кетди. Хитойликлар эса ҳамон унга хиссиз бақрайиб туришарди. Тайпаннинг бир лаҳзага нафаси буғилиб, кўз олди қоронғилашди.

– Ҳа, майли, даф бўлларинг, – ўдағайлади у.

Бироқ улар хонадан чиқиши биланок, яна малайини чақирди, тепсателмас хизматкор имиллаб кириб келар экан, тайпан унга яна виски келтиришни тайинлади. Кейин у терлаб кетган юзларини рўмолчаси билан артди-да, қўллари қалтираганча, малай келтирган виски тўла стаканни лабларига олиб борди. Майли, бу ярамастар истаган гапларини валақлайверсин, лекин ўз кўзи билан ўша лаънати қабрни кўргани аниқ, ахир. Қолаверса, унинг қулоқлари остида ҳалигача, ўша лаънати гўрковлар қабрдан ташқарига отаётган тупроқ уюмларининг гурсиллаган товуши жаранглаб турарди! Бу нима бўлди экан, тагин? У кутилмаганда кўксигадаги юраги гурсуллаб ура бошлаганини ҳис қилди. Тайпаннинг бутунлай авзойи бузилиб, мазаси қочди; лекин шундай бўлса ҳам у зўр бериб, ўзини қўлга олишга тиришарди. Ҳаммаси арзимас нарсалар. Ортикча хавотирга ҳам, бош оғритишга ҳам ҳожат йўқ. Агар, чиндан ҳам у ерда қабр бўлмаса, демас, булар шунчаки унинг кўзига кўринган холос. Ҳозир энг оқилона иш – бу клубга чиқиб бироз чалғиш, дам олиш, агар у ерда докторни учратса, ундан бирйўла ўзини кўриб қўйишини ҳам сўрашди.

Клубда эса ҳамон ўша-ўша манзара: унга таниш одамлар, худди аввалгидек чақчақлашиб, доимий эрмаклари билан машғул эдилар. Тайпан шу топда нима учун “улар бугун бошқачароқ бўлиши керак”, – деб ўйлаганини ўзи ҳам англаёлмай, хайрону лол эди. Лекин, нима бўлганда ҳам, атрофдагиларнинг худди аввалгидай эканликлари унинг кўнглини хотиржам қилди. Бу ердаги кишиларнинг бариси, аллақачон бири-бирига ҳам, ўзаро мулоқотларига ҳам кўникиб, ўрганиб кетишган эди; уларнинг бундаги турмуш тарзи гўё олдиндан белгилаб қўйилган аниқ ва раво йўлдан бораётгандек бир текис кетмоқда; бундаги ҳар бир кишининг ўзига хос феъл-атвори, хатти-ҳаракатлари ҳам бўлиб, уларни ҳам улфатлари беш қўлдай билишарди. Масалан, кимдир қарта ўйнаётганда доим қайсидир куйни минғирлаб ўтирса, яна бири пивони коктейль ичиладиган найчада симиришни хуш кўрарди. Улфатларининг бу каби хурмача қилиқлари шу пайтга қадар унинг асабига тегиб, ғашини келтирган бўлса-да, бугун нимагадир улар тайпан учун ўзига хос халоскорлик омилларига айлангандек эди. “Ҳаммаси аввалгидек, ҳеч нима ўзгармаган, қандай яхши-я!” – ўйларди у. Айни пайтда у худди шундай мададга, айнан шундай халоскорона хиссиётга ниҳоятда муҳтож эди. Чунки унинг кўз ўнгидан ҳалигача ўша ўзи гувоҳи бўлган қабрнинг ғариб кўриниши сираям нари кетмаётганди. Қартани ҳам бу гал жуда ёмон ўйнади, шу боис шериги у йўл қўяётган қўпол хатолари учун тинмай танбех берар, бундан тайпаннинг бадтар жаҳли чиқарди. Унинг наздида нафақат шериги, балки бунда йиғилган

хамма одамлар ўзига аллақандай шубҳа, мавҳум бир ишончсизлик билан қараётгандек туйиларди. Қизик, улар бугун тайпанда қанақа нотабийий жиҳатни, ғайриодатийликни пайкашди экан?

У бирдан энди бу ёғига клубда қола олмаслигини ҳис қилди. Чиқиш йўлагида, кўлида “Таймс” газетасини тутиб турган докторга рўпара келди, бироқ, унинг ёнига боришга журъат қила олмади.

Шу пайт унда қабристонга шахсан ўзи бориб, ўша лаънати қабр бор, ёки йўқлигини текшириш истаги пайдо бўлди. У ўзининг портшези, яъни, кўчма тахтиравонига ўтириб, икки ҳаммолини чақирди-да, уни қабристонга олиб боришларини буюрди. У ўзича, “галлюцинациялар ҳеч қачон икки маротаба такорорланмайди”, – дея ўйларди. Бундан ташқари, у ўзи билан бирга қабристон назоратчисини ҳам эргаштириб олади. Агар чиндан ҳам у ерда қабр бўлмаса, борганлар шунчаки уни кўришмайди: агар тайпан айтганидек, у ерда янги қабр қавланган бўлиб чиқса, у ҳолда мунофиқ назоратчининг шундай таъзирини берсинки, у буни бир умрга эслаб юрсин...

Аксига назоратчи ҳам ўз жойида йўқ экан, қаёққадир зарур юмуш билан кетган эмиш; бу ҳам етмагандек, қабристон дарвозалари калитини ҳам олиб кетибди. Қабристонга кира олмаслигига ишонч ҳосил қилгач, тайпаннинг танаси бўшашиб, кутилмаганда у ўзини жуда беҳол ҳис қилди. Кейин эса тагин тахтиравонга ўтириб, ҳаммолларига уйига элтиб кўйишларини буюрди. Аслида у тушликдан аввал, доимий одатига мувофиқ, ҳеч қурса ярим соатча ётиб дам олиши керак эди... Аммо бугун ўша тартиби бузилди. Бор гап шу. Ўлгудай чарчаганидан ҳолсизланиб боряпти, холос. Айтишлари-ча, ўта чарчаган, зўриққан кишиларда галлюцинация юз бериб, уларнинг кўзига ҳар балолар кўринадиган бўлиб қолармиш.

Хизматқори тушлик олдидан кийим алмаштиришига кўмаклашиш мақсадида ётоқхонасига кириб келганида, тайпан ўзини мажбурлагандек, зўрға ўрнидан кўзгалди. Унинг хаёлидан бир лахза бўлса-да нимагадир: “бугун кийимимни алмаштирмасам-чи”, – деган ўй кечди, лекин тайпан ҳар галгидек, ўзидаги бу эринчоқликни, қатъият билан енга олди: овқат олдидан рисоладагидек кийиниш – бу унинг доимий одати эди, тайпан бу ишни ҳар куни, қарийб йигирма йилдан буён изчил бажариб келарди. Шунча йиллик таомилни, устувор қоидани бузиш асло ярамайди.

Тушликка у бир шиша шампань виноси келтиришни буюрди, винодан сўнг у бироз тетиклашди. Кейин хизматқорга энг кучли брендидан олиб келишни айтди. У икки қадах бренди ичиб, яна авалги, доимгидек ҳолатига қайтганини туйди. Жин урсин, қуриб кетсин ўша бари галлюцинациялари-ю, вос-вослари! Тайпан бильярдхонасига ўтиб, жуда қийин бўлган бир-иккита зарбаларни машқ қилиб кўрди. Кўзининг чамалаш қобиляти уни алдамади: демак, ҳаммаси жойида. Шундан сўнг тайпан ётоқхонасига кириб, юмшоқ ўринга чўзилди-ю, қаттиқ уйкуга кетди.

Аммо кутилмаганда уйғониб кетди. Унинг тушига яна ўша, жулдурвоки гўрковлар эринчоқлик билан қавлаётган очиқ лаҳад кирганди. У ҳали ҳам ўша гўрковларни кўрганига ишончи комил эди. Буни шунчаки вос-вос, ёки галлюцинация деб ўйлашнинг ўзи ғирт бемаънилик, ахир у буларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўрди-ку! Тайпан шу пайт ташқаридаги тунги қоровуллар кўлида тутган шақилдоқнинг шақир-шуқурини эшитди. Бу товуш ўзининг ёқимсиз жаранги билан тунги сукунатни бузиб юборгани-

дан, алланечук ваҳима босиб, тайпаннинг танасида чумоли ўрмалагандек бўлди ва вужудини даҳшат қоплади.

Кўнглидаги ададсиз қўрқув, ваҳима уни хаёлан хитой шаҳарчаларига хос бўлган тор-танқис, илонизи жинкўчаларга бошлаб кетди. Бу ердаги ички деворлари турли-туман даҳшатли қиёфалардаги жин-ажиналарнинг тасвирига тўлиб ётган ибодатхоналарнинг қиялама томларида ҳам алланечук ваҳшат, қўрқинч яшириндек эди. У ердан тараладиган ҳид ҳам жуда бадбўй, кўнгилини айнитадиган даражада ёқимсиз эди. Қолаверса, бундаги одамлар, одамлар-чи... Сон-саноксиз, кўк кўйлакли, жулдурвоки кулилар, сасиб, бижғиб кетган рўдапо латталарга бурканган гадоилар, узун қора ридо кийиб юрадиган тужжорлар ва амалдорлар, олдинда лаганбардорлик билан айёрона тиржайишиб, ортингдан эса билганини қиладиган мунофиқ каслар-чи... Ҳа, уларнинг ҳаммаси, шу топда тайпанга бирваракай ҳамла қилишаётгандек, унинг руҳиятига таъсир этиб, қалбини парчалаб ташлаётгандек бўларди. У шу топда ўзи учун бир нарсани тўла англаб етдики, аслида унинг Хитой аталмиш бу мамлакатни кўргани кўзи йўқ экан. Нимага ҳам келди ўзи бу юртга? Энди уни тамоман ваҳима босди. Бу ердан эси борида жуфтакни ростлаб қолиши керак! Энди бунда бир йил тугул, ҳатто бир ой ҳам ортиқча қололмайди. Шанхай эмиш... Шанхайи ҳам унга керакмас, ҳаммаси... ҳаммаси ордона қолаверсин!

– Эй, худойим! – ҳайқирди у. – Ишқилиб, омон-эсон Англияга қайтиб бора олсам, бас!

Ниҳоят, энди у бутун қалби, вужуди билан ўз ватанига талпина бошлади.

Агар, чиндан ҳам ажали етиб ўладиган бўлса, майли, ажал чангали уни Англияда тутақолсин. Ахир, у ўзининг жасадини, мана шу сариктанли, кийиккўзликлар, доим айёрона тиржайган одамчалар орасига кўмилиши ҳақидаги ўйга қандай кўниксин, бунга қандай чидасин?! Йўқ, у ўз хоки туробининг жонажон ватанига қўйилишини истайди, зинҳор бугун кўргани-очик лаҳадга эмас! Агар шундай ҳол юз берса, унинг руҳи ўлимидан кейин ҳам ҳаловат топмайди. Бунга зинҳор йўл қўйиб бўлмайди! Атрофидаги одамларнинг гап-сўзлари нима бўпти... улар билганини гапиравермайдиларми... бунинг нима аҳамияти бор... улар билганича ўйлашсин, билганича ғийбат қилаверишсин... кимнинг нима иши бор?! Муҳими... муҳими, кеч бўлмасидан бу ердан туёкни шиқиллатиб қолиш, жуфтакни ростлаш...

Тайпан тўшакдан туриб, фирма раҳбарига ўзининг жуда оғир касалга чалингани аён бўлганлиги ҳақида хат ёзди. Ва шу сабабли унга истеъфо беришларини сўради. “Мен, фирма билан тузилган шартномаларнинг бекор қилиниши учун зарур бўладиган кундан бир кун ҳам ортиқ ишлай олмайман. Зудлик билан ватанимга қайтишим лозим” – деган сўзлар билан тугатди у ўз мактубини.

Эртаси куни тайпаннинг ушбу мактубини, ғижимланган ҳолда унинг қўлларидан олишди. У ёзув столи ва оромкурси оралиғида юзтубан йиқилиб ўлиб ётарди. Жасади эса аллақачон совиб, қотиб ҳам улгурганди.

Иброҳим ҲАҚҚУЛ, Шаҳноза НАЗАРОВА

ШОИРЛИК – ИЛОҲИЙ ҚИСМАТ

Шаҳноза Назарова: *Ҳар йили Алишер Навоий таваллудини зўр муҳаббат билан нишонлаймиз. Бу кун шахсан менда катта ифтихор, шунингдек, катта қарздорлик ва соғинч ҳиссини уйғотади. Гуё у табаррук даргоҳлардан узоқлашиб, қалъадан ташқарида қолиб кетгандекмиз. Олим, шоир, ёзувчилардан ҳеч бири “мен Навоийни тушунмай қолдим” ёки “тушунолмадим”, деб очиқ айтмайди. Ташқаридан уларнинг ҳар бирининг кўнглида ўз Навоийси бордек. Бироқ жуда қизиқтирадики, улар бир-бирига қанчалар ўхшайди ва қачон бир бутун бўлиб бирлашиб кетар экан? Устоз, биз нега Навоийдан узоқлашиб кетдик?! Бунинг тарихий, ижтимоий, иқтисодий, фанний, руҳий омиллари нимада?*

Иброҳим Ҳаққул: Сизнинг бу саволингизга жавоб бериш учун “Кейинги бир асрдан ортиқ вақт мобайнида биз қачон Навоийга яқин бўлганмиз?” деган саволга жавоб қайтариш лозим. Ваҳоланки, нисбатан яқинлик ва қизиқишни айтмаса, ҳеч пайт тўла яқинлик ва иштиёқ бўлмаган. Агар шундай маънавий-руҳий ҳодиса юзага келганида жафокаш халқимиз XX асрда ўзининг миллий шуури, дини, тарихи ва мумтоз адабиётидан афсусланарли даражада йироқлаштирилмаган бўлурди. Биласизми, мумтоз шоирлар асарларини руҳоний, ирфоний, фалсафий тамалидан ажратиб ўқишни жорий этиш кўрнинг кўлига ҳасса эмас, қилич тутқазишдай бир гап эди. Бадий сўзнинг таъсир йўли бузилиб, моҳияти жўнлашгач, қизиқиш ва завқ нимага арзийди, дейсиз? Навоийдай шоирларнинг ижодига йўл топишнинг биринчи шартин уларнинг Руҳ ва Ҳол оламига эркин кириб бора олишдир. Бу, албатта, соф моҳият ва изтиробни теран мушоҳада қилиш орқали амалга ошади. Зеро, жаҳон адабиётининг энг виждонли, энг ҳақгўй санъаткорлари кундалик турмуш ташвиши ва моддий манфаатлардан йироқ моҳият, ақл ва ироданинг қўшилувидан туғилган изтироб атрофида бирлашишган. Шахс сифатида шаклланмаган ҳеч бир киши бу ҳақиқатни чуқур тушунмайди. Демак, Навоийни англаш биринчи галда бизнинг ўзимизни нечоғлик билишимиз, маънавий “Мен” лигимизни нақадар бойитиб, юксалтира олишимизга боғлиқ. Шу маънода биз нимага эришдик ва қанчалик улғайдик? Менинг назаримда, кейинги йигирма йил мобайнида элимизда журъат, жасорат, эркинлик ва ҳақгўйлик ҳисси олдингига қараганда ҳам анча пасайди. Оддий одамларни-ку қўяверинг, ижодкорлар ҳам зулм, адолатсизлик, қарамлик,

* Иброҳим Ҳаққул – филология фанлари доктори.

Шаҳноза Назарова – филология фанлари бўйича фалсафа доктори.

алдов ва маддохликка қарши аёвсиз курашган Навоийга ҳолдошлик нелигини ҳатто ҳаёлга ҳам келтиришмади. Воқеликка Навоийнинг нигоҳи билан қараш, олам ҳодисотларини навоиёна дард тўлқинлари ила идрок этмоқ учун Навоий дунёқарашини сир-асрорини ўзлаштиришга қайта-қайта уриниш зарур.

Мана, бир мулоҳаза. Шарқ тафаккурини Ғарбникидан ажратиб турган томонлардан бири, балки энг асосийси, фано ҳоли ва ломакон ишончидир. Бир-бири билан бевосита алоқадор шу икки жиҳатни пухтароқ билмасдан тасаввуф адабиётидаги вақт ва замон, макон ва келажак, холик ва халқ орасидаги алоқалар тўғрисида асосли фикр билдириш қийин. Навоий шеърлятида фирор – дунёга нукул нафсоний манфаат кўзи билан қарайдиган тама бандаларидан қочиш, инзиво – маънавий ҳузур-ҳаловат гўшасига чекиниш ҳолатлари ниҳоятда таъсирли оҳангларда дарж этилган. Булар зарур зайлда қалбга нақшланмас экан, Навоийнинг фазовий ҳаёл ва самовий ҳислар тасвиридаги бекиёс ютуқлари қўл етмас юлдуз бўлиб қолаверади.

Хуллас, Навоий адабий меросини зоҳирий томондан тадқиқ ва таҳлил қилишда тўғри ва нотўғри, мақбул ё номақбул фикр ва мулоҳазалар керагидан ҳам ортиқ миқдорда эълон қилинди. Бироқ унинг турли жанрларда битилган ижод намуналарининг ботинини кўрсатиш, маънавий-руҳий мазмунини очишга бағишланган тадқиқотлар йўқ ҳисоби. Ҳолбуки, Навоийнинг ўзи “Ўн саккиз минг олам ичра ҳар не бор, Ким қилурлар аҳли маъни эътибор”, дея кўрсатма бериб қўйган. Эски даврларда яратилган “Вужуднома” номли асарларда таъкидланишича, ушбу ўн саккиз минг оламнинг асосий ва ғаройиб қисми инсоннинг сийратига тегишли. Демак, “Овоз-ку бор, лекин ўзим қани?” деган саволга аниқ жавоб бера олгувчилар сони қанча кўпайса, юртимизда навоийхонлик ҳам ўшанча тараққий топади. Аммо бу натижага эришгунча, ҳали кўп иш қилиниши керак. Аҳли ирфоннинг ҳукмига кўра, “Ҳақ билан инсон орасидаги энг қалин парда илм”дир. Бунда, албатта, руҳий завқ, илҳом ва кашфдан маҳрум зоҳирий илм назарда тутилган. Оврупо адабиётшунослиги қонунқоидалари заминиде шаклланган навоийшуносликни тубдан янгилаш эса янада қийинроқ вазифадир.

Ш.Н.: *Навоий ва бугунги умуминсоний ҳамда миллий сиёсий жараёнларни қандай боғлаш мумкин?*

И.Х.: Алишер Навоий адабий ва илмий меросини ўрганиш – юртни юрт, халқни халқ қиладиган ҳақиқатларни ўрганиш ва ўзлаштириш демак. Навоийни билиш Одам бўлиш сирларини эгаллашдир. Навоийнинг миллий маслага қай даражада юксак бўлса, башарий ҳиссиёти ҳам ўшанча кучлидир. Навоий куйлаган ишқ – ҳаётни, тириклик ва дунёни ўзида мужассамлаштирган ишқ. Бу ишқ ҳақиқат ва гўзаллик манбаи. Унда абадий файз мавжуд. Ана шу файз нури хоҳ миллий, хоҳ умуминсоний, хоҳ сиёсий, хоҳ ахлоқий бўлсин, ҳар қандай жараённи кундай равшанлаштиради. Ана шунда дунёнинг асл қиёфаси қандай бўлса, уни шундайлигича кўрасиз, улкан ёлғон, бешафқат ҳийла ва найранг бўронлари оддий одамлар бошига қаёндан ёғилиб келиши-ю, башариятнинг гумроҳлик, қашшоқлик, қуллик ва шафқатсизлик тўқайзорларида адашиш сабабларини аниқ илғайсиз. Навоийнинг дарду қайғулари ҳамма давр одамлари учун шифобахш ва халоскордир. Чунки улар энг оддий, энг хоксор



ва меҳнаткаш инсонга меҳр-муҳаббатдан пайдо бўлган Ҳақ ҳадясиدير. Ким ҳақиқат қаршисида довдирамаса, ким майдалик ва майдакашликдан сақлана билса, ким хушомад ва ялтоқланишлардан жирканса, Навоийнинг сўзларидан ўша одам, албатта, куч ва илҳом олади. Шоир қитъаларидан бирида банданинг ўзи каби бир ожиз бандага тобелиги, қуллукқорлиги ва хушомадгўйлигини қоралаб:

*Кимки махлуқ хизматиға камар,
Чуст этар, яхшироқ ушалса бели.
Қўл қовуштурғунга бу авлодур,
Ки анинг чиқса эғни, синса эли.
Чун хушомад демакни бошласа кош
Ким, тутулса дами, кесилса тили,*

дейди. Қарийб қарғиш даражасидаги ушбу танқид ва танбех сўзлардан бир хулоса чиқаролмаган кимсаларни одам қаторига қўшиш мумкинми?! Демак, одамдаги бузилиш ва тубанлик тўхтамаса, оламдаги бузилиш ва тубанликларга чек қўйиб бўлмайди. Навоийнинг одамшунослиги оламнинг ҳар турли ёмонликлардан тозаланишига хизмат қилиши билан ҳам умидбахшдир.

Ш.Н.: *Навоий ва бугунги руҳий эврилишларни қанчалар боғлаш мумкин, Навоий асарларида тарбиялаб, вояга етказган комил инсон билан бўйлашганда, биз унинг тўпиғи ёки тиззасигача ета оламизми? Ҳазрат ижодидида фақат ҳаёлдагина яшаб қолувчи туманли идеал инсонни эмас, чинакам тирик инсонни қаҳрамон қилиб олади. Биз ўша тирик одамга тириклигимиз билан ўхшаймизми, қанчалар ўхшаймиз? Аксинча бўлса, бунга нима халақит беради?*

И.Х.: Сиз назарда тутган ўша одамга ҳам ўхшаймиз, ҳам ўхшамаймиз. Ўхшашлигимиз зоҳирий, яъни сувратда. Аммо сийрат ва маънавиятда монандлик анча кам. Инсоният ҳамма даврларда у ёки бу зайлда алданиб яшаган. Лекин ўзини ўзи алдаш, шу алдов жафоларини тортиш микёси ХХ асрда беҳад кенгайиб кетган. Ўзи ўзидан бегона, ўзининг асл аҳволидан беҳабар кимсаларнинг сони ҳам шу асрда кўпайган. Инсонлик моҳиятини кашф қилиш, ҳар қандай вазиятда ҳам ўзига таяниш холи бизда ҳам шакланмаган. Кўпчиликни ташқаридан белгилаган мақсад ва муштарак таассуротлар бошқарган. Шунинг учун бир неча авлод фикрий яқранглик, ижтимоий турғунлик ва оммавий тақлидга кўниктирилган. Мустақил ва бутун Шахс ҳақида ўйлашга айтарли ҳожат қолдирилмаган. Манаман деган бугунги зиёлидан Навоийнинг “Ўз вужудингга тафаккур айлагил, Ҳар не истарсен ўзингдин истагил” байтини шарҳлашни сўранг. Ҳар ким ўзича нималардир дейди, албатта. Бироқ уларнинг аксарияти тахминий ёки уйдирма гаплар бўлади. “Вужуд тафаккури” аслида бир илм тармоғи. Унда аввал тана, кейин бирин-кетин ахлоқ, нафс, рух, ҳаёл сирлари ўрганилади. Умуман айтганда, Навоийни ўқиб англаш, англаб муҳокама юритишнинг ҳикмати кўп:

биринчидан, инсон ўзини маънан ночор, афтода ҳис қилмаганидек, ҳаётга ҳеч вақт бадбин, ишончсиз нигоҳ билан боқмайди;

иккинчидан, ўз тақдирини тили, дини, тарихи, миллати ва юртидан айри ҳолда тасаввур этмайди;

учинчидан, моддиётни деб маънавиятни, зоҳирий борлиқлар шавқига берилиб, ботиний мавжудликларни унутмайди. Тўртинчидан, дунё ва аҳли дунё аҳволига шоир, мутафаккир, мутасаввиф Навоий кўзи билан қарашга интилиб, фанони бақодан фарқлашга бир қадар малака ҳосил қилади. Бу эса энг муҳими. Чунки ростни ёлғондан, ҳақни ноҳақдан, муқимни муваққатдан ажратолмаслик инсонни тақлидчилик гирдобига ташлайди. Тақлид – фикрий меҳнатни раво кўрмаслик, кимгадир эргашиш, кимгадир ўхшашдан нарига ўтолмаслик дегани. Маълумки, коинот ҳеч қачон тўхташ ва турғунликни тан олмайди – тинимсиз равишда эврилиб, янгилашиб бораверади. Шунинг учун ҳар бир нарса ё мавжудлик бошқа бир шакл, ўзга ранг ва руҳга кириши муқаррар. Инсоннинг ҳис, туйғу, тасаввур ва хаёллари ҳам ўзгаради ҳамда бойийди. Мана шу янгилашиб “нуқта”сида ҳар ким ўзича ижодкор, ўзича шоир ё мусаввир бўлмоғи керак. Яъни Навоий айтмоқчи, “Кўнгил ичра дарду ғам аввалгиларга ўхшамас”лигини билмоғи лозим. Афсуски, турмуш ва ижтимоий муҳит кўпинча бунга имкон бермайди. Айни шу кемтиклик даҳо ижодкорлар асарларини ҳис қилиш, англаш ва талқин қилишда ҳар турли тўсиқ ёки чалғишларни юзага келтиради. Навоий ижодиётининг маъномазмунини зарур даражада мушоҳада этилмаслигининг бир сабаби мана шудир.

Ш.Н.: *Шекспир инглиз, Гёте олмон адабиётини ҳаракатга келтиргани каби Навоий ҳам ҳозирги давр ўзбек адабиётини ҳаракатга келтириши, ҳар бир янги адабий оқим, янги адабий йўналиши, янги шакл ичига ўзига хос тарзда ҳар гал янги нафас билан кириб бориши керак эди. Устоз, Сиз бугунги адабий жараён ва Навоий сиймосини қандай умумий манзарада тасаввур қиласиз?*

И.Х.: Навоийнинг шахсияти томонидан ҳам, шоирлик маҳорати нуқтаи назаридан ҳам хусусан бугунги адабий жараёнда наинки ворислик, собит бир издошлик ҳам кўзга ташланмайди. Инглиз ижодкорлари Шекспир, немислар Гёте, рус адиблари Пушкин мактабидан таълим олмасликни ноқисликмас, эҳтимол, гуноҳ ҳисоблашар. Бизда бундай эмас: Яссавийни, Навоий ё Огаҳийни ўқиб-ўрганмасдан ҳам шоир бўлдиқ деб ўйловчиларга ҳар қадамда дуч келишимиз мумкин. Улар Навоийни номига мактаб, умумий “урф”га кўра унга сиртдан эҳтиром кўрсатишдан асло хижолат чекишмайди. Бирок бирор марта Навоийнинг тафаккур ва руҳ водийсида сайр айланиш учун тил, тарих, дин, тасаввуф ва фалсафа билан бирга турк ҳамда форс тилидаги мумтоз адабиётни билиш зарур, деган гапни хаёлдан ҳам ўтказишмаган. Навоий ижодиётининг туб илдизи Шарқ тамадуни заманида – Ғарбникида эмас. Бир мутафаккир ижодкор “Одам ё шарқлик бўлади, ё ғарблик”, дейди. Бу фикрга тепадан туриб эътироз билдириш нотўғри. Негаки, инсон айни бир пайтда ҳам насроний, ҳам мусулмон бўлолмайди. Бу ҳақиқатни тушунган қалам соҳиби ғарб кишининг фикр-қараши ва психологиясини “миллийлаштириш”га сира куч сарфламайди. Демокчимизки, Яссавий, Аттор, Румий, Жомий ва Навоийни четлаб эришилган ижодий янгилик қурбу қувватдан маҳрум янгилик бўлиб қолаверади. Кўз тегмасин, неча замонлардан кейин халқимиз энди эркин нафас олиб, таҳлика ва кўрқувни унута бошлади. Хушомад ва тилёғламалик ўйинлари тўхтатилиб, маддоҳлик овозлари ҳозирча бир қадар тинди. Бизнинг ўйлашимизча, Оллоҳ хоҳласа, бундан

буёғига халқнинг ўзи Навоийни ҳаққоний ҳис этиш ва англашга йўл излайди, қандай бўлмасин шеърят султониға маънан яқин боради. Навоий беназир тилшунос, адабиётшунос, тарихчи олим. Буни ҳамма билади. Навоий дин дарғаси, дили ёниқ мутасаввиф, беназир файласуф, сиёсат ва давлат арбоби... Кўпчилик буни ҳам яхши англайди. Аммо буларнинг ҳеч бири Навоийнинг шоирлигидан олдинги мавқега кўтарилган эмас. Навоий учун шоирлик юрак ва руҳоният шавқи, номус ва қисмат машаққати эди. Навоийга дунёнинг пасту баланд, макбулу номақбул ишлари бир ён, шоирлик бир ён эди. Шоир бўлиш, шоир бўлганда ҳам тенгсиз санъаткор бўлиш учун дунёга келганини у ҳамма нарсадан ортиқ аниқ ҳис қиларди. Шоирлик илҳоми, шоирлик изтироби, шоирлик шарафи Навоий шахсиятининг ёлқинини акс эттиради. Албатта, унинг кўнгил осмонида ой ҳам, турфа-турфа порлоқ юлдузлар ҳам бўлган. Бироқ шоирлик, ошиқлик Навоий сийратининг офтобидир. Акс ҳолда у жунун мақомига юксалолмас ва:

*То тутди жунун йўлин Навоий,
Ким бўлди ватанга раҳнамоий,*

деёлмасди. Навоий шеърятдан атайин ижтимоий, сиёсий, ахлоқий, дидактик ёки диний-тасаввуфий мазмун ахтармаслик, алламбалол тарғиботлар юзасидан уни уни ҳар ким ўзига манзур бир қиёфада кўрсатишга уринмаслиги керак. Навоий ҳам дунё, ҳам охират, ҳам шодлик, ҳам қайғу, ҳам умид, ҳам армон, ҳам бахт, ҳам бахтсизлик, ҳам висол, ҳам ҳижрон, ҳам ўтмиш, ҳам замон шоири. Унинг сўз, туйғу, фикр, хаёл ва ҳолатларини кундалик турмушнинг тор, биқик, ўткинчи талабу манфаатларига мувофиқлаштириб бўлмаганидек, бешафқат ҳаётнинг ёлғон, алдов, риё, ҳийла-найранглариға хизмат эттиришдан ҳам тийилиш лозим. Чунки Навоий шеърлариға ҳар бир маъни, рамз, белги ва ишорат софлик, гўзаллик, илоҳийлик ёғдусидан сайқал топган.

Ш.Н.: *Навоийшуносликнинг бугунги ҳолати қандай? Бизда янги давр навоийшунослиги қачон шаклланади? Уларнинг мақсад ва вазифалари нималардан иборат бўлиши керак? Хориж навоийшунослиги билан қиёслаганда ўзбек навоийшунослигининг ўрни, нуфузи қандай?*

И.Х.: Ижтимоий-гуманитар фанларнинг аҳволи қандай бўлса, навоийшуносликни ҳам қарийб шундай. Албатта, бу жабҳада ҳам маълум ютуқ, эътиборға молик натижалар қўлга киритилган. Хорижий ўлкаларда Навоий мавзусида анча-мунча тадқиқотлар яратилган. Лекин истаймизми, истамаймизми, навоийшуносликнинг пойтахти – Ўзбекистондир. Чунки навоийшуносликнинг машаққат ва масъулияти ўзбек олимларининг зиммасида. Шундан келиб чиқиб таъкидлайдиган бўлсак, навоийшунослик ёш ва талантли тадқиқотчиларни камолға етказиб, тубдан ислоҳ этишға жуда-жуда муҳтождир. Сўнги вақтларда навоийшуносликда сохта, ғайриилмий тамойил мавқе қозона бошлади. Бу ҳам тасодифий уриниш ёки уюшиш эмас, албатта. Ўзбекистон Президенти Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисға йўллаган Мурожаатномасида илм-фаннинг аҳволиға холис баҳо бериб, “Биз йигирма беш йил илм билан шуғулланмадик. Бор илмни йўқ қилдик”, деган эди. Қанчалик аччиқ бўлмасин, бу фикр – ҳақиқат. Саёзлик, лаганбардорлик кўникмаси, балки, буни тан олишға монелик этар. Бироқ масалаға тарихан ёндашилса, эътирозға асло ўрин қолмайди.

Навоийнинг олисни кўриши ва башоратига фақат хайрон қоласан киши. Улуғ шоир беш юз эллик йил муқаддам “Илмни ким воситаи жоҳ этар, Ўзинию халқни гумроҳ этар” деб, илмдан мол-мулк, бойлик, мансаб, мавқе воситаси ўлароқ фойдаланиш фожиасига диққатни тортган эди. Биз ҳатто шу огоҳлантириш, хушёрликка чорлашга ҳам амал этолмадик. Охир-оқибатда рост сўзга оғиз жуфтлаш ҳам ёқимсиз, умумий кўникмага қарши уринишга ўхшаб қолди.

Ш.Н.: *Устоз, суҳбатларимиздан бирида Навоийни бир неча босқичда ўқувчилар оммасига тақдим қилиш керак дегандингиз.*

И.Х.: Ҳозир ҳам шундай фикрдаман. “Занжирбанд шер қошида”, “Камол эт касбким” китобларим ёш ва ўспирин йигит-қизларга мўлжаллаб ёзилган. Навоий инсон умрини тўрт фаслга ажратиб номлаганидек, турли ёшдаги ўқувчиларни назарда тутиб, навоийшунослар ҳам тили содда, услуби жонли ва раvon рисолаю китоблар ёзиши керак. Айтайлик, болалар учун ёзилган асарда болалик талаби, ҳолати ва эҳтиёжлари инобатга олинса, Навоийни ёшларга танитишда нисбатан бошқача мақсад ва усулда қалам тебратилади. Навоий ижоди босқичма-босқич ўрганилиб, қарабсизки, навоийхонлик ўз-ўзидан тармоқланиб кенг қулоқ ёзиб бораверади.

Ш.Н.: *Устоз, Сиз меҳнат қилаётган ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида бир неча йиллардан буён Навоий ижодига бағишланган тадқиқот лойиҳалари устида иш олиб борилади. Бизни амалий натижалар қизиқтиряпти.*

И.Х.: Мақсадингизни англадим. “Навоий қомуси” тўғрисида сўрамоқчисиз. Икки жилдга мўлжалланган “Қомус”нинг қўлёзмаси уч жилддан ҳам зиёдроқ ҳажмда ёзиб тугалланди. Энди ҳамма гап уни кўнгилдагидай таҳрир қилиб, сифатли нашр эта билишда. Унга киритиладиган мақолаларнинг маълум бир қисми журнал, тўплам ва китобларимизда эълон қилинди. Қомус яратиш осон эмаслигини ким билмайди дейсиз? Бу ишнинг ҳам ўз қонун-қоида ва шартлари бор. Биз, албатта, уларга риоя қилиш ва ижодий ёндашишга уринганмиз. Лекин охир-оқибатда нашр тақдирини барибир маблағ ҳал этади. Навоийнинг муборак номи ва буюк шарафи қаршисида ҳеч қанақа моддий нарса тўсиқ бўлиб қололмайди, деб умид билдираимиз.



NAVOIY SABOQLARI

Султонмурод ОЛИМ

ТАРЖИМАВИЙЛИК ВА НАЗИРАВИЙЛИК

(“Лисон ут-тайр” – форсий-туркий шеърият синтези сифатида)

Адабиётшунослик илмида минг йиллик форсий ва туркий ёзма сўз санъати равнақини яхлит адабий жараён сифатида қараш тамойили мавжуд. Бу бежиз эмас. Буни биргина буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижоди мисолида ҳам тўла исботлаш мумкин.

Навоий қаламига мансуб олти дoston (“Хамса”даги “Ҳайрат ул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр”, “Садди Искандарий” ҳамда “Лисон ут-тайр”) нинг ҳар бири эски ўзбек тилида форс адабиётидаги муайян муаллиф дostonига назира-жавобия тарзида битилган.

Навоий дostonларининг назиравий хусусиятларини ўрганиш улардаги типик ўзига хосликларни илмий аниқлаштиришни осонлаштиради. Бироқ бундан энди иккинчи бир масала ҳам келиб чиқади: Навоий дostonлари татаббуъ белгилари жиҳатидан айнан бир хилми? Хусусан, “Хамса” дostonларининг назиравий жиҳати билан “Лисон ут-тайр”нинг жавобия табиатида кескин тафовут йўқми? Бўлса, улар айнан нималардан иборат?

Бунда ўта муҳим уч жиҳатни кўздан қочирмаслик керак.

Биринчидан, Навоий “Хамса”ни 42-44 ёшлар орасида ёзиб тугатди. Бундай ёшдаги ижодкорда, табиий равишда, салафлар билан беллашишга мойиллик ўта кучли бўлади. Қандай бўлмасин, салоҳиятини тўлалигича намоён этгиси, халқона айтганда, имкон қадар кўпроқ янгилик яратгиси, оҳорли, навоиёна атама билан ифодалаганда, “тарҳи (лойиҳаси) тоза” асар бунёд этгиси келаверади. “Лисон ут-тайр”ни у олтмиш ёшга яқинлашганида қоғозга туширди. Бу киши анча босилиб қолган, мулоҳазакорлик кучайган, жўшқинлик ўрнини фалсафийликка мойиллик эгаллаган бир ёш ҳисобланади.

Иккинчидан, муаллифнинг “Хамса” ёзишдан кўзлаган мақсади билан “Лисон ут-тайр”ни яратишдан кўзлаган нияти ўртасида кескин фарқ бор. “Лисон ут-тайр”да Фаридиддин Аттор олдидаги ижодий қарздорлик ҳисси устунлик қилади.

Учинчидан, “Хамса”га жавоб қайтариш анъанаси Навоийгача ҳам шаклланган эди. Унинг асосий тажрибалари моҳиятида, иложи борича, кўпроқ янгиликка интилиш ётар эди. Улуғ ўзбек шоири шу анъаналарга суяниши шарт эди. “Мантиқ ут-тайр”га дастлабки жавоб битган шоир – ҳозирча Навоий. Бу

* Султонмурод Олим – филология фанлари номзоди.

қандай бўлиши лозимлигини шоирнинг ўзи белгилаган. XVIII асрга келиб хоразмлик ўзбек шоири Мавлоно Ризоий Пайвандий Атторнинг “Мантқиқ ут-тайр”ига жавобан “Қуш тили” достонини битди. Энди Пайвандийда Навоийнинг айна достонга назира битиш анъанасига суяниш имкони бор эди. Шу асослардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, назирарлик даражаси сифатида “Хамса” достонлари – бошқа, “Лисон ут-тайр” – бошқа мақомда туради. Бу илмий даъвони биринчи галда шоирнинг “Хамса” достонларидаги ҳамда “Лисон ут-тайр”даги ўз салафларига муносабатидан келиб чиқибгина исботлаш мумкин.

Кўплар Навоий “Хамса”сини Низомий Ганжавий “Хамса”сига жавоб деб ҳисоблайди. Бу – жуда умумий тасаввур маҳсули. Юзаки қарагандагина шундай, холос. Яъни, Навоий ҳам худди Низомий “Хамса”сидаги тартиб асосида беш достон битди ва бу достонларнинг табиати ҳам сюжет чизиғи ҳам – ўша-ўша. Бироқ, аслида, Навоий фақат “Ҳайрат ул-аброр”нигина Низомий “Махзан ул-асрор”ига жавоб тарзида ёзган. “Хамса”даги қолган тўрт достоннинг ҳар бири – бошқа-бошқа шоирлар маснавийларига жавобдир. Аникроғи, “Фарҳод ва Ширин” – Хусрав Дехлавийнинг “Ширин ва Хусрав”ига, “Лайли ва Мажнун” – Хожу Қирмонийнинг “Лайли ва Мажнун”ига, “Саъбаи сайёр” – Ашраф Марағойийнинг “Ҳафт авранг”ига, “Садди Искандарий” – Абдурахмон Жомийнинг “Искандарнома”сига назира. Бу ҳақда “Муҳокамат ул-луғатайн” рисоласида Навоийнинг ўзи айтади: *“Бу тўрт девон (“Ҳазойин ул-маоний” девонлари – С.О.) овозасин чун рубъи масқунга еткурупмен, “Хамса” панжасига панжа урупмен. Аввалким, “Ҳайрат ул-аброр” боғида таъйим гуллар очибдур, Шайх Низомий руҳи “Махзан ул-асрор”идин бошимга дурлар сочибдур. Яна чун “Фарҳод ва Ширин” шабистонига хаёлим юз тутубдур, Мир Хусрав (Дехлавий – С.О.) дами “Ширин ва Хусрав” ўтидин чароғимни ёрутубдур. Яна чун “Лайли ва Мажнун” водисиди ишиқим пўя уруб, Хожу (Қирмоний – С.О.) ҳиммати “Гавҳарнома”сида нисоримга гавҳарлар еткуруптур. Яна чун “Саъбаи сайёр” расадин замирим боғлабдур, Ашраф (Марағойий – С.О.) “Ҳафт пайкар”ининг етти ҳурвашин пешкашимга яроғлабдур. Яна чун “Садди Искандарий” асосин хотирим муҳандиси солибдур, ҳазрати Маҳдум (Абдурахмон Жомий – С.О.) “Хираднома”сидин кўси ислоҳ ва имдод чолибдур”.*

“Лисон ут-тайр”даги муаллифнинг Атторга ва бевосита унинг “Мантқиқ ут-тайр”ига бўлган муносабатиданок кўп нарсалар ойдинлашади.

“Лисон ут-тайр”ни шоир “Фоний” тахаллуси билан битди. Ҳолбуки, унга “Фоний” шоирнинг фақат форсий шеърларида кўллаган тахаллуси эди. Достон – жами 192 бобдан иборат. Шундан олти бобда муаллиф бевосита Аттор ва унинг “Мантқиқ ут-тайр”ига муносабатини билдириб ўтади. Саволлар туғилади. Аввало, бу қайси боблар? Қолаверса, улар асарда қандай ўрин тутуди? Бундан ташқари, нега шоир бу гапларини жамлаб, бир бобда айтиб қўя қолмаган? Буларга жавоб топмай туриб масаланинг моҳиятига етиш қийин.

“Лисон ут-тайр”нинг¹ Аттор ва “Мантқиқ ут-тайр”га муносабат билдирилган боблари куйидагилар: 13-боб – *“Қудват ул аҳрор ва қиблат ул-аброр Шайх Фаридиддин Аттор қаддасаллоҳу руҳаҳуға мадҳу сано оғози ва ўз арзи ниёзи”*; 169-боб – *“Қушларнинг фано ҳусулидин бақо вусулиға*

¹ Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик. 12-жилд. – Т.: “Фан” нашриёти. 1996.

еткони”; 173-боб – “Шайх авсофию ўзининг анга пайравлигда иттисофи”; 174-боб – “Ўзининг Шайх руҳи мададидин анга татаббуъ қилгонга қақнус тамсили”; 189-боб – “Бу китоб назмида ўз муносабатининг тақриби”; 191-боб – “Бу китобда тахаллус тағйирининг узри”.

Қиёс сифатида эслатиб ўтиш керакки, “Хамса” дostonларида салаф учун бунчалик кўп боб ажратилмаган. Шунинг ўзиёқ муаллифнинг салафга муносабати “Лисон ут-тайр”да “Хамса” дostonларидагидан кескин фарқ қилишини кўрсатиб турибди.

Бу бобларда, дастлаб, шоирнинг Фаридиддин Атторни қандай сўзлар билан таърифлаганини кўриб чиқиш лозим. Шулардан ҳам халафнинг салафга айрича меҳри маълум бўлади. Бу таърифларга мисол келтирадиган бўлсак: “қудват ул-аҳрор” (хур, яъни озод кишиларнинг пешвоси), “қиблат ул-аброр” (яхшиларнинг қибласи), “вахдат асрорини тафсир айлаган” (Оллоҳнинг ягоналиги сирини шарҳлаган зот), “ҳодийи комил” (камолотга етган йўлбошчи), “жумлаи қушлар тили доноси”, “муршиди атвор” (ҳол пири, яъни йўл бошловчиси), “қутби авлиё” (авлиёлар қутби, яъни раҳбари), “кашфи асрори ҳақойиқда фарид” (ҳақиқат (Аллоҳ) сирларини кашф этишда ягона), “аҳли ирфон солики атвори” (феъл-атвори билан Худони таниш йўлидаги (сўфий)ларнинг намунаси) каби.

Навоий наздида устоз шоҳлик, ўзи қуллик мақомида: “ул шаҳи олий-сифат, мен банда – қул”. Булар Аттор таърифидаги сўз ва сўз бирикмаларининг ҳаммаси эмас. Аммо шу бобларнинггина мағзини чакқанда ҳам, Навоий Атторга қанчалар шогирдона самимият билан муносабатда бўлгани ойдинлашади. Энг муҳими, бу бобларнинг бирор ерида “Мантиқ ут-тайр” танқиди йўқ. Эҳтимол, Навоийда бу дostonга нисбатан ҳам озми-кўпми танқидий муносабат бўлгандир. Айтайлик, “Мантиқ ут-тайр”даги кўпсўзликми, бир назарий масала иллюстрацияси учун бир неча ҳикоятни кетма-кет келтиришми, маъқул тушмагандирки, “Лисон ут-тайр”да бунга асло йўл қўйилмаган. Лекин халаф (Навоий) салафи (Аттор)га нисбатан туғилган бу ички муносабатини ҳеч ерда китобхонга билдирмайди. Бу ҳам – бир қатъият. Бу ҳам – бир одоб. Бу ҳам – бир маданият.

Бунга сабаб ҳам йўқ эмас. “Хамса”ни ёзишда салаф билан халаф ўртасидаги муносабатлар устоз-шогирд муносабатларини эслатади (ҳатто “Искандарнома” ва “Садди Искандарий” асарлари ўртасидаги муносабатлар ҳам бундан мустасно эмас), чунки бу ерда фақат адабий устоз-шогирдлик мавжуд. Бироқ “Мантиқ ут-тайр” ва “Лисон ут-тайр” муаллифлари ўртасидаги муносабатлар фақат адабий доира билан чегараланмайди: бу ерда устоз-шогирдликдан ташқари, тасаввуфий маънодаги бевосита пир-муридлик муносабатлари ҳам юзага чиқади. Демак, “Хамса” дostonларининг назиравий табиатига, асосан, адабий ҳодиса сифатида қарасак, “Лисон ут-тайр”нинг назиравий табиатига ҳам адабий, ҳам тасаввуфий ҳодиса сифатида қарашимизга тўғри келади.

“Лисон ут-тайр”нинг лиро-эпиклик даражаси, ҳатто, “Ҳайрат ул-аброр”даги лиро-эпиклик даражасидан ҳам юқори. Сабаби – ана шу олтинчи дostonида муаллиф бевосита ички инсоний, яъни бандаликка хос; сўфиёна, яъни тасаввуфона шахсий ҳис-туйғулари, нозик ва олий истак-муддаоларини барча маснавийларидагидан кўра кўпроқ, хўброқ ва ошқорроқ тарзда ифодалаган.

Бунинг исботи учун “Лисон ут-тайр”нинг “Қушларнинг фано ҳусулидин бақо вусулига еткони” деган 159-бобини кўриб чиқиш жуда муҳим.

Фоний қуш тилидан сўзланган бу асар моҳиятида бошқа теран маънолар ётиши ҳақида сўзлай туриб, буни ҳар ким ҳам тушунмаслигини айтади. Кутилмаганда бир шарт кўяди:

*Шарт буким, онглагон шарҳ этмагай,
То тилидин бошқа офат етмагай.*

Яъни: *бу асар моҳиятини тушунган одам уни шарҳламасин, чунки хато қилиб қўямасин-да.* Шунда муаллиф Аллоҳ олдида истиғфор қилиб, айтмас сўзларни айтиб қўйгани учун Унинг ўзидан паноҳ излайди:

*Мен деб, истиғфор қилдим, ё Илоҳ,
Айтмас сўздин санга қилдим паноҳ.*

Лекин бу ерда бир нозик жиҳат бор – Фоний ўзидан ҳеч нарса қўшмаган, фақат Аттор сирларини шарҳлаган, холос:

*Ўз қошимдин солмадим бу навъ тарҳ,
Айладим Аттор асрорини шарҳ.*

Шунинг учун, дейди шоир, *кимга пайравлик қилганимни назора айла-гил.* Достоннинг лирик қаҳрамони “ҳимояланиш”нинг яхши йўлини топади, яъни барча “гуноҳ”ни Атторга тўнкаб кўя қолади, *мен хато қилган бўлсам ҳам, У хато қилмайди, чунки кўп қалам суриб, камолга етган зот ҳисобланади, менинг хатомни ҳам ундан деб билинлар,* дейди:

*Мен галат қилсам анга йўқтур галат, –
Ким камол авроқиға кўп сурди хат.
Сўзда табъим гар галатқа қилди майл,
Ҳодийи комил сўзига қил туфайл.*

Достоннинг “Шайх авсофию ўзининг анга пайравлиғда иттисофи” деб номланган 173-бобида муаллиф яна Атторнинг устозлик қилгани масаласига қайтади. *Ёзу қиш Аттор дўконидан шакар олмоқ ниятида юрар эдим, дейди у, унинг муқаддас руҳи ариш боғидан келиб, худди сўзлай оладиган қуш каби қуш тили мушиқларини ечишида йўл кўрсатди, бу борада мени устодга айлантирди-ю, мен туркий тилда достон битдим...*

Навоий ўз “Хамса”си достонларининг бирортаси ҳақида “таржима” атамасини ишлатмаган. Аксинча, уларда имкон қадар оҳорийлик ҳақида сўз боради. Масалан, “Фарҳод ва Ширин”да, *бу достон воқеасини шарҳлашида ўзгача бир тарҳ* (лойиха) *чизшим керак,* деб ҳисоблайди:

*Заруратким, солиб бир ўзгача тарҳ,
Бу меҳнатномани қилғумдурур шарҳ.*

Бундан ташқари, “Фарҳод ва Ширин”да шоир салафларини танқид остига олади. Мақсади – янги, уларникига кам ўхшаган, улардан кескин ажралиб турадиган асар яратиш. Достоннинг 9-бобида буни исботлайдиган далил

етарли. Муаллиф ўз олдига бир дастурий вазифа қўяди. Мақоламиз мақсади йўлида жуда зарур бўлгани учун каттароқ бўлса ҳам, парча келтирамиз:

*Ки чун бу уйда қилгунг нақш дебо,
Керак уй тарҳи доғи бўлса зебо.
Агарчи назми дилкаш тушса масмуй,
Анинг афсонаси ҳам бўлса матбуъ.
Бурун жам эт неким бўлгай таворих,
Борида иста бу фархунда торих.
Топилгай шояд андоғ бир неча сўз,
Сўз айтур элга ул ён тушмаган кўз.
Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлгай,
Улусқа майли беандоза бўлгай.*

Яъни, бир уйга нақш солиш учун, аввало, уйнинг тарҳи ҳам чиройли бўлиши керак; назми қулоққа хуш ёкишидан ташқари, унинг афсонаси (сюжети) таъбга ўтирадиган бўлиши лозим; бунинг учун аввал шу мавзудаги ўтмишда ёзилган асарларни ўрганиб чиқиш зарур; шунда, шоядки, сўз айтувчиларнинг кўзи тушмаган тоза (янги) сўз топилса; чунки шундай нарсани ёзки, тарҳинг тоза бўлсин, халқ уни беандоза (чексиз) майл билан (интилиб, қизиқиб) ўқисин.

Шоир, мабодо, шундай бўлмаса, нима бўлиши мумкинлиги ҳақидаги саволга биратўла жавоб бериб кетишни ҳам унутмаган:

*Йўқ эрса назм қилгонни халойиқ,
Мукаррар айламак сендин не лойиқ?
Хуш эрмас эл сўнгинча раҳи сурмак,
Йўликим, эл югурмиштур, югурмак.
Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилгон кўрди, терди.
Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп.*

XX асрнинг 20-йилларида йирик шарқшунос Е.Э.Бертельс Навоийнинг тенг ҳуқуқли оҳорий (оригинал) шоир эканини илман исботлаб кўрсатиш учун айнан “Лисон ут-тайр”ни танлагани бежиз эмас эди. Бу билан олим, *ҳатто, Навоийнинг олти достони орасидаги доминант (таъсир этаётган) асарга нисбатан энг яқини ҳисобланган “Лисон ут-тайр” ҳам мустақил ижод намунаси бўлган оҳорий бадиий ижод намунаси, демоқчи бўлган.*

Бироқ бундан қарийб бир аср илгари ёзилган мазкур тадқиқотда муаллифнинг мақсади кўпроқ Аттор ва Фоний асарлари ўртасидаги фарқтафовутларни бўрттириб кўрсатишдан иборат бўлиб қолган. Адабиётшунослик, жумладан, таржимашуносликнинг эндиги вазифаси эса Аттор ва Фоний дostonлари ўртасидаги ялпи вобасталикни тўла-тўқис, яъни ҳар тарафлама очиб беришдан иборат бўлиши лозим. Ана шунда “Лисон ут-тайр”да форсий-туркий адабиёт, борингки, форсий-туркий тамаддун уйғунлигини бир ялпи ҳодиса сифатида тўлиқ кўра оламиз. Айни шу мақсад йўлидаги тадқиқотлар давом этаётибди.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, Низомийнинг “Хусрав ва Ширин”и билан Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”и, табиийки, бир сайёр сюжет асосида яратилган дostonлар ҳисобланади. Аммо “Фарҳод ва Ширин” дostonи бевосита “Хусрав ва Ширин”га назира эмас. Кўриб ўтганимиздек, Навоий дostonи Хусрав Дехлавийнинг “Ширин ва Хусрав”ига назира тарзида битилган. Демак, Низомий “Хусрав ва Ширин”и билан Навоий “Фарҳод ва Ширин”и ўртасида сайёр сюжет ҳодисаси мавжуд, бироқ Дехлавий “Ширин ва Хусрав”и билан Навоий “Фарҳод ва Ширин”и ўртасида эса ҳам сайёр сюжетлилик ҳодисаси, ҳам бевосита назиравийлик ҳодисаси бор.

“Лисон ут-тайр”га шу мезонлар билан ёндашилса, маълум бўладики, Аттюрнинг “Мантқиқ ут-тайр”и билан Фонийнинг “Лисон ут-тайр”и ўртасида ҳам сайёр сюжетлилик, ҳам назиравийлик ва ҳам таржимавийлик ҳодисаси кузатилади.

Албатта, Хусрав Дехлавийнинг “Ширин ва Хусрав”и – Низомий Ганжавийнинг “Хусрав ва Ширин”ига назира. Демак, Навоийнинг дostonи, ўртада Дехлавий асари тургани учун, Низомий маснавийсига бевосита эмас, балки билвосита татаббуъ, холос. Хуллас, назиранинг бир қатъий талаби бор – у муайян бир асарга ўхшатма бўлиши шарт, қандайдир бир сюжетдаги бир неча асарга эмас.

Алишер Навоий “Хамса”сидаги беш дoston айнан қайси асарларга назира тарзида ёзилганини шоирнинг ўзига суянган ҳолда қайд этдик. Бироқ ўзбек адабиётшунослигидаги шу пайтгача Навоий “Хамса”си дostonларини қиёсий ўрганишга бағишланган тадқиқотларда муқоясалар қуйидаги тартиб бўйича олиб борилган: “Ҳайрат ул-аброр” – Дехлавий дostonига; “Фарҳод ва Ширин” – Низомий дostonига; “Лайли ва Мажнун” – асосан, Низомий, қисман, Дехлавий ва Жомий дostonига; “Сабъаи сайёр” – Низомий, Дехлавий дostonларига; “Садди Искандарий” – Низомий, Дехлавий ва Жомий дostonларига қиёслаб тадқиқ этилган.

Бундай тадқиқотлар олиб боришга ҳеч ким қарши эмас. Бир сюжет чизиғидаги бир вазнда битилган ҳар қандай икки асарни қиёсий ўрганиш, ҳатто типологик таҳлил этиш мумкин ва бу ҳам илм учун жуда керак. *Лекин бирламчи вазифа асарни айнан қайси дostonга назира қилинган бўлса, ўшанга қиёслашдан иборат бўлиши лозим, чунки илм учун шу бирламчи роқ, аҳамиятлироқ, демокчимиз, холос.*

Бир асарга ёзилган татаббуъга нисбатан “жавобия”, “назира”, “ўхшатма” атамаларини ишлатса, бўлаверар, эҳтимол. Масалан, Хусрав Дехлавий “Хамса”сига кирган дostonлар Низомий Ганжавий “Хамса”сидаги дostonларга жавоб тарзида битилган. Бироқ Абдурахмон Жомий дostonлари ҳам Низомий, ҳам Дехлавий дostonларига, Навоий дostonлари эса ҳам Низомий, ҳам Дехлавий, ҳам Ашраф Фарағий, ҳам Жомий дostonларига назира. Чунки уларда назирага назира ёзиш жараёни ҳам бирга кечган.

Кўриниб турибдики, бу иккаласи бир хил жараён ёки айнан ўхшаш ҳодиса эмас. Илмда бир мавзу ва сюжетдаги бир асарга жавобия билан бир мавзу ва сюжетдаги икки ёки уч асарга жавобия ўртасида муайян фарқлар борлиги кўрсатиб берилиши лозим. Бунинг устига, Навоийда ўзга тил масаласи ҳам ўртага тушади. Бир асарга ўша тилда жавобия айтиш – бошқа масала, бир асарга ўзга тилда назира айтиш – бутунлай бошқа масала.

Бу фикримизни тушуниб, моҳиятига етиш янада чуқурроқ таҳлилни талаб қилади. Низомийнинг “Хусрав ва Ширин” достонида Хусрав билан Фарҳоднинг мунозараси мавжуд. Бу – жуда машҳур савол-жавоб. Достонга назира ёзганлар асарнинг бу кульминацион нуқтасига бефарқ қарашмаган. Жами 26 байтдан иборат бу парчада Низомий Хусрав билан Фарҳоднинг фикрларини бир мисрада “*бигуфт*” (“*деди*”) ё “*бигуфто*” (“*дедики*”) тарзида келтиради.

Ана энди достонга татаббуъ битаётган Хусрав Дехлавийни бу ўринда нима қийнаши мумкин? Фақат ва фақат Низомийга айнан ўхшаб қолмаслик. Лекин савол-жавобни “*бигуфт*” ёки “*бигуфто*” деб бошлаш форсий тилдаги асарга форсий тилда жавоб ёзаётган қаламкаш учун ҳеч қандай муаммо туғдирмайди. Шунинг учун ижод жараёни форсий тилдаги асарга туркий тилда жавоб ёзаётган шоирдагига нисбатан анча осон кечади.

Келинг, Низомий ва Дехлавий достонларидаги ана шу мунозаранинг дастлабки беш байтини ўзаро қиёслайлик. Низомийнинг 26 байтли савол-жавобига Дехлавий 25 байтли мунозара битади. “Ширин ва Хусрав” муаллифи, ўзига хослик бўлсин учун, “*бигуфто*” ўрнига баъзан “*бигуфташ*” шаклини ҳам ишлатади.

Ана энди форсий достонга туркий назира боғлаётган Навоий олдидаги муаммони кўз олдимишга келтирайлик. Биринчидан, хинд-европа тиллари оиласининг форсий гуруҳига мансуб форс-тожик тилида аввал “*деди*” деб туриб, кейин сўзловчининг фикрини келтириш мумкин. Бу тилнинг синтаксиси учун шу – табиий. Олтой тиллари оиласининг туркий тиллар гуруҳига кирадиган ўзбек тилида эса бунинг тескараси: аввал сўзловчининг фикри келтирилиб, кейин “*деди*” дейилади. Иккинчидан, “Хусрав ва Ширин” арузнинг “*мафойилун мафойилун фаулун* (ёки *мафойил*)” тарзидаги ҳазажи мусаддаси маҳзуф (ёки мақсур) вазнида битилган. Туркийзабон шоир айнан “*бигуфт*” ёки “*бигуфто*”га вазнан мос келадиган сўз топиши шарт.

Ана шу икки масалани ҳал этиш шоирни худди таржимада кечадигандагидек ижодий жараёнга олиб киради. Навоий бунинг иложини топган. Биринчидан, аввал “*деди*”ни ишлатиб, кейин сўзловчининг фикрини келтириш орқали бу масалани форсий тил фойдасига ҳал этган. Инверсия бунга имкон беради. Иккинчидан, шоир қўллаган “*деди*” ва “*дедики*” сўзлари вазнан “*бигуфт*” ҳамда “*бигуфто*” калималарига мос келади¹.

Худди шу таржимавий муаммога Низомий “Хусрав ва Ширин”ини 1340 йили эски ўзбек тилига ўгираётганда Кутб ҳам дуч келган эди. У достондаги 26 байтли парчани 21 байт қилиб, яъни, жуда кам қисқартириш билан, деярли тўлиқ таржима қилган. “*Бигуфт*” ҳамда “*бигуфто*” сўзларини, биринчидан, форсий грамматика талабига биноан, сатр бошида келтирган, иккинчидан, ўзбек тилидан вазн бошига мос келадиган ифода топган. Мана, унинг дастлабки байти:

*Бурун сўрди: “Не ерликсан тею сан?”
Айиттиким: “Ошиқлар шаҳридинман”.*

¹ “Дедики” сўзи “бигуфто”га айнан мос келади. Бироқ “бигуфт” билан “деди” тенг вазндаги сўзлар эмас. Чунки “деди”нинг иккинчи бўғини (“-ди”) достонда чўзиқ ҳижо бўлиб келади. “Бигуфт”нинг иккинчи бўғини (“-гуфт”) эса – ўта чўзиқ ҳижо. Аммо Низомий Ганжавийда ҳам, Хусрав Дехлавийда ҳам у ўзидан кейинги сўзнинг унли товуш билан бошланишини талаб этган ва шу тариқа “-гуфт” бўғинидаги “т” товуши амалда ўзидан кейинги сўзга қўшиб талаффуз этилади (*муаллиф изоҳи*).

Навоий “Фарход ва Ширин”да, худди Дехлавийнинг “Ширин ва Хусрав”идаги каби, бу мунозарага 25 байт бағишлайди. Муайян даражада тасаввур пайдо бўлиши учун унинг дастлабки икки байтини келтирамиз:

Деди: “Қайдинсен, эй мажнуни гумраҳ?”

Деди: “Мажнун ватандин қайда огаҳ!”

Деди: “Недур санга оламда пеша?”

Деди: “Ишқ ичра мажнунлуқ ҳамеша!”

Шу таҳлилу мулоҳазалардан кейин бир нозик масалага аниқлик киритиб олайлик. Албатта, Навоий Низомий “Хусрав ва Ширин”и ҳамда Дехлавий “Ширин ва Хусрав”и вазни ва мавзусида янги, оҳорий асар яратган, лекин Қутб Низомий достонини таржима қилган. Орада фарқ – катта. Бу икки ижодий ҳосиласи бир ҳодиса эмаслиги ҳам – “*Икки карра икки – тўрт*”, – дегандек аниқ. Лекин Қутб олдида ҳам, Навоий олдида ҳам форсий тилдаги матннинг айрим хусусиятларини иккинчи тилда ифодалаш вазифаси турган эди. Ана шу нозик нуқтада Навоий достонининг ўзига хос хусусияти намоён бўлади ва биз шунигина кўзда тутяпмиз.

Хуллас, “Мантиқ ут-гайр” ва “Лисон ут-гайр” киёси бир йўла форсий-туркий шеърият вобасталигини кўрсатишга, шеърият равнақида тасаввуфнинг ўрнини ойдинлаштиришга, Агтор ва Фоний муносабатларини ёритишга, адабиётлараро уйғунлик (синтез) қонуниятларини белгилашга, назираларнинг турларини аниқлаштиришга, назиравийлик ва таржимавийлик хусусиятларини муайянлаштиришга, *таржима-назира* деган форсий-туркий адабиётлараро ўзига хос ижодий ҳодисани таҳлил этишга хизмат қилади.



NAVOIY SABOQLARI

Зухра МАМАДАЛИЕВА

РУҲ МАНЗИЛЛАРИ

“Ҳайрат ул-аброр” достонида йигирма бир бобдан иборат муқаддима бор. Ундаги уч боб – уч хайрат кўнгилнинг саёҳати тўғрисида бўлиб, бир қараганда, дostonга алоқаси камдай туюлган ўзига хос боблар ҳисобланади. Биз ушбу мақолада мана шу ўзига хослик тарихига бир назар ташламоқчимиз.

Рухнинг сайру саёҳатга чиқиш мотиви пайғамбар меърожига нисбатан яратилганлиги ҳақида илмда бир мунча қарашлар мавжуд. Бу мотивнинг адабиётга илк бор татбиқ этилиши ватандошимиз Абу Али ибн Сино ижоди билан боғлиқ. Алломанинг “Ҳайй ибн Яқзон” қиссасининг тили, услуби жуда оғир. Бунинг сабабини Ғарб олимларидан Меҳрон “Ибн Сино бу рисоаларни ўзининг энг яқин шогирдлари учун ёзган”, деб изоҳлайди (*Ибн Сино Абу Али. Саломон ва Ибсол. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – Б.13.*). Ушбу қиссада асарнинг бош қаҳрамонлари муаллиф ва унинг суҳбатдоши – Ҳайй ибн Яқзон – юнон мутафаккирлари фикри бўйича, коинотдаги илк яратик – логосдир. Муслмон Шарқи фалсафасига Ақли аввал, Рухи Аввал тарзида сингган бу яратикни Ибн Сино ўзининг ушбу фалсафий асарига бош қаҳрамон этиб танлайди ва уни Уйғоқ ўғли Тирик, Ақли фаол номлари билан атайди.

Асарда муаллиф Ҳайй ибн Яқзонни “бир нуроний, ёши ҳам анчага бориб қартайиб қолган, лекин ўзи ҳали барваста, тетик, суяклари ҳам сусаймаган, ҳеч бир аъзоси бўшашмаган ва хуллас, соч оқаришидан бошқа ҳеч қандай қарилик нишонаси бўлмаган бир чол” деб таърифлайди. У ўзининг саёҳатчи эканлиги, хунари дунё кезиш бўлганини айтади ва муаллифга бир қанча маслаҳатлар беради. Жумладан, унинг биринчи маслаҳати фаросат (мантик) илмини эгаллаш ва бу илмнинг фойдасини нақд илмлардан дея баҳолаш бўлади. Ҳайй ибн Яқзоннинг бу маслаҳати асарда ўқ чизикдай ўтган. Қиссада муаллиф мантик илмини ҳаёт чашмасига ҳам ўхшатиб, унинг сувидан ичган зот Баҳри муҳитда чўкмайди, жазирамада куймайди, музликларда қотмайди, дейди. Бу фикри билан Ибн Сино ўз фалсафий қарашларида мантикни (рационал билишни) биринчи ўринга қўйишини кўрсатмоқда.

Ҳайй ибн Яқзон муаллифга ўзи билган нарсаларни ҳикоя қилиб беради. Бу ҳикояни Ибн Сино ўз ўқувчисига образли тил билан баён қилади. Жумладан, коинот жисмлари ва қаватлари мамлакатларга, иқлим, денгиз ва дарёларга, инсон руҳиятидаги ҳолатлар ҳайвон ва афсонавий жонзотларга ўхшатишган. Одам руҳиятидаги сезгилар турли лавозимдаги ходимларга қиёсланган (кейинчалик бундай қиёс Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Кимиёи саодат” асарида ҳам қўлланилганини кўрамыз).

* Зухра Мамадалиева – филология фанлари номзоди.

Жумладан, асардаги “Олам тузилиши баёнида” фаслидаги қуйидаги сатрларга эътибор берайлик: “Кавокиб ва табойиъ (табиат) ва фалакул кавокибнинг буржлариким, тақсим этилгандур ўн икки қисмға. Ва Аршким, булардан муғаййиррокдур (бошқача, ғаройиброк), мисоли подшоҳнинг хужраи хоси бўлғайким, вазир ул хужрада ўлтургай. Ва бул хужранинг атрофида равоки бўлғайким ва ҳар тоқида ул вазирнинг ноиби ўлтургай. Ва етти нақибсувор бу ўн икки тоқнинг атрофидан айлангай. Бу нақиблар (рахбарга яқинлар) вазирнинг ноиблари фармонидадур. Ва тўрт пиёда камонандоз бу етти нақибдан йироқроқ мунтазир турурларки, ҳазрат подшоҳдан нечук фармон еткусидур. Ва тўрт каманд – арқонни бу тўрт пиёдаға берибдурлар, токим фармон тақозоси бирла баъзисини подшоҳ даргоҳига тортарлар ва баъзисини йироқ қилурлар” (*Ғазолий Абу Ҳомид. Кимиёи саодат. – Тошкент: Адолат, 2005 - Б.80.*). Кўрганимиздек, Ғазолий бу ерда Аршни – подшоҳнинг хужраи хоси, осмон буржларини – ўн икки равоқда ўтиргувчи вазирнинг ноиблари, осмоннинг етти қаватини – етти нақибсувор, тўрт унсурни – тўрт камонандоз тимсолида тасвирлаган. Яна ушбу асарда инсон вужудини – бир мамлакатга, дилни – унинг подшоҳига, қолган аъзоларни унинг аъён ва мулозимларига киёс қилса, одам баданидаги шаҳватни – тўнғизга, ғазабни – итга, ақлни фаришталарга ўхшатади. Бу фикрлар юқорида кўриб ўтганимиз Ибн Синонинг “Ҳай Ибн Яқзон” рисоласидаги тасвирларга оҳангдош.

Қисса охирида Ҳай ибн Яқзон барча яратикнинг подшоҳини таърифлаб, уни ҳеч кимга ўхшамайдиган, ҳеч нарсага эҳтиёжи йўқ, васфини баён этишга тиллар ожиз бўлган зот деб таърифлайди. Асар “Истасанг, менга эргаш, сени унга олиб борайин” деган жумла билан яқунланади. Кўринадики, бу ерда гап Тангри ҳақида бормоқда, демак, пирнинг муаллифни бошлаб сайр қилдириши, унга таълим бериши, атрофдаги нарсалар ва мавжудотларни рамзий тил билан таништириши анъанаси адабиётимизга Ибн Синонинг “Ҳай Ибн Яқзон” рисоласи билан кириб келган экан.

Профессор Е.Э.Бертельс тасаввуфий ҳикоятчилик тарихини Абу Ҳасан Ҳараконийдан бошлайди. Унинг “Нур ул-улум” рисоласида рамзий тил билан баён қилинган Мусо, каптар ва лочин ҳақидаги ҳикоятни шарҳлайди. Ҳараконийнинг шогирди “пири Хуросон” номи билан машхур шайх, фақих ва муҳаддис олим Абдуллоҳ Ансорийдир. “Табақот ас-суфийа”, “Манозил ус-сойирин” ҳамда “Муножот” каби асарларни унга нисбат берадилар. “Манозил ус-сойирин” асарида руҳнинг тўрт манзили, унга бўлган саёҳат ҳақида сўз боради.

Абдуллоҳ Ансорийнинг шогирди Ҳаким Санойи тасаввуф адабиётининг форс тилидаги дастлабки ижодкорларидандир. Унинг “Ҳадиқат ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқат боғчалари”) асарининг сўфийлик адабиётининг дидактика, яъни хираднома йўналиши ривождаги ўрни аҳамиятлидир. Ушбу асарда мистик “йўл”нинг биз Ибн Синода кўриб ўтганимиз каби бир қанча манзиллари рамзий-аллегорик йўналишда тасвирланган. Унда ҳам худди Ақли аввал каби пир муаллифни руҳан саёҳат қилдиради ҳамда юқорилаш ва қайтиш йўллари билан таништиради. Ҳаким Санойи бу асарда мавзуга мос кичик-кичик ҳикоятлар киритиши билан асарнинг бадиий кучини янада оширган.

Низомий Ганжавийнинг “Маҳзан ул-асрор” достони Ҳаким Санойининг асарига жавоб тарзида битилган бу йўналишдаги илк назмий асар саналади. Анъанага содиқ қолган Низомий руҳнинг юқорилаш босқичларини тасвирлайди ва уларни “хилват” деб атайди. Асарда иккита хилват ва иккита хилват самараси ҳақидаги боб мавжуд. Биринчи хилватда сокин ва



сохир бир тунда Хўжа шоирнинг кўлидан тутиб, йўлга бошлагани ҳақида айтилади. Биринчи хилватда у табиат гўзалликларидан сархуш бўлади, ҳайратга тушади. Биринчи хилват самарасида у фикру тафаккурга чўмади. Бу гўзалликлар унинг ақлини зое, кўнглини хомуш қилади.

Иккинчи хилватда эса устоз – Хўжа бир неча улфатлари билан базм тузади. Унда шоир бир гўзални кўради ва унинг хусну жамолидан ҳайратга тушади. Иккинчи хилват самарасида эса унинг кўнглига ишқ жойланиши, унинг бу ишқ таъсиридаги нолаю фарёди акс этади.

Амир Хусрав Дехлавий “Матлаъ ул-анвор” достонида хилватлар сонини учтага етказди ва унинг “самаралари”ни олиб ташлайди.

Биринчи хилватда шоирнинг танаси ерда қолиб, руҳи осмону фалакка кўтарилганлиги ҳикоя қилинади. Унда шоир Дил билан учрашади. Бу ҳолни олим М.Муҳиддинов қуйидагича шарҳлайди: “у (ўзлигини англаб етмаган руҳ – *изоҳ бизники – З.М.*) Дил ҳузурига бориб, у билан сирлашади. Дил унга дунёвий кишанлардан ўзни қутқозиш, бандалик ибодатига астойдил берилиб, шайтон бўйнини синдиришни маслаҳат беради” (*Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б. 55.*). Иккинчи хилватда кундуз таърифи, табиат тасвири ва ошиқнинг бу ҳолатдан наво – ҳайрат туйгани ифодаланади.

Учинчи хилватда шоир Хожа – пирнинг ҳузурига боради ва ўзидаги бу ҳолатлар сирини сўрайди. Хожа шоирга руҳий кўтарилиш сирини англатади ва бу ҳолатни рўё эмас, ҳақиқатда рўй берганини таъкидлайди.

Жомий “Тухфат ул-аҳрор”да бу анъанадан шаклан чекингандай туюлади. У кўнгил таърифидан кейин уч пирнинг суҳбатини келтиради. Биринчи суҳбат – илмул яқин, иккинчиси – айнул яқин, учинчиси эса – ҳаққул яқин тўғрисида бўлади. Суҳбатларни эшитган кўнгил камолотга эришиб бораверади. Бу ўринда гарчи шаклан уруж – кўтарилиш тўғрисида сўз бормаса ҳам, маънавий жиҳатдан юксалиш борасида гап кетмоқда. Бунинг сабаби илмул яқин – юзаки билим, айнул яқин – тажриба асосида англаб билиш ва ҳаққул яқин – қалбан ҳис этиш ҳамда шак-шубҳасиз билиш эканлигини ҳисобга олсак, Жомий ҳам моҳиятан салафларига эргашганини англаб етамиз.

“Ҳайрат ул-аброр”да саёҳатга раҳбарлик қилувчи шахс образи йўқ. Унда Хожа номи билан аталган кўнгил илоҳий даъват билан сайрга чиқади. Достонда у уч бор саёҳат қилади ва бундан беҳад ҳайратга тушиши тасвирланади.

Кўнгил таърифидаги бобдан сўнг дастлабки саёҳат малак оламига бўлади. Малак оламини Навоий гўзал табиат тасвирида ифодалайди. Қизиғи шундаки, бу оламдаги ҳар бир гул, ҳар бир куш Яратганга сано айтарди:

*Фохтадин қумрию булбулгача,
Балки шажар яфрогидин гулгача,*

*Барчаси қайюмига зокир эди,
Ҳар бир анинг шукрига шокир эди.*

Бу ҳолатни кўрган Хожа чексиз ҳайратга тушади. Иккинчи саёҳат малакут оламига бўлади. Бу оламни Навоий осмони фалак тасвирида ифодалайди. Хожа етти сайёра ва ўн икки бурждаги турғун юлдузларни кўради:

*Мунча гаройибгаки қилди гузар,
Айлади ибрат кўзи бирла назар.*

*Борчасида зикру сужуд англади,
Маърифатуллоҳга шухуд англади¹.*

Бунда ҳам ҳар бир мавжудот саждаю қиёмда эканлигини кўрган Хожанинг бир ҳайрати ўнга етади. Ҳайратдан беҳуд бўлади.

Учинчи сайр бадан шаҳристонига бўлади. Иккита устун устига қурилган бу салтанат қаттиқ тартиб асосида ҳаракатланарди. Унинг подшоси, вазири, сарбозлари бор эди:

*Шоҳ ани ўз мулкида дастур этиб,
Мулкини ул адл ила маъмур этиб,*

*Юққориғи қаср уза фаррух вазир,
Сокину эл амрига фармонпазир.*

Бу мамлакатда ҳам ҳамма Яратганга ибодат қилиш, Унинг зикрини айтиш билан шугулланади. Бунга кўрган Хожани ҳайрат узра ҳайрат қамраб олади ва у фано – ўзини йўқотиш даражасига етади:

*Чунки бу ҳайрат аро ранжу ано,
Фоний этиб хожани балким фано².*

Шундан сўнг у Яратганнинг халфаси даражасига кўтарилди. Достонда Навоий салафлари ижодидаги анъанавийликни умумлаштириб, уларга ўз муносабатини билдиради. Унинг анъанавийлик ичида янгилик яратиш маҳорати ушбу бобларда ҳам яққол намоён бўлади.

Жумладан, ҳайратларда, худди хилватлардаги каби сафар ва саёҳат амалга оширилади. Барча сафарларда қаҳрамон гўзалликдан ҳайратланади. Бироқ Навоийнинг Хожаси нафақат гўзалликдан, балки уларнинг маънавий томонидан, яъни ҳамма мавжудот ва неъматларнинг Яратган зикрига машғул эканлигидан ҳам ҳайратланади. Бу аввалги хирадномаларда эътибор берилмаган жиҳат бўлиб, Навоийнинг ўзига хос топилмаси саналади.

Табиат тасвири барча достонларда мавжуд эди, аммо коинот тасвири, сайёра ва юлдузлар манзараси ҳам Навоийнинг ўзига хос ёндашуви маҳсулидир. Бу унинг Самарқанддаги Улуғбек мактабида олган аъло даражадаги астрономик билими таъсирида юзага келган, десак янглишмаймиз.

Учинчи ҳайратдаги саёҳат ҳам Навоийнинг хаёлоти меваси бўлиб, тахминимизча, Ғаззолийнинг “Кимиёи саодат” асари таъсирида яратилган.

Аҳамиятли ўзгаришлардан яна бири Хожанинг ҳайратлар натижасида камолотга етишидир. Бу ҳам улуғ шоир ижодининг ўзига хослиги ифодаси бўлиб, бошқа хирадномаларда ҳайратлар натижасига бу даражада эътибор қаратилмаган. Натижа Навоийнинг “Қандай асосга кўра Одам Ато яратилганданоқ Яратганнинг халфаси даражасига етди?” деган шахсий мулоҳазасига жавоб тарзида вужудга келган бўлса керак.

Муҳими, Навоий достонда инсон кўнглини Хожа – соҳиб деб эъзозлайди ва уни Яратганнинг халфаси (ўринбосари) деб улуғлайди. Бу айни пайтда инсонни улуғлаш ва эъзозлаш бўлиб, улуғ мутафаккирнинг асосий ижодий тамойилларидан саналади.

¹ Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброҳ. МАТ 7-том. Тошкент: Фан, 1991. – Б. 79.

² Уша асар. – Б. 73.

NAVOIY SABOQLARI

Каримбой ҚУРАМБОЕВ

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ҚОРАҚАЛПОҚ АДАБИЁТИ

Шундай шоирлар бўладики, ўз миллати доирасидан чиқиб, ўзга халқлар ва адабиётларнинг ҳам ардоқли фарзандига айланади. Умумбашарий ва умуминсоний аҳамиятга молик асарлари адабиёт мухлисларини эзгу ғоялар руҳида тарбиялашда мактаб вазифасини ўтайди. Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий шундай салоҳиятга эга, шахси ҳам, мероси ҳам абадийликка муҳрланган сиймолардан бири. Шарқ адабиётида, хусусан, туркий халқлар адабиётида шоир ижоди юксак қадрланади. Асрлар давомида ёнма-ён яшаб келаётган туркман, тожик, қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқ шоирлари Навоийни ўз устозлари деб билишади. Жумладан, қорақалпоқ адабиётида шоирга эҳтиром алоҳида. Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ, Ўтеш, Умар, Аяпберган Мусаев сингари шоирлар, кейинроқ Аббаз Дабилов, Содик Нуриббетов, Ибройим Юсуповлар Навоий ижод чашмасидан баҳраманд бўлганини кўп бора таъкидлашган. XIX аср қорақалпоқ адабиётининг йирик сиймоларидан бири Бердақ Қарғабой ўғли “Излар эдим” шеърисида ёзган эди:

*Наўайыдан саўат аштым,
Физуўлыдан дурлер шаштым,
Дилуарларды излер едим¹.*

Шоир С.Нурумбетовнинг “Навоий ҳақида шеър”идан бўлса мана бундай мисраларни ўқиймиз:

*Уллы шайыр көркем сөздің устасы,
“Ләйли-Мәжнун”, “Фарҳад-Ширин” нусқасы,
Сизден бизге мийрас қалды Наўайы,
Қыз жигиттиң суйип оқыр қыссасы.*

Ўтмишда ҳозирги Қорақалпоғистон ҳудудида Навоий асарлари таркагани, мадрасаларда ўқитилгани тўғрисида маълумотлар бор. Маърифатпарвар мударрислар Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Фузулий, Бедил, Махтумқулилар қаторида толибларга Навоийдан ҳам сабоқ берганлар. Бердақнинг “Навоийдан савод очдим”, деб ёзгани бежиз эмас. Қорақалпоғистондаги олий ўқув юртлири учун нашр қилинган “Қорақалпоқ адабиёти тарихи” дарслигида бу фикр янада ойдинлаштирилган. “Қарақалпоқ мектеплеринде, –

* Каримбой Қурамбоев – филология фанлари доктори.

¹ Бердақ. Сайланды шығармалары. – Нөкис, 1997. – Б.42.

дейилган китобда – Шығыс поэзиясының уллы ўәкиллери Наўайы, Ҳафыз, Саадий, Физулий, Бедил сыяқлы көркем сөз усталарының шығармалары оқытыла баслады. Бул эжайып шығармалардан тәсирленген қарақалпақ классиклериниң шығармаларында дунъяға көзқарас хәм реал мотивлер өткирлесе баслады”¹.

Навоий шеърларининг Бердақ лирикасига таъсирини жанр ўхшашлигидан эмас, ғоявий мотив талқини, мавзу танлаш, давр муаммоларига муносабат-даги фаол нуктаи назардан изланса, тўғрироқ бўлар. Бердақ кишлоқнинг эски мактабларида савод чиқарган. Шоирнинг марказий мадрасаларда таҳсил олгани ҳақида маълумотлар учрамайди. Маълумки, мадрасаларда Шарқ мумтоз адабиётининг нодир асарлари мактабларга нисбатан кенг, кўпроқ маҳорат аспектида ўргатилган, мумтоз шеърят назариясидан бериладиган билим ҳам мадраса мақоми даражасида бўлган. Кўп шоирлар бу имкониятдан фойдаланиб, мумтоз шеърый шаклларда ижод қилиш қоидаларини ўзлаштирган. Бердақ меросида мумтоз шеърый шакл (ғазал, мухаммас, мусаддас ва б.) намуналари йўқ. У бармоқ вазнида ёзган. Бу ҳолатни қорақалпоқ адабиётшунос олимлари шоирни мадраса таълимини олмагани билан изоҳлайди.

Лекин бу фикр Бердақ ижодининг умум аҳамиятини асло пасайтира олмайди. Чунки шоир асарлари жанри, вазнидан қатъи назар, асрларга татиғулик. Шарқ адабиётига ихлос қўйиб, ундан савод очган шоир, гарчи арузда қалам тебратмаган бўлса-да, оригинал дostonлари, бекиёс шеърйати билан қорақалпоқ адабиёти тарихида янги саҳифа очди, унинг асосчиларидан бирига айланди.

Бердақ халқчиллик, ватанпарварлик мавзуларини куйлашни ижодининг бош мақсади деб билди. Адолатни химоя қилиб, адалотсизликка қарши курашди. Ибратли одоб-ахлоққа қанчалик хайрихоҳ бўлса, маънавий тубанликка шу даражада муросасиз бўлди. Бу ғояларга хизмат қилишда Навоий тажрибалари, баъзи асарларининг лейтмотиви Бердақ учун ибрат бўлган деб ўйлаймиз. Бердақ ижодида халқ манфаатига хизмат қилиш асосий йўналишлардан бири. Шоирнинг биргина “Халқ учун”, “Яхшироқ” шеърларини эсланг. Ҳар бирида шоирнинг эл-юрти, халқи билан бир тан-бир жон эканлиги гоҳ насиҳат, гоҳида даъват, чақириқ оҳангида янграйди.

*Жигит болсаң арысландай туўылган,
Хызмет еткил удайына халық ушын...*

Ёки:

*Жумыс исле, туўылган соң ел ушын,
Жаныңды аяма елде ер ушын,
Өлип кеткениңше хызмет жақсырақ –*

каби шеърый парчаларни ўқиганда, шоирнинг ўз ватани, халқи тақдирига нақадар дахлдор эканлиги тўғрисидаги фикр кўнгилдан ўтади. Ва бу мисралар бизга беихтиёр Алишер Навоийнинг:

*Одами эрсанг демагил одами,
Ониким йўқ халқ гамидин гами –*

¹ Қарақалпақ әдебияты тарийхы. – Нөкис, 1983. – Б.101.

деган машхур байтини эслатади. Ва Бердақ ҳам ҳаётга, одамларга муносабатда, қалами билан халққа хизмат қилишда навоиёна йўлни танладимикан деган фикр ҳаёлимизга келди. Чунки, “Навоийдан савод очган” шоир кўп масалаларда устозига эргашиши мумкин. Гарчи, Бердақ Навоийнинг шеър ёзиш санъати поэтикасидан бироз узоқроқ бўлса-да, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий масалалар талқинидаги тажрибасидан, қарашларидан таъсирланган бўлса ажабмас. Шоир қатор дostonлар туркумини ижод этгани маълум. Унинг “Омонгелди”, “Ойдўсбобо”, “Ерназарбий”, “Равшан”, “Ахмоқ подшо”, “Шежере”, “Хоразм” каби поэма ва дostonлари XIX аср қорақалпоқ адабиётининг гўзал намуналари. Бу асарлар бевосита Навоий таъсирида ёзилган демокчи эмасмиз. Лекин Бердақ дoston жанрига ўтишда, фольклордан фойдаланиш, уларни дoston сюжетига мослаштириб, асар ғоясига бўйсундириш, образларни индивидуал қиёфада кўрсатишда озми-кўпми Навоийнинг дostonчилик тажрибасига таянган. Зеро, “Навоийдан савод очган” шоир ҳақида шундай хулоса чиқарсак, мантиқсизлик бўлмас.

Алишер Навоий анъаналарини қорақалпоқ адабиётида давом эттириб, мумтоз шеърый шаклларда бой адабий мерос қолдирган шоирлардан бири Ажиниёз Қўсибой ўғлидир. Ажиниёз XIX аср қорақалпоқ адабиётида лирик шоир сифатида танилди. Унинг қорақалпоқ адабиётидаги буюк хизматларидан бири, шоир ўз адабиётига илк маротаба ғазал, мухаммас жанрларини олиб кирди. Иқтидорини бу мураккаб жанрлар ҳамда вазнларда синаб кўришда Навоий поэтик тажрибаларидан фойдаланган деган фикрдамиз. Тўғри, Ажиниёз шеърларида Навоийни устоз тимсолида иқрор этган мисралар учрамайди. Лекин шоирнинг “Бордур” радифли шеърида мана бундай сатрлар бор:

*Хожа Ҳафыз Наўайыдан сабагын,
Алан нешише алым, кәтиби барды.*

Шоир шеърда ўз элини, миллати ва уруғларини, қиз-йигитлари, табиатини, боғу бўстонларини, кишлоғу шаҳарларини таърифлайди. Агар эътибор берган бўлсангиз, юқоридаги икки мисрада Ажиниёз: айтилганлардан ташқари, менинг юртимда Хўжа Ҳофиз, Навоийдан сабоқ олган қатор олимлар, котиблар ҳам бор, демокда. Мантиқан ўйлаб қаралса, устоз шоирлардан сабоқ олганлар орасида Ажиниёз ҳам бор бўлган. Демак, бу фикр Ажиниёз Навоий ижодидан хабардор эди ва ундан ўрганган дейишга асос беради.

Ажиниёзни Алишер Навоий ижодига яқинлаштирадиган яна бир омил бор. Маълумки, Ажиниёз Хива мадрасаларида таҳсил олган. Қадим мадрасаларда Шарқ адабиёти дурдоналари дарслик, ўқув қўлланма ўрнида фойдаланилган. Фирдавсий, Жомий, Саъдий, Фузулий, Навоий, Бедилдек даҳоларнинг асарлари шу вазифани бажарган, толиблар учун ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этган. Ажиниёзда арузда ёзиш малакаси мадрасада шаклланган. Мумтоз шеъроятга хос ифода унсурлари (бадий тасвир қуроллари), шеърый санъатларни қўллашда салафларнинг бадий-эстетик тажрибалари ёрдам берган. Жумладан, Навоий лирикаси Ажиниёз учун кўпроқ улги бўлди. Шоирнинг “Кўзларим”, “Бери кел”, “Уйғон”, “Чикди жон”, “Ай алиф”, “Қиз Ораз” мухаммасларининг ифода кўриниши, поэтик талқин, мажозийлик хусусиятлари Навоий ғазалларини ёдга солади. Баъзи мисолларни қиёслаб кўрайлик. Ажиниёзнинг “Кўзларим” радифли

мухаммаси куйидаги банд билан бошланади:

*Ҳақ мени инсан жараттың наў бәҳарым көзлерим,
Анша бағлар сәйир еткен, гули ўзарым көзлерим,
Махсудум барыниша гездим, ықтыярым көзлерим,
Тәннен соңыра барадур, сақла мазарым көзлерим,
Истеген йерге йеткерген илгир нәзерим көзлерим...¹*

Банд Навоийнинг “Кўзим” радифидаги бир неча ғазалига оҳангдош. Мана, мисоллар:

*Лоладек юзунг хаёлидин тўла қондур кўзум,
Балки лола жомидек қон ичра пинҳондир кўзум...*

Ёки:

*Юзинг гамидин эрур абри навбаҳор кўзум,
Не айб, ер юзини қилса лолозор кўзум...*

Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” девонидаги “Кўзум” радифли ғазалнинг матлаъси ва мақтаъси билан танишинг:

*То ўюлди ханжари ҳажринг била гирён кўзум,
Ул танур ўлдики, зоҳир айлади тўфон кўзум...*

*Эй Навоий, йўқ ҳадим ул шўхни кўрмакка, лек –
Ҳар қаён азм этса, асрор халқдин пинҳон кўзум.*

Мисолларни қиёслашдан мақсад, Ажиниёз “Кўзларим” мухаммасини айнан Навоийнинг “Кўзум” радифли ғазаллар туркуми таъсирида ёзган деган фикрни илгари суриш эмас. Туркий шеърятда бу радифда ғазаллар кўп ёзилган. Ажиниёзга балки улар ҳам таниш бўлгандир. Лекин, бари бир, тахминимизча, мадраса таълимини олган Ажиниёз учун бошқалардан кўра Навоийга эргашиш енгилроқ бўлгани эҳтимолга жуда яқин. Шу фикрдан келиб чиқсак, Ажиниёз лирикасидаги Навоий ғазалларига шаклий ўхшашлик тасодифий эмасдек туюлади бизга. Бироқ шеърларнинг ифода шаклидаги муштараклик мазмуннинг оригиналлигига халақит бермаган. Ҳар бирида фикр – индивидуал, туйғулар талқини ҳам ўзига хос. Ажиниёз мухаммаси содаллиги тасвирнинг жарангдорлиги, куй ва қўшиқбоплиги билан ажралиб туради. Шоирнинг севги-садоқатни худди шундай оҳангда, ўта гўзал ифодалаганига бошқа бир мухаммасидан яна бир банд:

*Ныспы шәм келдим қашыңа, назлы жәнаным оян,
Шам-шырағ яқтым башыңа, нуўры әнўарым оян,
Көзлеримниң рәўшаны, ол махы табаным оян,
Йолында зар әйлеген, әй мисли әфганым оян,
Мен сениң, келдим қашыңга рәҳим ет, жаным, оян...*

Ишқ-муҳаббатнинг бундай сеҳрли талқини, жозибасида хоҳланг-хоҳламанг, Навоийнинг “Келмади”, “Ўлтиргуси”, “Айт”, “Ўн саккиз минг олам ошуби...” каби ғазалларидаги лирик қаҳрамоннинг ҳам қувончи, ҳам изтиробини эслайсиз. Шундай экан, қорақалпоқ шоирининг кўнгили

¹ Бердақ. Сайланды шығармалары. – Нөкис, 1997. – Б.42.

кечинмалари ифодасида навоиёна талқинга яқинлик бор деб ҳисоблаймиз. Зеро, Навоийдек буюк даҳолар шеъриятидан баҳраманд бўлган шоиргина муҳаббатни шу хилда гўзал, юксак савияда куйлай олади.

Замонавий қорақалпоқ адабиётида ҳам Алишер Навоий ғоят қадрланади. Буни шоирдан илҳомланиб шеърлар, ғазаллар битган адиблар тимсолида кўрамиз. Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ шоири Ибройим Юсупов шундай ижодкорлардан бири. У XX асрнинг иккинчи ярмида ижодга кириб келиб, ранг-баранг асарлари билан қорақалпоқ адабиётига улкан ҳисса қўшди. Шарқ мумтоз сўз санъати, айниқса, Навоий ижоди шоир қалбини сеҳрлаганди. Шеърларидан бирида шоир меросига эҳтиромини куйидагича ифодалагани бежиз эмас.

*Саҳра гулларин шашайин устиңе,
Наўайыны суйген қарақалпақ болып.
Ибрайым дер, уллы руўхың алдында,
Бас ийейин шәкиртиң Бердақ болып.*

Бу, шунчаки, айтилган гап эмас. И.Юсупов бу қалб ҳақиқатини, шоирга чексиз ҳурматини ғазалларига ёзган назиралари орқали ҳам ифодалади. “Хазойин ул-маоний”нинг иккинчи “Наводир уш-шабоб” девонида “Уйғот” радифли бир ғазал бор. Матлаъси шундай бошланади:

*Шўх икки кўзингни ноз уйқусидан уйғот
То уйқулари кетсун гулзор ичида уйғот...*

И.Юсупов ушбу ғазалга назира боғлайди. Назира етти байт, аруз вазнида. Унда назира боғлаш санъати талаблари тўла сақланган.

*Яр, оян наз уйқыдан, таң сәҳар болып қалды,
Және Әмиў бойында нәўбәхәр болып қалды...
Кийиклер куралайлап Устурт шөллингінде,
Саманбай тоғайында бәхәр болып қалды.
Бәхәр шықсын деп аязда көп қойдың Азийди,
Энди мене Ибрайымға бәхәр болып қалды¹.*

Ғазаллар мазмуни тубдан фарқ қилади. И.Юсупов ғазалида замон ва макон талқини конкрет. У қорақалпоқ ҳаёти ҳақида. Колорит ҳам шунга монанд. Ўлканинг табиати, фасллари, чўлу даштлари, ҳайвонот олами, шаҳару қишлоқлари тасвири ғазалнинг ички мазмунини ташкил этади. Баҳор фаслида шоир юртида юз берадиган ҳар бир ўзгариш, уйғониш жараёнлари чинакам миллий руҳда бадий гавдалантирилади. Муаллиф бу ҳаёт манзарасини чизишда Навоий ғазали шаклидан фойдаланган.

И.Юсупов “Баҳор ва сен” номли ғазаллар мажмуасини яратди. Туркум бағишлов характерида бўлиб, ўн етти ғазалдан иборат. Ҳар бири Ҳофиз, Лутфий, Навоий, Фузулий, Машраб, Нодира, Фурқат каби шоирларга бағишланган. Шоирнинг “Ўзбек сози”, “Кўрдим” ғазалларида ҳам Навоий шеърятини қадрлаш мазмунидаги қуйма сатрлар мавжуд. И.Юсупов Навоийнинг бир неча ғазалларини қорақалпоқ тилига таржима ҳам қилган.

Ҳозирги қорақалпоқ адабиётида И.Юсуповдан кейин Шарқ мумтоз шеъ-

¹ Қарақалпоқ әдебияты тарихы. – Некис, 1983. – Б.101.

рияти оҳангида, шарқона лирика руҳида, турли жанрларда энг кўп шеърлар ёзган шоир бу – Абулқосим Ҷтепбергенов десам муболаға бўлмас. Бу масалада Абулқосим билан беллаша оладиган бошқа бирор шоир борлиги, очиги, менга маълум эмас. Шоирнинг ҳар бир шеърий тўпламида, айтишлик, “Мангу булоқлар”, “Агар кўнглимни шод этса”, “Шарқ оҳанглари” да Шарқ адабиёти машҳурлари ғазалларига боғланган мухаммас, назираларни ўқиб, шундай хулосага келдим. Муаллифнинг бирор шеърий китоби йўқки, унда ғазал ёки мухаммас намунаси учрамаган бўлсин. Ҳатто, шоир “Сайланмалари”нинг бешинчи жилди “Шоҳ шоирлар билан” деб аталади ва китобнинг ярмидан кўпи ғазал ва мухаммаслардан иборат. Мазкур “Сайланмалар”нинг “Боғи эрам бизларда” (2015) деб номланган олтинчи жилдига эса шоирнинг фақат рубоийлари жамланган. Улар орасида Навоий таърифига бағишланганлари ҳам бор. Мана, шулардан бир намуна:

*“Жук аўырын нар кәтерер” деген гәп бар әзелден,
Галактика жараттың сен дәстан менен гәзелден.
Шах қазнасы басындада әй Әлийшер Науайы,
“Халқым” дейип, ўаз кештиң – аў әйши- әшрет ҳам зерден.*

Абулқосим мухаммас боғлаш ёки назира ёзиш учун Шарқнинг донишманд шоирларини танлаган. Яссавий, Низомий, Румий, Деҳлавий, Насимий, Жомий, Фузулий, Махтумқули ғазалларига боғланган мухаммаслар шулар жумласидандир. Айниқса, унинг Навоий, Бобур, Зебунисо, Машраб, Огаҳий, Фурқат ғазалларига боғланган мухаммаслари поэтик оҳанги, романтик пафоси, нафосати, янги замонга мослиги билан диққатга сазовор.

Айтишлик, Алишер Навоий ғазалларига боғланган мухаммаслардаги бадийлик даражаси, оҳорли сўзлар қўллаш маҳорати, лирик қаҳрамон туйғуларини Навоийга хос талант йўналишида беришга интилгани муаллиф ютуғидир. Бир шоирнинг бошқа бир шоирга мухаммас боғлаши ёки бирон ғазалига назира ёзиши, бу ҳам ижодий баҳс, мусобақанинг бир кўриниши. Лекин бу фикрни А. Ҷтепбергенов мухаммас боғлашда Навоий билан мусобақалашди, унга тенглашди ёки ундан ўтиб кетди, деган маънода қабул қилмаслигини истардим. Адабиёт тарихида Навоийга ижодий эргашиб назиралар, мухаммаслар ёзган ижодкорлар жуда кўп. Бироқ улар орасида шеърятда буюк истеъдод соҳиби эгаллаган чўққига чиққани йўқ ҳисоби. Абулқосим ҳам Навоий ғазалларига бадий маҳоратини синаш, чиниқтириш, тажриба орттириш мақсадида ёндашган. Улуғ шоир мурожаат этган мавзулардан, бадий санъатлардан фойдаланишда, лирик қаҳрамоннинг руҳияти иқлимларидаги ранг-барангликни беришда Навоий кашф этган ғоявий-эстетик концепцияларга эргашган. Ижодий ҳис килиб, фаолиятида фойдаланди. У Навоийнинг йигирмадан ортиқ ғазалига мухаммас боғлади. Баъзиларида “Абулқосим”, айримларида “Жайхун”ни тахаллус ўрнида қўллайди. Шоир ғазалларидан бирида ёзади:

*Тәзим ет сен Әбилқасым Әлишер Науайыга,
Поэзия атлы сулыўдың басында жыга еди ол¹.*

Бошқа бир ғазали шундай яқунланади:

¹ Ҷтепбергенов А. Шах шайырлар менен. – Нөкис, 2014. – Б.11.

*«Наўайы болмаганда Жайхун сен-ше боларма едиң?»
Дегенлерге «ҳаслан, ҳаслан, яқ, яқ,» деп айтып журмен.*

Икки байтда ҳам шоирнинг Навоий даҳосига ихлоси, эҳтироми, энг муҳими шоирлик тақдирида буюк Навоийнинг ўрни мамнунлик руҳида айтилган. Бу мухлислик, Навоийга бир дарё меҳр шоир мухаммасларида янада гўзал, янада таъсирли ифодаланади. “Келмади” радифли ғазал Навоий лирикасининг бетакрор намуналаридан бири. Ғазал кўп шоирларга илҳом берди. Унга ўнлаб мухаммаслар боғланди, назиралар ёзилди. Куйлар басталаниб, хонандалар репертуаридан жой олди. Ажиниёз бу ғазал таъсирида бир ажойиб шеър ёзганига юқорида гувоҳ бўлдингиз. Ғазал Абулқосимни ҳам бефарқ қолдирмади, ғазалга мухаммас боғлаш истагини уйғотди. Ва етти байтлик яхши бир мухаммас яратилди.

*Жайхун ашық болсаң егер, азаб уқыбаттан қашма,
Аңсатлықта яр дийдары, шийрин поса йоқдур хасла,
«Чар деуан»ды қолга алып, айралық қосығын басла,
Әй Наўайы, шарап ишип, өз кеўлиңди өзиң хошла,
Сениң-ақ, бахтыңның бир, утыры, пайыты. Келмеди.*

Навоий ғазали севги мавзусида. Ошиқнинг ёр висолига интизорлиги, маъшуканинг бевафолигидан норозилиги, шикоят руҳи ғазалда устувор. Бу гоё мухаммасда ҳам яхши очилган. Мухаммас мисралари ғазал байтларига мантиқан пайвандланган. Бироқ мухаммасдаги кечинмалар, ғазалдаги лирик қаҳрамон тўйғуларининг тақрори эмас, балки иккинчи бир лирик қаҳрамоннинг хижрони, алами ва изтиробидир. А.Ўтепбергенов ғазалдаги ошиқ ва ёр образларини, ички кечинмаларини ўзича ёрита олган. Навоийнинг “Бўлмагай”, “Кўринг”, “Бўлган эмас”, “Найлайин”, “Кўрдим”, “Тўзал ёрга” радифли ғазалларига ёзилган мухаммаслар ҳам ўқувчини қониқтириши мумкин. Масалан, муаллифнинг “Бўлмагай” радифли мухаммасида Навоий ғазалидаги лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, ошиқ, ёр рамзлари, севги-садоқат мавзуси Абулқосим қаламида индивидуал мазмун ва оҳангда берилиб, шоирнинг бадий-эстетик тафаккури даражасида талқин этилади.

Алишер Навоий ва қорақалпоқ адабиёти ҳақида гапирганда шоир асарларининг таржималарига ҳам тўхтаб ўтиш лозим. Қорақалпоқ халқининг Навоий мероси билан таниша бошлаган йиллари октябрь тўнтаришидан анча илгариги даврга тўғри келади. Бердақнинг “Навоийдан савод очдим” деб ёзганига қараганда ёки Ажиниёзнинг Навоий лирикаси таъсирида мухаммаслар битганини назарда тутсак, Навоий асарлари анча илгари ҳозирги Қорақалпоғистон худудида дастлаб кўлёзма шаклида тарқаган, эски мактаб-мадрасаларга шу шаклда кириб борган. Ўтган асрнинг ўттизинчи йилларидан эътиборан, шоир шеърларини расман қорақалпоқ тилида жамоатчиликка етказишга киришилган. Қорақалпоқ олимлари берган маълумотларга асослансак, 1937-1940 йилларда М.Дарибоев, А. Шомуратов, Ж.Аймирзаев, Н.Жапақовлар шоирнинг бир неча ғазалларини, “Фарҳод ва Ширин” достонидан парчаларни қорақалпоқ тилида матбуотда эълон қилдилар. 1968 йилда Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони қорақалпоқ саҳнасида кўрсатилгани ҳақида ўша даврнинг матбуоти ёзиб чикди. 1939 йилда эса шоирнинг “Чор девон”идан туркум ғазаллар, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли

ва Мажнун” дostonининг баъзи боблари китоб шаклида босилди. Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилеи Қорақалпоғистонда ҳам нишонланди. Шу муносабат билан шоирнинг ғазаллари, “Ҳайрат ул-аброр” дostonидан намуналар Б.Қайпназаров таржимасида нашр этилди.

Алишер Навоий мероси билан қорақалпоқ китобхонларини таништиришнинг кейинги босқичи 1960-1970 йилларга тўғри келади. Бу даврда янги таржимонлар авлоди етишди. М.Матназаров таржимасида “Сабъаи сайёр” дostonи босилди. 1977 йилда Навоийнинг бир даста ғазалларини Д.Айтмуротов қорақалпоқчалаштирди. 1991 йилда таржимон ушбу китобни янги таржималар билан тўлдириб, қайта чоп эттирди. Навоийнинг бир юз ўттизга яқин ғазаллари, ҳикматларидан намуналар, шунингдек, “Ҳайрат-ул аброр”, “Лайли ва Мажнун” дostonларидан боблар таржимаси ҳам ушбу тўпламга киритилган. “Сайланма” китоб Навоийнинг ҳозиргача қорақалпоқ тилида эълон қилинган таржималарининг нисбатан тўлиқроғи. 1991 йилда Тошкент нашриётларидан бирида, шоир таваллуди муносабати билан яна бир таржима китоб – “Бақо гули” нашр этилди. Тўплам Навоийнинг дунёнинг бир неча тилларига ўгирилган ғазалларидан иборат. Китобдаги шоирнинг ўн та ғазалининг қорақалпоқча таржимаси таниқли шоир Ш.Аяпов қаламига мансуб.

Шоир меросига қизиқиш ўтган асрнинг 20-30 йилларидан бошланган. Таниқли олимлар, ҳатто шоир ва ёзувчилар ҳам бу мавзу билан шуғулланган. Мақолалари билан матбуотда қатнашиб турган. Ж.Аймирозев, А.Бегимов, Н. Давқараев, М.Дарибаев, Н.Жапақовдек атоқли олимлар ва адибларнинг Алишер Навоий ижодига бағишланган, матбуотда босилган мақолалари ўз даврида адабиёт ихлосмандларини шоир ижоди билан таништиришда кўприк бўлди. Адабиётшунос олимларнинг кейинги авлоди ҳам Навоий меросини ўрганиш анъанасини тўхтатгани йўқ. Туркум мақолалар, илмий ишлар юзага келди. Биз бу ўринда И.Сағитов, А.Муртазаев, Қ.Мақсетов, К.Мамбетов, Ҳ.Ҳамидов, Қ.Жаримбетов каби олимларнинг Қорақалпоғистоннинг газета-журналларида турли йилларда босилган мақолалари, нашриётларда чоп этилган рисоаларини назарда тутмоқдамиз. Ҳозир қорақалпоқ навоийшунослиги алоҳида йўналиш сифатида шаклланиб бормоқда десак, хато бўлмас. Профессор К.Мамбетовнинг Шарқ адабиёти, жумладан, Алишер Навоий ижодини қорақалпоқ адабиёти билан киёсий ўрганган қатор мақолалари, “Навоий ва қорақалпоқ адабиёти” (1991), “Ўзбек ва қорақалпоқ адабий алоқалари” (1992) рисоалари ва бошқа олимларнинг тадқиқотлари шундай хулосага келишга асос беради. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон матбуотида мавзуга доир бир неча илмий мақолалар эълон қилди. “Кўнгил бермиш сўзимга” (1992) номли монографиямнинг бир боби шу мавзу таҳлилига бағишланган.

Фикримизга хулоса қиладиган бўлсак, қорақалпоқ шоир ва ёзувчилари, олимлари, таржимонлари Алишер Навоийни юксак кадрлайди, ижодини меҳр билан ўрганади, асарларини таржима қилишни улкан мартаба деб билишади. Бу анъана асрлар оша давом этиши, шубҳасиз. Чунки, қудратли шеърляти, оламшумул гуманистик ғоялари билан бир эмас, бир неча адабиётларга беқиёс ҳисса қўшган бундай сиймоларгина мана шундай эъзозга муносиб кўрилади.



NAVOIY SABOQLARI

Фаррухбек ОЛИМ

МУТОЛАА МАКТАБИ

Болалигимизда ҳар биримизни кучли таъсирлантирган, ажойиб фантазия ва ҳаёлот оламига чорлаган китоблар бўлган. Кимдир Ойбекнинг “Болалик”, Фафур Фуломнинг “Шум бола” асарлари билан улғайган бўлса, яна биров Марк Твен қаламига мансуб “Том Сойернинг саргузаштлари”, Жонатан Свифтнинг “Гулливернинг саёҳатлари”ни мутолаа қилиб вояга етган. Энг муҳими, болалигимизда ўқиганларимиз бизнинг тасаввур оламимизни шакллантириб, мурғак қалбимизни тарбиялаган. Шунинг учун ҳам болаликда ошно бўлган китобларимизнинг мазмуни, сюжети ва қаҳрамонлари ҳеч қачон эсимиздан чиқмайди.

Улуғ бобокалонимиз Алишер Навоийнинг ҳам кичиклигида Фаридуддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” (“Қуш тили”) асарига жуда қаттиқ меҳр қўйгани, уни ёд олганини яхши биламиз. Муҳими, шоир ўлимидан икки йилча олдин, 1499 йили шу асарга жавоб тариқасида “Лисон ут-тайр” (“Қуш тили”) достонини қоғозга туширишга улгурган. Демак, калам соҳибини болаликда мафтун этган асар таъсири бутун умрга татиган. “Мантиқ ут-тайр” – Навоий бадий олами шаклланишининг тамал тоши. Бироқ шоирнинг етук мутафаккир ва мутасаввиф бўлиб етишишига омил бўлган бошқа талай асарлар ҳам бор. Тан олиш керак, уларнинг кўпчилигидан хабаримиз йўқ. Ҳазрат Навоий қайси китобларни ўқиган экан? Албатта, бу саволга жавобни уларнинг ўзидан қидирамиз.

Навоий устози Абдурахмон Жомий вафотидан икки йил ўтиб, яъни 1494 йили у ҳақда махсус “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарини яратди. Асар таркибий жиҳатдан “Муқаддима”, уч мақолат ва “Хотима”дан, жами беш қисмдан иборат¹. “Хотима”да муаллиф Жомий ҳузурида ўқиб, таълим олган китоблари рўйхатини бирма-бир келтиради: Жомийнинг “Қофия”, “Аруз”, “Лавоеҳ”, “Лавомеъ”, “Ашиъа” рисолалари, “Шарҳи рубоиёт”и, “Нафаҳот ул-унс...”, “Шавоҳид ун-нубувват” асарлари; Хожа Муҳаммад Порсонинг “Қудсия” рисоласи, Ироқийнинг “Ламаъот” асари, Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг отаси тавсияси билан ёзган асари² ҳамда Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома”си.

* Фаррухбек Олим – тадқиқотчи.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 15-жилд. Хамсат ул-мутаҳаййирин. – Тошкент, Фан, 1999.

² “Хамсат ул-мутаҳаййирин”нинг Суййма Ғаниева нашрга тайёрлаган табдил матнида бу асар Хожа Аҳрорнинг “Волидия” рисоласи экани айтилган. Қ а р а н г : А. Навоий. “Хамсат ул-мутаҳаййирин”. – Тошкент, ТошДШИ нашриёти, 2004. – Б.69.

Бундан ташқари, Навоий Ҳазрати Жомий “Хамса” билан “Ҳафт авранг”ни қиёслаш йўли орқали овоз чиқариб ўқиганида тинглаганини, шунингдек, баъзи рисолалар улар олдида ўқилмаган бўлса ҳам, улардаги айрим мураккаб жойларни устоздан сўраб турганини ёзади.

Келтирилган рўйхатга эътибор берилса, Навоий ўрганган китоб ва рисолаларнинг аксарияти бевосита Жомийнинг ўзи ёзган асарлар экани маълум бўлади. Бу Жомийнинг Навоийга қай даражадаги муаллим, мударрис, йўлбошчи ва устоз эканини кўрсатади. Албатта, Навоийдек серқирра ижодкор жуда кўп мутолаа қилмаслиги мумкин эмас. Унинг бошқа қалам соҳиблари асарлари билан ҳам яқиндан танишиб чиққани аниқ. Аммо устозидан ўқиб-ўрганганларининг аҳамиятини кўрсатиб бериш учун ҳам муаллиф бу асарларни эринмай санаб чиқади.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин”даги “Аввалги мақолат”нинг биринчи ҳикоятда мутолаа билан боғлиқ ғаройиб бир воқеа тилга олинади. Кунлардан бир куни Шайх Абдуллоҳ котиб Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома”га қарашли “Муножот” рисоласини Навоийга келтиради. Шоир аввалига асарнинг бир-икки саҳифасинигина шунчаки варақлаб кўрмоқчи бўлади. Бироқ “*сўзнинг хўблуг ва равонлигидин*” икки жузвдан ортиқроқ бу асарни бошлаганича бир ўтиришда охирига қадар ўқиб чиқади. Бунга гувоҳ бўлганлар каттагина ҳажмдаги асарни бир зарб билан бошдан-оёқ мутолаа қилган шоирга қойил қолишади. Эртаси куни Жомий Навоийнинг уйига ташриф буюрганида кечаги гувоҳлар бу ғаройиб воқеани пири комилга гапириб беришади. Шунда у мулойим табассум билан: “*Ажаб амри иттифоқий бизнинг ва сизнинг оралиқда воқеъ бўлгон эрмиш: икки ё уч кун бурунроқ Мавлоно Шайх Абдуллоҳ ушбу рисола билан бизнинг қошимизга келтуруб эрди, биз доғи аввалдин бунёд қилдук, охирига дегинча ҳеч ерда турмоқ бўлмай туганди*”, – дейди. Эртасига эрталаб котиб китобни ёки унинг пулини олиб кетиш учун Навоийникига келганида, одамлар унга шоир китобни бир ўтиришда тўхтамай ўқиб чиққанини айтиб беришади. У таажжуб билан Жомий ҳам китобни кўлига олган заҳоти мутолаага киришиб, бир бошлаш билан ўқиб тугатганини айтади. Бу мисолдан устоз ва шогирднинг бадиий дид ва савиялари, мутолаа маданияти жуда яқин бўлганини билиб олиш қийин эмас.

Жомий Навоийга ўзи ўқиган форсийдаги тасаввуфий китоб ва рисолалардан сабоқ беради. Бинобарин, “Хамсат ул-мутаҳаййирин”нинг “Учинчи мақолат”ида шундай дейилади: “*Ул вақтдаким, фақир алар хизматида суфия рамузу ишорот ва алфозу иборот истилоҳин ўткарур эрдим, ҳазрати қутб ус-соликин Шайх Фахруддин Ироқий қуддуса сирриҳунинг “Ламаъот”и орзуси хаёлга кўп эврулур эрди. Бир кун тақриб била бу маънини изҳор қилдим. Алар дедиларким: “Тариқат машойихининг форсий кутуб ва расоили оз мутолаа қилилибдур, аммо чун ҳавасинг бор, андоқ бўлсун”. То улким, ул шариф китобни фақирга сабақ айтурга муртакиб бўлдилар, ҳар кун сабақда хушҳол бўлуб, таъриф қилурлар эрди*”.

Юқоридагилардан маълум бўладики, Навоий Жомийдан ҳақиқий маънода, содда қилиб айтганда, юзма-юз ўтириб таълим олган. Ўрганилган асарларнинг баъзилари бадиий, айримлари илмий бўлгани ҳолда, уларнинг аксарияти тасаввуф масалаларига бағишланган эди. Пир муридига кўпроқ



ана шундай асарлардан таълим беради. Турли шарҳларга мурожаат қилади. Бу талқинлардан кўнгли тўлмаса, Жомийнинг ўзи уларга махсус шарҳлар битади.

Ҳатто, Навоий мусиқа илмини эгаллашни ният қилганида Жомий шогирди учун шу соҳага доир асар ҳам ёзиб беради. Бунини у шундай ифодалайди: *“Ул ердинким, аларнинг бу фақир сори иноят ва илтифотлари бор эрди, мусиқий ва адвор рисоласин битидиларким, бу фанда андоқ мунаққаҳ ва муфид рисола йўқтур”*.

Янги-янги асарлар мутолааси ҳақидаги суҳбатлар, уларнинг мазмун-моҳияти тўғрисидаги муҳокамалар икки қаламкашни янада завқ-шавқ билан ижод қилишга чорлаган. Ўзаро адабий таъсир натижасида эса иккала қалам соҳиби тарафидан ҳам тенгсиз бадиий ва илмий дурдоналар яратилди. Қўйидаги ҳикоят ҳам фикримизга асосли далил бўла олади.

Кунларнинг бирида устоз ҳузурда Мир Хусрав Дехлавийнинг “Дарёйи аброр” қасидаси ҳақида сўз боради. Навоий бу асарни ҳаяжон билан мактаб кетади. У шунча гапиради-ю, устоз ҳеч муносабат билдирмайди. Шогирд бу жимликдан хижолатга тушиб: “Қасида шунча мактовга лойиқ бўлса ҳамки, улуғ зот олдида уни ҳаддан зиёд таърифлаб, ошириб юбордиммикан?” – деган хаёлга боради. Орадан бироз вақт ўтгач, Навоий сафарга отлана туриб, устозидан фотиҳа олишга борганида, Жомий кутилмаганда унга ўзининг “Дарёйи аброр” жавобида битилган “Лужжат ул-асрор” қасидасини беради. Бояги сукутнинг сири энди очилади. Навоий сафарда от устида қасидани ўқиб, беҳад хурсанд бўлади. Шунда илҳомланган шоир хаёлига “Тухфат ул-афкор” асарининг матлаъси келади. Манзилга етгач, шогирд матлаъни қоғозга тушириб: “Агар асар тугатишга лойиқ, деб топилса, яъни устозга маъқул бўлса, уни давом эттираман”, – деган мазмунда хат ёзиб, бир бекдан жўнатади. Жомийдан эса: “Албатта, тугатсун”, – деган жавоб келади. Бу ривоятдан устоз-шогирднинг яна бир асар яратилишига сабабчи бўлганлари аён бўлади. Аслида, Жомий нимаики ёзса, унинг биринчи ўқувчиси Навоий бўлган. Навоий ниманики қоғозга туширса, у билан биринчи Жомий танишган. “Хамсат ул-мутаҳаййирин”нинг “Учинчи мақолат”идан сўзимизга исбот бўладиган кўплаб мисоллар топишимиз мумкин. Бу мақолатда Навоий ёзилишига ўзи бевосита сабабчи бўлган Жомий асарлари ҳақида батафсил тўхталади.

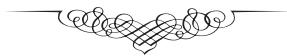
Хожа Абдуллоҳ Ансорий сўфий шайхларни беш табақага бўлиб, уларнинг ҳар йигирма нафарини бир табақа қилиб, “Табақоти машойихи сўфия” (“Сўфий шайхлар табақалари”) деган тазкира ёзади. Унда жами юз киши тилга олинади. Шу йўлда Шайх Фаридуддин Атторнинг “Тазкират ул-авлиё”, Шайх Абу Абдурахмон Суллабийнинг “Табақоти Суллабий” асарлари битилди. Бироқ Навоий улардан кейинги тўрт юз-беш юз йил ичида яшаган авлиё зотлар ҳақида батафсил бир китоб йўқлигидан афеус чекиб, бундай улуғ ишни фақат Жомий ҳазратларигина амалга ошириши мумкинлигини тушунади. Қайта-қайта ўйлаб, минг хижолат билан ўз таклифини устозига айтади. Қизиғи, устоз ҳам аллақачон шу фикрда бўлиб, фақат ишни турли сабаблар туфайли пайсалга солиб юрган бўлади. Шогирднинг турткиси билан қисқа муддатда “Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс” деб номланган катта ҳажмли тазкирасини ёзиб тугатади. Жомий

асарнинг ҳар бир битган қисмини Навоийга беради ва улар биргаликда матнни кўриб чиқишади.

Кейинроқ Навоийнинг таклифи билан Жомий “Шавоҳид ун-нубувват ли таквияти яқини аҳл ил-футувват” (“Пайғамбарлик шоҳидлари, эътиқод аҳлининг художўйлиги”) китобини ёзади. Бу мавзуда ҳам бир китоб таълиф этиш аввалдан Жомийнинг режасида бўлган. Бироқ шогирднинг даъвати билангина у бу улуғ ишга киришган. Энг муҳими, устоз ва шогирд жамият учун қандай китоб зарурлигини англашган ва улар шу бўшлиқни биргаликда тўлдиришга интилган.

Алишер Навоийни етукликка йўллаган манба ҳам айнан у мутолаа қилган китоб ва рисоалар эди. Буюк Шогирд ўзидан аввалги ва ўзи мансуб бўлган адабий давр ижодкорларини ўрганиш асносида ўз иродасини шакллантирди, тарбиялади. Шунинг учун ҳам Навоий салафлари Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий ва бошқа шоирлар таърифига ўз асарларида алоҳида ўринлар ажратиб, уларни мадҳ этишдан ҳеч чарчамайди.

Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий номи, аввало, китоб номи билан боғлангандир. Орзуимиз – биз ҳам китоб мутолаасида уларга издошлик қилсак.



Шухрат ҲАЙИТОВ

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР АДАБИЁТИДА БОБУР ИЖОДИ

Шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур яшаган давр, унинг ҳаёт ҳамда ижод йўли ҳақидаги дастлабки маълумотлар ўша замон ва ундан кейинги йилларда ёзилган манбаларда учраса-да, ижодини илмий томондан тадқиқ этиш, асарларини нашр эттириш ишлари, асосан, XX аср бошларидан амалга оширила бошланган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур яшаган давр ва ўша пайтдаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг туркий халқлар адабиётида ифода этилиши ҳақида сўз юритилганда, даставвал, Сайфи Чалабий (1582-1583 йилларда вафот этган) “Саёҳатнома” сини қайд этиш лозим. Ҳиндистон, Хитой бўйлаб қилган сафар таассуротлари асосида битилган “Саёҳатнома” Туркия султони Мурод III га бағишлаган. Асарда, асосан, XVI асрнинг биринчи ярмида Бобур ва Шайбонийлар ўртасида кечган уруш ҳаракатлари, шунингдек, Бобурнинг Шайбоний Убайдуллахонга йўллаган мактуби ҳамда унинг Ҳиндистонни эгаллашидан то Ҳумоюн давригача бўлган Ҳиндистон тарихи тасвирланади. Аммо Бобур ижоди ҳақида “Саёҳатнома”да фикр юритилмайди.

Қардош халқлар адабиётида Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларини ўрганиш, илмий академик ва оммавий нашрларини эълон қилиш 1915 йилларга тўғри келади. Шундай қилиб туркий халқлар адабиёти тарихида Бобур Мирзо ижодига доир дастлабки илмий ноширлик ишлари туркиялик олим Ф.Кўпрулу томонидан амалга оширилган. Истанбулда шоир асарлари қўлёзма нусхасини топишга мушарраф бўлган олим бу қўлёзма ҳақида маълумот беради, шу асосда 1915 йилда “Миллий татабулар” мажмуасининг 2, 3 ва 5-сонларида “Бобуршоҳнинг шеърлари” номи билан шоирнинг айна даврга қадар маълум бўлмаган шеърларини чоп эттириб, Туркияда бобуршунослик илмига асос солади. Ф.Кўпрулунинг ушбу ишлари бобуршунослик тарихида инглиз шарқшуноси Д.Росснинг шоир шеърятини борасида амалга оширган илк изланишларидан кейинги ўзига хос тадқиқот ҳисобланади.

Ф.Кўпрулу Истанбулда топилган Бобур куллийетида “Рисолаи волидия” асари, шунингдек, ўзбек, форс тилида ёзилган шеърлар тўплами, ўзбек тилида наср ва назмда битилган бир мактуб, форс тилида ёзилган мактубдан парча ҳамда “Аруз рисоласи” борлигини қайд этади. У Бобур шеърятини Ҳусайн Бойқаро ижоди билан қиёслаш орқали устунлик жиҳатини

* Шухрат Ҳайитов – тадқиқотчи.

ҳам кўрсатиб ўтишга ҳаракат қилади. Бу ҳақда эса олмониялик олима А.Шиммел “Бобуршоҳ ва оилавий истеъдод ҳақида” номли тадқиқотида тўхталади.

Ф.Кўпрулу Бобур шеърятини, шунингдек, “Бобурнома”, “Аруз рисоласи”, “Мубаййин” каби асарларига доир ҳам чуқур илмий изланишлар олиб борган. Олимнинг Бобур ва унинг бетакрор ижоди борасида амалга оширган катта ҳажмдаги илмий асарлари шоир адабий меросини ўрганишдаги дастлабки қадамлардан саналади ва ушбу тадқиқотлар кейинчалик юртдошлари Ю.Билол, Т.Сейҳан, А.Билкан, А.Алпарслон каби туркиялик олимлар томонидан давом эттирилди. Аммо у шоир шеърятининг бадиий хусусиятлари ва ундаги бадиий санъатлар ҳақида у қадар тўхталмайди. Айни ҳулоса кейинги туркиялик бобуршуносларга ҳам тегишлидир. Улар асарларнинг кўпроқ матн хусусиятига, тилига эътибор қаратиб, Бобуршоҳнинг изтиробли армонларга тўла маҳзун сиймосини гавдалантиришга ҳаракат қилади.

Ф.Кўпрулуниг издоши бўлган яна бир туркиялик олим Ризо Нур томонидан 1925 йилда Анқарада чоп этилган “Турк юрти” журналида “Бобур” номли тадқиқот эълон қилинган. Унда Бобурнинг ҳаёти ва ижоди, асарлари, хусусан, “Бобурнома”га оид маълумотлар китобхонлар эътиборига ҳавола қилинади.

Туркий халқлар адабиётида шоир асарлари, жумладан, “Бобурнома”га оид навбатдаги тадқиқотлар Ўзбекистонда профессор А.Фитрат томонидан давом эттирилди. 1928 йилда асардан айрим парчалар эълон қилинди. Бир сўз билан айтганда, Ф.Кўпрулу, Р.Нур ва А.Фитрат томонидан олиб борилган тадқиқотлар туркий халқлар адабиётида Бобур ижодига доир изланишларнинг илк дебочаси саналади. Улардан то бугунги кунга қадар эса Бобурнинг кўп қиррали шахсияти, “Бобурнома” ва бошқа асарларига оид кўплаб илмий нашрлар юзага келди. Турк, козоқ, озарбайжон, туркман, уйғур каби қардош халқлар вакиллари томонидан Бобурнинг “Бобурнома”, “Бобур девони”, “Мубаййин”, “Рисолаи волидия” асарлари таржима нашрлари тайёрланиб чоп этилди. Масалан, туркиялик олимлар Южел Билол “Бобур девони”ни (1995), Танжу Сейҳан “Мубаййин”ни (2004), Али Фуот Билкан “Рисолаи волидия”ни (2001) туркчага таржима қилишган бўлса, туркменистонлик олим Раҳиммадат Кўринов “Бобур девони”ни ва “Рисолаи волидия”ни (2005) туркманчага, озарбайжонлик профессор Рамиз Аскер “Бобурнома”ва “Бобур девони”ни (2011) озарбойжон тилига ўгирди.

Туркий халқлар адабиётида Бобур асарларининг таржима нашрларидан ташқари турли йилларда шоир асарлари, хусусан, “Бобурнома”нинг соҳалар ривожини, фанлар тараққиётидаги ўрни борасида ҳам қатор илмий асарлар, диссертация ва рисолалар ёзилди. Уларда Бобурнинг илмий, адабий мероси ва жаҳон маданияти тараққиётига қўшган беқиёс ҳиссаси борасида кенг мушоҳадалар юритилди. Жумладан, Али Алп Арслоннинг “Хатти Бобурий ва унда ёзилган Куръон”(1976), Масъуд Шеннинг “Бобурнома”нинг Кобул ва Ҳиндистон бўлимларига оид” (1993), Воҳид Туркнинг “Бобур девонининг тил хусусиятлари”(2012), Неъмат Жейланнинг “Бобур асарларида қўшма сўзлар” (2007) мавзуларидаги диссертациялари, Меҳмет Тургутнинг “Бобурнома”да ҳайвонлар ва овчилик” (2008), Мурат Юрдакўкнинг “Бобурнинг тиббиётга оид қарашлари” (2008), Хусайн Байдемирнинг “Бобурнома”да фольклоризм ва этнографик унсурлар”

(2010) номли монографиялари, Мунавват Текжаннинг “Туркияда Бобур ижодининг ўрганилишига доир” (2012), Олмос Улвининг “Бобур ижоди ва унинг озарбайжон адабиётида ўрганилишига доир” (2012), Ислом Жеминий ва Абдулла Аскарининг “Бобурнинг жаҳон маданиятига қўшган ҳиссаси” (2011), Асилбек Алиевнинг “Бобур ва унинг фарзандлари хусусида” (2012) каби қатор тадқиқотлари яратилди.

Маълумки, қардош халқлар адабиётида “Бобурнома”ни илк бор туркиялик олим Рашид Раҳмати Арат таржима қилди ва илмий матнини тайёрлайди (олим “Кутадғу билиг”, “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарлари таржимони ҳамдир). У пайт асарнинг ўзбек тилидаги биринчи нашри ҳали дунё юзини кўрмаган эди. Таржимон асарни “Вақое” (Бобур хотироти) номи билан 1943–1946 йилларда икки жилд ҳолида нашр эттиради ва “Сўзбоши” қисмида шундай ёзади: “Тилимизга таржима қилинаётган ушбу асар туркий адабиёт тарихида ўзининг етук бадий асар эканлиги билан ўзига хос ўрин тутди. Унинг услуби оддий ва мардона, жонли ва образли. Шу жиҳатдан бу асар Осиеда ягона, чинакам тарихий тасвир намунаси”. Бу сатрлар ватандошимизга бўлган юксак ҳурмат-эътибор намунаси.

Р.Арат томонидан амалга оширилган ушбу таржимага профессор Ҳикмат Бойир сўзбоши ёзган. Унда “Бобурнома”нинг ўрганилиши, таржималари тўғрисида мухтасар маълумот берилади. Олим, шунингдек, асар номланиши хусусида ҳам баҳс юритади. Бу борада ўзигача билдирилган фикрларни таҳлил этади. Асар номининг турк тилига “Вақойи” номи билан таржима қилинишини қўллаб-қувватлайди ва асарнинг асл номи “Вақойи” эканлигини исботловчи далилларни келтиради. Бобур асарнинг икки ўрнида “Вақойи” сўзини қўллаганини айтиб, қуйидаги мулоҳазаларни ёзади: “Қўлимиздаги қадимий нусхаларда асарнинг номи ёзилмаган. Бобурга оид бўлганлиги сабаб “Бобурнома” деб юритилади. Ушбу асарга берилган турли номлар А.С.Бевеиж хоним нашри сўзбошисида қаламга олинган. Тилимизга ўгирилаётган асарга Бобурнинг ўзи ва Мирзо Ҳайдар Маҳмуд қўллаган “Вақойи” номини қўйишни энг тўғри деб билдик”. Ҳ.Бойир Бобурнинг Ҳиндистондаги фаолиятига доир ҳам маълумотлар келтириб, “Бобурнома” воқеаларининг узилиб қолган даврларига ҳам диққат қаратади. У бунинг асосий сабабини айни ўша йилларда кечган ҳодисалардан излайди. Унингча, ҳижрий 908–909 (милодий 1503–1504) йил воқеалари ҳақиқатдан ҳам ёзилмаган, бунга жангу жадаллар билан банд бўлган Бобурнинг вақти бўлмагани сабаб қилиб келтирилади. 1509 йилнинг майидан 1519 йилнинг иккинчи ярмига қадар кечган воқеалар ёзилган бўлиши керак, фақат турли сабаблар билан бизгача етиб келмаган, деган фикрни илгари суриш баробарида Ҳ.Мирзо, А.Бевеиж ва Д.Росс фикрларидан иқтибослар келтиради. Олим 1520–1525 йил тарихи “Бобурнома”да тўла акс этмаган, буни тўлдириш лозим, деган хулосага келади. 1529–1530 йиллар орасида кечган ўн олти ойлик воқеалар Бобуршоҳнинг касаллиги туфайли ёзилмай қолиб кетган, деган фикр ҳам Ҳикмат Бойирга тегишлидир. Ҳ.Бойир томонидан билдирилган бу изоҳлар кейинчалик туркий халқлар адабиётидаги бобуршуносликка оид қатор ишларда ҳам учрайди. Ҳ.Бойирнинг бобуршунослик илмига қўшган ҳиссаси таржима сўзбошиси ҳамда “Тарихий маълумотлар” бобини ёзганлиги билан баҳоланади. У айни бобда Амир Темур сулоласи, хусусан, бобурийлар давлати, уларнинг фан ва адабиёт соҳасида тутган

ўрни ҳақида тўхталади. Бунда олим “Бобурнома”нинг Ҳайдаробод нусхаси ҳамда “Акбарнома” ва “Хумоюннома” асарларига таянади. Олимнинг Бобур ҳаёти ва ижодига доир берган маълумотлари асар таржимасининг икки юз саҳифадан кўпроғини ташкил этади.

Маълумки, “Бобурнома”нинг илмий нашрлари 1857 йилда Н.Ильминский томонидан эълон қилинган Қозон босмаси (Кир қўлёзмаси) ҳамда 1905 йилда А.Бевеиж томонидан чоп қилинган Лондон наشري (Ҳайдаробод қўлёзмаси) асосида тайёрланган. Таъкидланганидек, Ўзбекистондаги илк нашр профессор Фитрат томонидан 1928 йил асардан парчалар эълон қилиш орқали бажарилган. Ундан сўнг “Бобурнома”нинг ўзбек тилидаги биринчи наشري билан С.Мирзаев, П.Шамсиев ва Я.Ғуломовлар шуғулланишди.

Шубҳасиз, Бобур асарлари ичида “Бобурнома” кенг ўрганилган. Асарни Мирзахон ибн Байрамхон форс тилига (1586; айна пайтда асарнинг форс тилидаги таржималари қўлёзма нусхалари сони 20 тани ташкил этди), Витсен голланд тилига (1705), Ж.Лейден, В.Эрскин ва А.Бевеиж, У.Тэкстон инглиз тилига (1826; 1922; 1996), Паве де Куртейл, Жон Луи Бакие Граммон француз тилига (1871; 1980), Мирзо Ҳайдар Кўрагоний, Рашид Аттор Навдий урдучага (1924, 1962; 1965, 1991), Рашид Раҳмати Арат туркчага (1946), Михаил Салье русчага (1958), Йўғжит Навалпурий ҳиндий тилига (1974) таржима қилганлар. Асар кейинчалик япон, хитой, араб тилларига ҳам ўтирилди.

Бугунги кундаги мукаммал илмий-танқидий матнлар япониялик олим Э.Мано (1995) ва С.Ҳасанов (2002) нашрлари ҳисобланади. “Бобурнома”нинг таржима ва қўлёзмалари ҳақида “Бобур энциклопедияси” да аниқ ва батафсил маълумотлар келтирилади. Унга кўра асарнинг бугунги кунда ўн еттита қўлёзмаси мавжуд бўлиб, асар шу кунга қадар ўн еттита тилга таржима қилинган (вахоланки, бошқа кўплаб манбаларда бу борада турли туман чалкаш маълумотлар келтирилган). Таржималарнинг эса турли йилларда қайта-қайта нашрлари амалга оширилган. Масалан, асарнинг биргина туркча наشري шу кунга қадар ўн марталаб қайта чоп этилган, охириги нашрлар жузъий тузатишлар билан эълон қилинган.

Бобур ижодига оид айрим тадқиқотларга алоҳида тўхталиб ўтсак. Бунда Али Фуад Билкан тадқиқотлари ҳам эътиборга молик. Олим Бобур шеърляти ҳақида тадқиқот олиб борган, шунингдек, “Рисолайи волидия”ни турк тилига (2001) таржима қилган. А.Ф.Билкан Ҳиндистон кутубхоналарида туркча қўлёзмалар каталогини тайёрлаган. Унинг шоир шеърляти ҳақидаги қарашлари “Бобур девони” ва “Бобурнома”да Ҳиндистон ҳаётининг ифодаланиши”, “Ҳиндистондан келтирилган турк адабиёти” (1998), “Бобурнинг “Рисолайи волидия” асари” (1999) номли мақолаларида ўз ифодасини топган. Яна бир турк олими А.Кабакли томонидан тайёрланган “Турк адабиёти” хрестоматиясининг 2002 йилдаги нашрида ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояндаларидан Лутфий, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳамда Абулғози Баҳодирхон ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар берилди. Айтиш мумкинки, ушбу тадқиқотнинг юзага келишида Ф.Кўпрулу, Р.Арат тадқиқотларининг аҳамияти катта бўлган.

Юқоридаги таржима ва тадқиқотлар орасида туркменистонлик олим Р.Куриновнинг ҳам алоҳида ўрни бор. Таржима Туркменистоннинг ўша

пайтдаги Президенти – Сапармурат туркманбошининг бевосита ташаббуси билан Туркменистон миллий маданияти “Мерос” маркази ва Туркменистон миллий қўлёзмалар институти кўмагида олим Р.Куринов тамонидан 2005 йилда амалга оширилган. “Девон”нинг таржима нашридан туркманбошининг кириш сўзи, “Девон”, “Рисолаи волидия” ҳамда таржимоннинг Бобурнинг адабий мероси ҳақидаги маълумотлари ва Луғат бўлими ўрин олган.

Таржимон Бобурнинг адабий мероси ҳақида тўхталар экан, XIII-XV асрдаги сиёсий аҳвол, ижтимоий ҳаёт, Бобуршоҳ замонида оид муҳим тарихий воқеалар, Бобур ҳаёти ва ижоди, шажараси, ижтимоий-сиёсий фаолиятига доир жиҳатлар ҳақида тўхталади. Бобур Мирзонинг сиёсий маҳорати, динга муносабати, тил ва адабиёт соҳасидаги юксак билимини эътироф этади. Буюк саркарданинг Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Ҳиндистон ўлкаларидаги фаолияти ҳақида қисқача баён қилади. “Бобурнома”, “Аруз рисоласи”, “Мубаййин”, “Рисолаи волидия”, “Бобур Девони” ва уларнинг нашри, туркий халқлар адабиётидаги ўрни, ўрганилиш тарихи; шоир “Девон”ининг ёзилиш тарихи ҳамда қўлёзма нусхалари, шунингдек, шоир куллийетининг Истанбул, Париж, Рампур, Техрон қўлёзма нусхалари ҳақида маълумотлар келтиради.

Юқоридаги фикрлардан маълум бўлдики, туркий халқлар адабиётида Бобур ҳаёти ва ижодининг ўрганилиши бобуршунослик илмида муҳим ўринни эгалайди. Амалга оширилган тадқиқотларда ҳар томонлама ёндашиш амалиёти кузатилади. Бу каби ишлар келгусидаги тадқиқотларда катта аҳамият касб этади, албатта. Назаримизда, бугунги кунда Бобур Мирзо ижоди юзасидан қилинган бу каби ишларни бир тизимга солиб таҳлил ва тавсиф этиш бобуршунослик илмидагидолзарб масалалардан ҳисобланади.



МАНГУЛИК ЖАМОЛИНИНГ ЖИЛВАСИ

Бутун умрини поклик, соф ақида ва амал билан кечирган Алишер Навоий ҳазратларининг

*Исёни кўп Навоийнинг уйқ уётим,
Истар етишса мунча хижолат била санга –*

байти мазмунида ўзи-ўзидан қоникмаслик, камтарлик, хоксорлик, муттасил камолотга интилиш ҳиссининг олий намунасини кўраимиз. Назаримда, ушбу байт билан Матназар Абдулҳакимнинг

*Нўноқ назмим учун афв эт, халқим,
На олим, на фозил, на сўз пириман –*

мисралари ўртасида қандайдир ўхшашлик, ҳамоҳанг ҳис, уларни юзага келтирган руҳий ҳолатда муштараклик бор. Сабаби, шоирнинг бутун ҳаёти халқи олдида қарздорлик ҳисси билан кечди. Ана шу туйғу уни ижод қилишга, бадиий комил шеърлар, қатор таржималар, илмий тадқиқотларга ундади.

Матназар Абдулҳаким адабиётга “шоир бўлиш қийин, шоир бўлиш оғир” (Абдулла Орипов) бир пайтда кириб келди. Бу қийинчилик, бу оғирлик бир томондан, ўзбек адабиётининг кўзга кўриниб қолган вакиллари, адабиётда ўз овози, ўзгача сози бор замондошлар билан ҳамқадам бўлиш масъулияти; иккинчи томондан, инсоннинг ички туйғулари акс этган шеърият “аллақандай кўй-кўзилар” ҳақида гирялар сифатида баҳоланаётган давр ва давраларни забт этиш залвори эди. Ўша давр ижодкорлари олдида икки йўл: ё ижоднинг барча машаққатларига бардош бериш орқали ҳақиқий санъат асарлари яратиш ёки сенга боқмаган замонга боқиб, шу вақтларда бошқалар ҳавас қиладиган моддий-маънавий мартабаларга эришиш турарди. Кимлардир ўзига берилган тенгсиз истеъдодни “воситаи жоҳ” қилгани ҳам бор гап. Халқимиз бахтига биринчи йўлни танлаганлар кўп бўлиб, кейинчалик улар орасида Матназар Абдулҳаким алоҳида сажияси билан ажрала бошлади.

Ўттиз тўртта шеърдан иборат “Тиниқ тонглар”лар ўз номига яраша ўзбек адабиётининг бўлғуси йирик вакили ижоди субҳидан дарак бериб дунёга келди. Шундан сўнг шоирнинг шеърлар, таржималар, тадқиқотлардан иборат ўттиздан ортиқ китоби нашр этилди.

Матназар Абдулҳаким ўзбек адабиётида моҳир мутаржим сифатида ўчмас из қолдирди. Ҳар қандай шоирнинг таржима билан шуғулланиши унинг тийнатидаги муҳим жиҳат – бағрикенгликни намоён қилади. Чун-



ки таржима учун сарфланадиган ижодий қувват аслиятга кетган шундай кучдан кўпроқ бўлади.

Матназар Абдулҳаким форс тилидан Шайх Нажмиддин Кубро, Шайх Маждиддин Бағдодий, Паҳлавон Маҳмуд, Абулвафойи Хоразмий, Мирзо Абдулқодир Бедил, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадризо Огаҳий, Комил Хоразмий, Муҳаммад Юсуф Рожий, Аҳмад Табибийлар шеърларини ўғирди.

Шоир таржимон сифатида ўз ижодий ақидаларига содиқ эди. Бу ақидалар аслият лафзидан кўра маъносига эътибор қаратиш, мазмуннинг шаклдан устуворлиги, таржимон эркини чекламаслик кабилар эди. У ҳар бир сатр, ҳар бир асар таржимасини маромга етказиш устидаги ишни энди аслиятни бошқача таржима қилиш мумкин эмас, деган қарорга келгунча давом эттирди. Масалан, Мирзо Бедилнинг

*Мурувват аз дили хубон мажъид,
Фарангистон мусулмоний надорад –*

байти бир неча таҳрирдан кейингина

*Гўзаллардан мурувват истамангиз,
Фарангистон элин иймони йўқдур*

шаклини олган.

Тинимсиз меҳнат, изланиш натижасида юзага келган таржималардан иборат “Азизлар анжумани” шоирнинг бошқа асарлари каби номига монанд дунёга келган китобдир.

Матназар Абдулҳакимнинг Мирзо Бедил таржимасига қўл уриши дастлаб кўпчиликни ажаблантирди. Сабаби, Бедилнинг бунгача айрим шеърларини Ғафур Ғулом, Шоислом Шомухамедовлар таржима қилишган бўлса ҳам, кўпчиликнинг кўнглида ғазалларни таржима қилиш имконсиз деган қараш бор эди. Юртимизда бедилхонлик яқин-яқингача давом этгани, жумладан, унинг “Интизори дом охир мекашад нахжирро” (Тузокнинг кўз тикмаги тортар охир ўз сайдини) мисрали байти шарҳида “Тухфаи Хислат”дек ихчам баёзлар дунёга келгани маълум. Аввало, Матназар Абдулҳаким отаси Абдулҳаким махзум, Абдулқодир Маҳбубий, Янгибой ота Худойберганов – Орзу каби ана шундай бедилхонлар даврасини кўрган, уларнинг тарбиясини олган инсон эди. Қолаверса, унда бундай юксак бадиий дурдоналар ўзбек тилида яратилиши лозим эди, деган қараш бор бўлса, эҳтимол. Қатор даврий нашрларда бериб борилиб, дастлаб “Хоразм” нашриётининг илк маҳсули сифатида дунёга келган “Табаррук ташрифлар”дан жой олган Бедил ғазаллари таржимаси 1995 йилда “Такаллум” номи билан “Қорақалпоғистон” нашриётида тўлдирилиб, босмадан чиқди. Унга мутаржимнинг ўзи сўзбоши ёзиб, жумладан, қуйидагиларни битадики, булар юқоридаги мулоҳазаларимизни бир қадар асослайди: “Мирзо Абдулқодир Бедил ғазалиётида олис сафарга кетаётган карвон ҳақида талай ёниқ мисралар мавжуд. Бу шеърятда соғинч оҳанглари, айтиш мумкинки, етакчи оҳанглардан биридир... бу ҳол шоирнинг ёд-хаёли Туркистондан бир лаҳза бўлсин узилмаганини кўрсатади”.

Унинг Огаҳий форсий меросидан қилган таржималари дастлаб “Кўнгилик кўзлари” номи билан 1999 йили “Хоразм” нашриётида “Муҳаммад Ризо

Огаҳийнинг 190 йиллигига бағишлайман” тақдими билан нашр қилинди. Бу мўъжаз китоб “Таъвиз ул-ошиқин”нинг “Ашъори форсий” қисми таржимасидан иборат бўлиб, шарқшунос Абдулла Аҳмедовнинг “Олмос истеъдод қирраси” сарлавҳали сўзбошиси билан очилади.

Мутаржим сифатида Матназар Абдулҳаким Огаҳийнинг тарихий асарларидаги форсийда битилган тарихларини жамлаб, таржима қилиб “Ой кетди, офтоб келди” (2002 йил) китобини бунёдга келтирди. Таржима жараёни мутаржимни илмий тадқиқотларга ҳам етаклади. Ушбу тарихларнинг илмий мулоҳаза ва хулосаларга бой бадиҳалар тарзидаги талқини Матназар Абдулҳакимни олим, таржимон, шоир сифатида истеъдодини баробар намоён қила олган қатор мақолалари яратилишига туртки бўлди. Бу мақолаларнинг аксари “Хоразм Маъмун академияси Ахборотномаси”, “Илм сарчашмалари” журналларида нашр қилиниб, Республика илм аҳлини буюк шоир сарчашмаларидан баҳраманд қилиб борди.

У рус тилидан Михаил Дудин, Николай Рубцов, Расул Ҳамзатов, Имант Зиедонис, Евгений Евтушенко, Николай Дмитриев шеърларини моҳирлик билан ўгирди.

Туркман тилидан Омондурди Аннадурдиев, Гўзал Зарипова, Итолмас Худойберганов, Ойтуғди Назаров, Маматназар Бобоназаров, Қиличмурод Қақабоев, Оқмурод Муҳадов шеърларини таржима қилиб, қардошлик ришталарини янада мустаҳкамлашга хизмат қилди.

Эътибор берсак, Матназар Абдулҳаким томонидан рус ва туркман тилларидан қилинган таржималари, асосан, мутаржим ўзи шахсан билган, кўпчилиги билан эса дўстона муносабатда бўлган ижодкорлардир. Бунинг ҳам ўзига хос сабабларидан бири шуки, биринчидан, Матназар Абдулҳаким аслият муаллифини тўла англамай асарини таржима қилиш мумкин эмас, деб ҳисобларди. Устоз “Борис Пастернакни таржима қилиш учун у ўтирган карағай тўнкасида ўтириб кўриш керак”, – дегани ёдимизда.

Матназар Абдулҳаким ижодида ўзбек адабиётида камёб бир жиҳат – она тилидан хорижий тилга, яъни ўзбек тилидан рус тилига таржималар ҳам алоҳида жиҳат саналади. “Алоҳида жиҳат” дея таъкидлашимиз боиси шуки, бадиий таржималар, одатда, хорижий тилдан она тилига амалга оширилади. Она тилидан хорижий тилга бадиий, хусусан, шеърий таржима қила олиш мутаржимлик маҳорати камолоти мезони бўлса керак. Аслида ёш ўзбек шоирларининг нуфузли илмий даргоҳда таҳсил олишига амалий ёрдам сифатида қилинган бу таржималар мутаржим учун айни пайтда яхшигина синовдан ўтиш вазифасини адо этди. Шу тариқа Маҳмуд Ражаб, Болтабой Бегматов, Гўзал Бегим, Даврон Ражаб шеърлари Матназар Абдулҳаким таржимасида рус адабиётшуносларининг таҳсинига сазовор бўлди.

Ҳассос шоир, моҳир таржимон бўлиб шаклланган Матназар Абдулҳаким “Иймон тухфаси”, “Ялдони ёритган тун”, “Ҳақ файзи”, “Иккинчи муаллим сабоқлари”, “Таржимон талқинлари”, “Тафаккур чорраҳаларида” асарларида ўзининг нигоҳи теран тадқиқотчи сифатидаги салоҳиятини намоён қилади.

...Шоир шеърларидан бирида ҳар қандай умрнинг бениҳоя қисқалигини бетимсол бир тарзда

*Умрдир беомон, умри дақиқа,
Замин узра замон умри – дақиқа...*

дея ифодалаган эди.

Лекин меҳрибон Яратган Ўзи муқаррам тутган инсонга ҳаётидаги эзгу амаллари эвазига қиёматга қадар мангулик имконини ҳам бериб қўйибди. Матназар Абдулҳаким ана шу имкониятдан ҳавас қилгудек даражада ўз ўрнида фойдалана олди. Унинг ижоди халқимиз қалбида мангу из қолдирди. Етмишга етмай дунёни тарк этган инсон ўз сўзи, эзгу амаллари билан бугун ҳам биз билан ҳамнафас. Ўтган қисқа муддат ичида кўрдикки, ҳижрон йиллари бизни Матназар Абдулҳакимга тобора яқинлаштириб, унинг мусаффо ҳислари, бебаҳо сўзларини англаш бахтига элтмоқда. Шунинг ўзи шоир наздидаги мангулик жамоли жилваларидан бири бўлса, ажабмас.

Шоир таваллудининг 70 йиллиги муносабати билан унинг ҳали эълон қилинмаган таржималарини эътиборингизга ҳавола этамиз.

Абдулла ЎРОЗБОЕВ,
филология фанлари номзоди

Шайх Нажмиддин КУБРО

(1145–1221)

* * *

*Огоҳ бўл ҳамиша, бу жаҳондир бор-йўқ,
Ҳеч нарса йўқ унда, кемтиги зинҳор йўқ,
Йўқ десалар, бор деб уни қил исбот,
Бор десалар, айла дадил инкор “йўқ”!*

* * *

*Эй гўзали қоши камон, ёй элнинг,
Орзу, умнд, азобисан, ой, элнинг.
Ҳолима вой эл каби севсам гар мен,
Гар мен каби севса, ҳолига вой элнинг.*

* * *

*Дил шу қадар мафтуну фарзона бизим,
Тарк этмас ани дилбари жанона бизим.
Оҳ, ҳаммага ишқ майи қуюлган вақтда
Дил қонига ботқизилди паймона бизим.*

* * *

*Банд бўлса агар йил бўйи бир зиндонга
Оч ётса мудом тўйгунича то жонга,
Нонга битиб ибодатимни берсам,
Жирканиб ит тиш урмагай ул нонга.*

* * *

*Юрмак учун ҳақ йўлига етмак шарт,
Бошқасидан кўзни юмиб кетмак шарт.
Элга шифо бахш эту, оч кўзларини,
Олам ҳама — Ул... Унга назар этмак шарт.*

Паҳлавон МАҲМУД

(1247–1326)

* * *

Ҳақ дўст дея ким тортса фигон дўст – чин дўст,
 Қилгувчи ибодатни ниҳон дўст – чин дўст.
 Кўз-кўзлама ҳеч бергану олгон нонинг,
 Нон дўсти эмас, аслида, жсон дўст – чин дўст.

* * *

Дейман мени асра ҳар нафас зор, эй дил,
 Йўқ мени бор эт, то ўзинг бор, эй дил.
 Билмаса гар Ҳақни, ахийр, олгай тан,
 Ҳақ таниганга бўлса ким ёр, эй дил.

* * *

Нафсингни енгиб, сен унга шоҳ бўл – мардсан,
 Кимсаси йўқларга паноҳ бўл – мардсан.
 Номард тегибон ўтар йиқилгонларни,
 Мискин ва ғарибга пойгоҳ бўл – мардсан.

* * *

Умрнинг маънисини не, менга де, – дедим,
 Ё шаъм, ё чақмоқ ёки парвона, – деди.
 Дунёга умид боғласа кимки, не, – дедим,
 Ё маст, ё аҳмоқ ёки девона, – деди.

Мирзо Абдулқодир БЕДИЛ

(1644–1721)

* * *

Пирпираб, дилларни зир титратгувчи мужғони бор,
 Тим қаро ҳар толалардан кўзда гуж-гуж кони бор.

Чекмангиз гам. Чин саодат – ёр учун бўлдим ҳалок,
 Шул сабабдан тупрогим ҳар заррасининг жони бор.

Ожизу парвоз талабмен, маъно йўқ учмоғима,
 Гар қанотим куйса, майли, шиқининг осмони бор.

Навбаҳор завқ-шавқларин йўқ тотти кўп вақтдан бери
 Диляроман... кулса, туз сепгувчи лаъл туздони бор.

Чархфалак шифти бало ёгдургувси қай вақтгача,
 Кўп ёвуз мезбон бу уй, ҳар лаҳза минг меҳмони бор.



Икки дунё аҳли ҳайрон, қилса ноз кўзгу олиб,
Авжланур ҳолбуки нози, токи бир ҳайрони бор.

Эй чаман, даҳшатлисан, ҳар гунча бир қонлиг юрак,
Гулларингнинг хул сабаб гулбарг тўкиб, гирёни бор.

Кўп қийин киприк кўтармак кўргали рухсорини,
Кўз деган зимдан ҳалок қилгувчи жуфт посбони бор.

Гарчи Бедил ҳар юракдин ҳайдалиб мискин, гадо,
Муҳташамдир руҳи, чунки дил деган вайрони бор.

Николай ГАЦУНАЕВ

(1933 йилда туғилган)

ХИВА

Қани ибтидонг?
Қай асрдансан?
Олис кечмишингни
Илғайман аранг.
Шартми
Аниқ билмоқ –
Қандай сирдансан?
Хива.
Бир сўз.
Шу бас.
Басдир шу жаранг.
Сарсон
Ва саргардон
Биров...
Аллаким...
Карвондан қолгандир
Қийнаб дард,
Фироқ.
Номингни мангуга
Таратган,
Балким,
Шу карвондан
Тушиб қолган
Қўнгироқ.
Балки қучиб -кезиб
Кезмоқдан безиб,
Бу қумларда
Қутлуғ бир ҳикмат сезиб.
Бунда қурган
собиқ кўчманчи чодир,

балки
шундан номинг
тарихга жодир?
Хотира
Ўртаниб чекади нола.
Қадим лаҳжаларни
илғаймиз аранг.
“Хива”
Дер эканмиз
Бизга ҳавола.
Бу сирли пичирлаш,
Сирли бу жаранг
Нишонлардан нишон
Етгандир бизга.
Мафтунмиз
Билганларки билганнинг
Дейлик,
Қандай қилиб
Тарҳини чизган
қадимги муҳандис
Қўйқирилганнинг?
Кўпминг йил муқаддам
Номаълум кулол
Ясаб кетган
оддий кўзанинг нақши
ўзга сайёрадан
олинган мисол –
шу қадар сеҳрли!
Шу қадар яхши!
Шеър

мардлик
фаромуш бўлурми сира,
пахлавон Маҳмудми
ҳеч унутилар?
Қумда
Тўлқин-тўлқин
Барханлар узра
Кезиб юрар
Карвон-карвон булутлар...

Нур таралар
Ҳар бир мовий минордан
Ҳар гумбаз – мангулик
Дарахтдан мева
Ўзимни топишга
Сен бердинг ёрдам.
Олдинда абадий
қарздорман
Хива!

Николай Михайлович РУБЦОВ

(1936–1971)

* * *

Борлик заъфар сасларга тўлди
Янграганда андуҳ навоси.
Қулогимга келгандек бўлди
Видо айтган аёл овози.

Бу маконлар омонат чоқда
Улардан ҳам кечиб бўлмас воз.
Кулранг осмон, муҳаббат ҳақда
Торлар мунграб айтишади роз.

Ёғиб кулранг осмондан қор,
Кузнинг оловлари ўчдилар.
Офтобсиз кун кўрмоғи душвор
Турналар ҳам бир-бир кўчдилар.

Ва барибир ўшал мунглиг роз
Билан ўтар яқин-йироқлар.
Эшитилиб суюкли овоз,
Шитирлайди заъфар япроқлар.

Ҳоргин юрак қон бўлиб кетди
Сўнган севги бергач зарбалар.
Ахир, англаш фурсати етди,
Қаттиқ севганларим шарпалар.

Мангуликка дахлдор бу дам,
Йўқотмоққа имкон йўқ вақтда.
Маҳзун наво янграганида
Очмангиз гап ҳеч нима ҳақда.

* * *

Ғира-шира ёриган арча,
Тун қаърида ўқтин-ўқтин сас.
Дил ёзсайдим. Қолганман чарчаб,
Лекин хона совуқ ва бекас.

Алаҳсираш устма уст фикр,
Хотиралар тўда кўланка.
Аниқ товуш ҳамда аниқ нур
Базўр етиб келади онга.

Қизиқ... вақтни қилмаяпман фарқ,
Гўё кечмиш ичра кезаяпман.
Мен ўзимни қачонлардир зарқ
Бўлган кема ичра сезаяпман.

Ўй-хаёллар, беҳуда гулу
Диққатвозлик жонга тегарлар...
Шодлик ўрнин босади қўрқув,
Ором ўрнин азоб эгаллар.

Бир кун арча қаришида тек
Турганимча мени ҳойнаҳой
Уйқу босиб қоладигандек,
Чулгагандек чаланг ёки лой.

Омондурди АННАДУРДИЕВ

(1941 йилда туғилган)

* * *

Отам айтган: “Ўзни зўр, чапдаст тутинг,
Баландни баланду, пастни паст тутинг”,
Эл сизга фаррошлик мансабин берса,
Супургини доим муқаддас тутинг.

* * *

Бу гулларнинг аросинда ўларман,
Қаро кўзинг қаросинда ўларман.
Дилингни мен яро этдим ўринсиз,
Дилингни мен яросинда ўларман.

* * *

Сенсан юрагимнинг сеҳри, фаҳри ҳам,
Сенсан юрагимнинг меҳри, қаҳри ҳам,
Фақат асалимас асаларининг,
Жонга дармон, ахир, ниши, захри ҳам.

* * *

Ғижжак бир покланди, най бир покланди,
Йиллар бир покланди, ой бир покланди,
Тўйга кириб келдинг, оҳукўз дилдор,
Давра бир покланди, тўй бир покланди.

* * *

Демайман, юракнинг доғи тингланмас,
Лек қалбнинг қалбаки оҳи тикланмас.
Булбул наво қилган сокин маъво бу,
Бундан ҳеч бир зогнинг “қоғи” тикланмас.

* * *

Кимлар кўрди, кимлар кўрмади, кетди,
Хаёлга минг маъни ўрнади-кетди.
Тогим! Ўз қаърингдан ковланган темир
Теши бўлиб юзинг тирнади-кетди.

Абдулла УЛУҒОВ

АРАСТУ АНГЛАТГАН АДАБИЁТ

Инсоният тарихидаги машхур мутафаккирлардан бири Арасту ҳам барча номдор ақл-идрок соҳиблари сингари нафақат фавкулодда ўткир зехни, балки ўзининг ташқи кўриниши билан ҳам атрофдагиларнинг эътиборини тортган. Милоддан аввалги 384–322 йилларда яшаб ўтган бу юнон донишманди, манбаларда маълум қилинишича, “калта соқол кўйиб, доим сочини пешонасига тушириб юрган”. Тасаввуримизда унинг соғломлик барқ уриб турган вужудидан, баланд қадди-қоматидан, ўтдай ёниб турадиган чиройли очиқ чеҳрасидан, чакнаган кўкиш кўзларидан, узун қилиб ўстирилган майин, жингалак сочларидан, пайдор билакларидан, узун бармоқларидан, умуман, бақувват жисмининг ҳар бир узвидан унга рўпара келган ҳар қандай кишига ҳам жисман, ҳам руҳан таъсир қиладиган аллақандай салобат ёғилиб турган. Чунки номи асрлар оша ўчмасдан келаётган алломанинг сурати – ташқи кўриниши ҳам унинг сийрати – ички дунёси, ақл-тафаккури сингари улуғвор, салобатли бўлган. Борлиқдаги барча нарсага мушоҳада юритиш манбаси сифатида қараган бу юнон донишмандининг кишига синчковлик билан тикиладиган ўткир нигоҳларида кишилар билан суҳбатлашаётган пайтида, шогирдларига ниманидир уқтираётган чоғида билинар-билимас завқ ўйнаган. У мунозаралар чоғида қувноқ тийрак кўзларини суҳбатдошига тикканча, сўзлари унга қандай таъсир қилаётганини кузатганча жилмайиб турган. Баҳслашувчиларнинг бемаъни фикрларидан жаҳли чиққанида ёки бўлак бир сабабдан асабийлашганида эса шошиб, тез-тез гапира бошлаган. Ўшанда унинг овози дағал, ҳам бир оз баландроқ чиққан.

Истеъдодли кишилар ҳам ҳаммага ўхшаган бир одам бўлади-ю, лекин улар қайсидир жиҳатлари билан бошқалардан бироз ажралиб ҳам туради. Бу тафовут уларнинг бўй-басти, юз-кўзи, хатти-харакати, сўзлаш тарзи, ҳодисаларга ёндашиши ва яна бошқа жиҳатларида сезилади.

Истеъдодли инсонларнинг қадри, кўпинча, улар дунёдан ўтганидан кейин билинади. Улар ҳаётлик чоғида кўрмаган хурмат-эътиборга вафот этганидан кейин эришади. Тўғрироғи, кишилар уларнинг истеъдоди, қобилиятини ҳаётлигида эмас, бу дунёдан ўтганидан кейин тан олишади. Инсониятнинг кўҳна тарихи ҳам, яқин ўтган давр ҳам, ҳозирги замон ҳам истеъдодли кишиларга ҳасад “ўқ”ига нишон бўлиб қийналиш, машаққатли меҳнат билан изланиб яшаш, сарсон-саргардон кун кечириб, бошқалар муяссар бўлмаган муваффақиятларга эришиш қисмат қилиб белгиланганидан далолат беради. Истеъдодли инсонларга Яратгувчи атрофдагиларнинг диққатини тортадиган қиёфа, нозик феъл-атвор, юксак дид, фавкулодда

* Абдулла Улуғов – филология фанлари номзоди.

Ўткир зехн, талай замонлар одамлар учун жумбоқ бўлиб қоладиган ғаройиб қисмат ва яна кўп ажойиб хусусияту хислатлар ато этади...

Ўзини Аристокль (эрамиздан аввалги 428–347 йиллар)нинг шогирди санаган, дунёнинг кўп мамлакатларини забт этган машхур саркарда Александр Македонский (эрамиздан аввалги 356–323 йиллар)га устозлик қилган Аристотель Шарқда “Арасту” номи билан шуҳрат қозонган. Унинг устози Аристокль эса “Афлотун” деб улуғланган. Афлотун ҳам, Арасту ҳам улардан кейинги алломалар ҳам “устоз” деб эъюзлаган Сократ (эрамиздан аввалги 470 – 399 йиллар) бўлса, “Сукрот” деб шарафланган. Ғарбликлар ҳам Шарқ алломалари исмига худди шу тарзда “тахрир” киритиб, уларни ўзиники қилиб олишган. Европада Ибн Сино (980–1037 йиллар) “Авиценна”, Ибн Рушд (1126–1198) “Аверроэс”, Абу Аббос Аҳмад Фарғоний (вафоти 860 йил) “Алфраганус” ва ҳ.к. Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий (780–850) “Алгорезмус” деб улуғланган. Ибн Сино асарлари ўқув юртларида тиббиёт бўйича таянч манба сифатида ўқитилган бўлса, Ибн Рушднинг диний ва фалсафий қарашлари асосида Ғарбий Европада “аверроизм” деган фалсафий-эстетик таълимот вужудга келган.

Арасту салкам икки юзта асар ёзгани, улардан ўттиз биттасигина бизгача етиб келгани қайд этилади (“Тафаккур” журнали, 2016 йил, 2-сон. Б.27-28-бетлар). Мана шу далилнинг ўзиёқ “мантиқ илми асосчиси”, “этика илмининг бошловчиси” дея улуғланадиган Арасту буюк қомусий олим, улуғ мутафаккир эканидан далолат беради. Борлиқни кузатиб, унинг ҳодисалари ҳақида мушоҳада юритишдан завқланган ва уни эзгуликка эришиш манбаи деб қараган бу юнон донишманди адабиётшунослик фанининг ҳам тамал тошини қўйган. У ўзининг “Поэтика” асарида биринчи бўлиб адабиётшунослик негизида бадий асарларни таҳлил қилиш туришини, бу фан тилшунослик ва мантиқ, тарих ва санъатшунослик, эстетика ва этика, фалсафа ва сиёсат каби ижтимоий фанлар билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатиб берган. Теран илмий-назарий таҳлилга асосланган “Поэтика” ҳам, олимнинг бошқа асарлари ҳам шу боис алоҳида таълимот сифатида эътибор қозонган. Арасту таълимоти, унинг асарларида илгари сурилган ғоя ва қарашлар хусусида баҳслар Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам асрлар бўйи тўхтамасдан давом этган. Жумладан, Ибн Сино Арастунинг “Осмон ҳақида” ва “Физика” асарлари хусусида мулоҳаза юритиб, шогирди Бахманёр билан шу хусусда ёзишмалар қилгани манбаларда кўрсатилади.

“Поэтика”, “Ахлоқи кабир” асарларининг эътиборли жиҳати шундаки, Арасту ҳеч бир ўринда ўқувчига ўзининг фикр ва хулосаларини ўтказишга уринмайди. Аллома бошқа асарларида ҳам кишиларга бирор бир масала хусусида сабоқ беришга киришиб кетмайди. Аммо у табиат ва жамият ҳодисалари, инсон дунёси мураккабликлари хусусида шундай теран мушоҳада юритадики, ҳар қандай ўқувчи беихтиёр унинг фикрига қўшилади.

Арасту: “Тарихчи ва шоир бир-биридан шу жиҳатдан фарқ қиладики, улардан бири ҳақиқатда бўлган, иккинчиси эса бўлиши мумкин бўлган воқеа ҳақида сўзлайди. Шунинг учун поэзия тарихга қараганда фалсафийроқ ва жиддийроқ; поэзия кўпроқ умумий, тарих эса алоҳида воқеаларни тасвирлайди” дейди. Бу фикр дарслик, қўлланмаларда кўп такрорланганидан уни ҳамма билади. Аммо ҳозир барчага аён ана шу фикрни дастлаб Арасту айтганини ҳамма ҳам хаёлига келтирмайди. Янги техника воситалари,

дори-дармон ва ҳоказоларни ўйлаб топиш “ихтиро” дейилади-ю, кимдир биринчи бўлиб айтган юқоридагига ўхшаш фикрлар хусусида бундай дейилмайди. Аслида айна хилдаги мулоҳазалар ҳам кашфдир. Чунки Арастудан аввал шу фикрни ҳеч ким айтмаган. Ваҳолонки, ҳар қандай одам янги ускуна, асбоб ишлаб чиқаролмагани сингари янги фикр, янги ғояни ҳам ҳамма айтолмайди.

Янги фикр, янги ғоя кўнгилда кутилмаганда, тўсатдан пайдо бўлади. Тўғрироғи, Худо уни кимнингдир кўнглига солади. У узоқ вақт кузатиш, ўйлаш, таққослаш, таҳлил қилиш, изланишнинг “мева”си сифатида ўсиб чиқади. Шу боис “Инсоний комедия” муаллифи Оноре де Бальзак “XIX аср француз ёзувчиларига мактуб”ида: “Фикрни Худо беради ва у Худога қайтади, фикр қуроллардан юқорироқ туради, фикр уларнинг бошига тож бўлиб кўнмоғи ва уларни тождан маҳрум этмоғи мумкин” дейди (Жаҳон адаблари адабиёти ҳақида. – Тошкент, Маънавият, 2010. – Б.216.). Ҳозир адабиёт ва санъат ҳақида кўпчилик биладиган, барчага аён, ҳамманинг мулкига айланган талай фикрлар аслида дастлаб Арасту асарларида баён қилинган. Аллома “Поэтика”, “Ахлоқи кабир” ва бошқа асарларида илгари сурган, аниқроғи, унга Худо берган қарашларини шогирдлари билан муҳокама қилган. Улар эса устозларининг мулоҳазаларини ёзиб олиб, бошқаларга етказган.

Милоддан аввалги замонда яшаган бу донишманднинг: “Ҳақиқатни излаш ҳам осон, ҳам мушкул. Чунки ҳеч ким унга тўлиқ эришолмайди. Шунинг баробарида, ҳеч ким уни умуман пайқамаслиги ҳам мумкин эмас. Аммо ҳар бир одам табиатни англашимиз учун озгина бўлса-да, ўз ҳиссасини қўшади. Ушбу улушлар йиғилиб эса улуғвор манзарани ҳосил қилади”, деган сўзлари Вашингтондаги Миллий фанлар академияси биноси пештоқига ёзиб қўйилган (Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. – Тошкент, Янги аср авлоди, 2002. Б.98.).

Арасту Фракиядаги Стагира шаҳрида туғилган. Унинг отаси Никомах Македония ҳукмдори Аминт II нинг шахсий табиби бўлган. Шу боис Арасту болалигида Македониянинг бўлғуси ҳукмдори Филипп билан бирга улғайган. Арасту 17 ёшидан 37 ёшигача (367–347 йиллар) – йигирма йил Афлотуннинг Академиясида таҳсил олган. Афлотунни устози Сукрот “Платон” деб чақирган. “Платон” сўзи “кенг елкали, гавдали” маъносини билдиради. Аристокль – Афлотуннинг кўриниши, қадди-қомати ҳақиқатан шундай бўлган. Унинг мунозаралар пайтида давра ўртасига чиқиб келиши яғриндор елкалари билан илмнинг оғир юкини кўтариш учун дунёга келган паҳлавон эканини билдириб турган. Донишмандлик рамзи саналган Афлотун жуда кўп асарлар битган бўлса-да, бизгача унинг шеърий йўлда битилган 25 тача миниатюра-эпиграммаси етиб келган. Шунингдек, 23 та асл нусхадаги ва 11 та унинг қаламига мансуб деб тахмин қилинадиган суҳбати, “Сукрот мадҳи” деб номланган нутқи ҳамда 13 та мактуби маълум.

Ўзини Афлотуннинг шогирди санаган Арасту Шарқда “Искандар Макдунли” номи машҳур Александр Македонскийга мураббийлик қилиб, унга фалсафа, математика, тарих каби фанлардан ва ўша замонда ғоят кадрланган жисмоний тарбия, камондан отиш, кураш каби жанг санъатларидан сабоқ берган. Арасту ҳам худди устози Афлотун сингари тиришқок, интилувчан шогирдларига меҳр ва хайрихоҳлик билан қараб, уларнинг фикрларини кадрлаган ҳамда бошқаларнинг ўз қарашини эркин, бемалол



айтишига йўл берган. Александр Македонский ҳукмдор бўлгач, устозининг ҳайкалини ясаптириб, унинг пойига: “Александр Македонский ушбу ёд-горликни Никомахнинг ўғли, улуғ донишманд ва авлиё Аристу хотирасига ўрнатди” деб ёздирган.

Сукрот, Афлотун, Арасту яшаган даврда Юнонистонда маданият юксак даражада ривожланган ва санъатнинг кўпгина турлари: театр, мусиқа, ҳайкалтарошлик, меъморчилик, шеърят, драматургия равнақ топган. Ўша замонда одамларни ҳаётдаги турли фожиалардан, инсон тақдири жумбоқларидан огоҳлантирувчи трагедия, жамиятдаги ижтимоий иллатларни, кишиларнинг ахлоқсизликларини фош этувчи комедия, адолатли давлат тузумини, инсонпарварлик қонунларини ҳимоя қилувчи воизлик санъати (риторика) жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган. Юнон донишмандлари ўз замонасининг ижтимоий-сиёсий муаммолари, инсон табиати мураккабликлари, унинг феъл-атворидаги жумбоқ жихатлар, кишилараро муносабатлардаги мантиқ қолипларига сиғмайдиган чигалликлар, борлик, табиат ҳодисалари, давлатни бошқариш, таълим ва тарбия масалалари, руҳ ва тана, адолат, ҳалоллик хусусида мулоҳаза юритиб, мунозара қилишган ва бунда ҳамиша Ҳомернинг “Илиада”, “Одиссея” дostonларига, Софокл, Эврипид ва бошқа улуғ шоирларнинг асарларига мурожаат этишган. Улар инсон руҳи, дин аҳкомлари, давлат қонунлари, ҳукмдор ва тобе одам муносабати, бу дунё ва нариги дунё ҳамда бошқалар хусусида баҳслашиш асносида ҳақиқатни аниқламоқчи бўлишган. Масалан, Афлотуннинг “Давлат” асари иккинчи китобида қайд қилинишича, суҳбатларнинг бирида Главкон Сукротга: “Адолатсиз ишлар қилишни ҳамма яхши кўради. Одамлар фақат давлат қонунларидан ва жамоатчилик фикридан кўрқкани учун ўзларини ноҳақ ишлардан тийиб туришади. Инсон қулай имконият топиши билан ноҳақ ишлар ёрдамида мол-дунё, мансаб, обрў топишга киришади” дея эътироз билдирган ва бу фикрини асослаш учун Эсхилнинг “Фивага қарши еттовлон” драмасидан: “Одамзот ўзини адолатли қилиб кўрсатиши керак эмас, балки чиндан ҳам одил бўлиши керак” деган фикрини келтирган. Шунда донишманд Сукрот Главконнинг бу мулоҳазаларини мақтаган (Болтабоев Ҳ., Маҳкамов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. 1-жилд. – Тошкент, Мумтоз сўз, 2013. – Б.146.).

Арасту инсоният ҳанузгача улуғ донишманд сифатида шарафлаб келётган Сукрот, Афлотун сингари мутафаккирларнинг теран, пурмаъно мулоҳазаларидан таъсирланиб, ақлий, маънавий камолотга интилган. У шу тариқа ўзигача бўлган даврда юнон илм-фани эришган билимларни ўзлаштирган ҳамда “Поэтика”, “Риторика”, “Физика”, “Методика”, “Метафизика”, “Жон ҳақида”, “Осмон ҳақида”, “Севги ҳақида”, “Уйку ва бедорлик ҳақида” сингари асарлар ёзган. Арасту ҳаёт воқелигини қиёслашга асосланган теран мантиқий мулоҳазалари, кенг қамровли, чуқур умумлашмага эга хулосалари билан табиат, жамият ва инсон тўғрисидаги мавжуд билимларни ривожлантирган. Жумладан, “Поэтика”, “Ахлоқи кабир”, “Риторика” асарларида Сукрот, Афлотуннинг қарашларини баъзан маъқуллаб, баъзан инкор қилиб, кенгайтириб чуқурлаштирган.

Арастунинг “Поэтика” асари эрамиздан аввалги 336–332 йилларда ёзилган. Мутафаккирнинг ҳаёт тажрибаси ортиб, ақл-тафаккури камолга етган бир пайтда – тахминан эллик ёшга яқинлашган чоғида битган бу китоби то ҳозиргача мўътабар манба сифатида кадрланади ва у кўпгина тилларга

таржима қилиниб, унга неча замонлардан бери шарҳлар битилади. Жумладан, ушбу асар IX асрда сурёний тилига, тахминан 930 йилда эса сурёний тилидан араб тилига ўгирилган. Шарқ мутафаккири Абу Наср Форобий (873–950) Арастунинг ана шу асари таъсирида “Шеър санъати қонунлари ҳақида рисола”сини ёзган ҳамда “Поэтика”га шарҳ битиб, бу асарнинг мазмуни ва моҳиятини изоҳлаган. Ибн Сино (980–1037), Ибн Рўшд (1126–1198) каби олимлар ҳам Арастуни ардоқлаб, унинг “Поэтика”си хусусида эҳтиром билан мулоҳаза билдирган. Шарқда Арастунинг бошқа асарларига ҳам катта қизиқиш билан қаралган. Абу Наср Форобий Шарқда “устози аввал” дея таърифланган Арастунинг асарларига шарҳлар битиб, уларни кенг оммага тушунарли тарзда баён қилгани боис “муаллими соний” – “иккинчи муаллим” деб улуғланган.

Ал Форобий ат-Туркий юнон мутафаккири илмий меросига бениҳоя меҳр қўйиб, унинг барча асарларини чексиз қизиқиш ва иштиёқ билан мутолаа қилган. Бу хусусдаги маълумотлар эса, рости кишини ҳайратга солади. Манбаларда қайд қилинишича, бу улуғ аждодимиз Арастунинг “Жон ҳақида” асарининг четига ўз кўли билан “Мен бу асарни 200 марта ўқидим” деб ёзиб қўйган экан. Форобий юнон донишмандининг “Риторика” асарини 200 марта, “Табиий уйғунлик” асарини эса 40 бор ўқигани қайд қилинади.

Арастунинг асарлари эса ўқувчисига завқ-шавқ берадиган, унинг туйғуларини тўлқинлантириб, ҳиссиётларини жўштирадиган ўткир сюжетли асар эмас. Сукрот, Афлотун, Арасту асарларини мутолаа қилиш учун чидам, кунтдан ташқари, кишида илмга бўлган ихлос талаб этилади.

Нақл қилинишича, Ибн Сино ҳам юнон мутафаккирининг “Метафизика”сини қирқ марта ўқиган, аммо унчалик тушунолмаган, орадан анча вақт ўтиб, Форобийнинг шарҳи билан танишганидан кейингина ушбу асар мазмун-моҳиятини англаган экан (Арасту. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). Ахлоқи кабир. –Тошкент, Янги аср авлоди, 2004. –Б.81.). Бизга ривоят, муболаға бўлиб туюладиган ушбу далил ҳам аждодларимизнинг илмга иштиёқи баланд бўлганини билдиради.

Арастунинг “адабиётшуносликка оид дастлабки тадқиқот” дея эътироф этиладиган “Поэтика” асари, афсуски, бизгача тўлиқ етиб келмаган. Унинг сақланиб қолган айрим қисмларигина шунчалик эътибор қозониб, минг йиллардан бери адабиётшунослик, санъатшунослик ва бошқа соҳалар учун мўътабар манба бўлиб келаётгани даҳоларнинг мулоҳазалари барча замонларга бирдай дахлдорлиги, уларнинг қарашлари, асрлар ошса-да, эскирмаслигидан далолат беради. “Поэтика” тўғрисида Форобий, Ибн Сино сингари қадимги замон мутафаккирларигина эмас, XX–XXI аср файласуфлари, адабиётшунослари ҳам мароқ билан мулоҳаза юритишаётгани бу ҳақиқатни яна бир бор тасдиқлайди. Арастунинг илмий меросига бағишланган тадқиқотлар орасида А.Ф.Лосев, Ф.А.Петровский, А.С.Ахманов сингари рус олимларининг асарлари алоҳида ажралиб туради. “Поэтика”ни ўзбекчага ўгирилган нашрига уларнинг айрим мақолалари таржима қилиниб киритилган. Улар Арасту асари мазмунини яхшироқ тушуниб, унинг илмий-эстетик тафаккур тарихидаги бекиёс ўрнини англашда ўқувчига яқиндан кўмаклашади. Арасту “Поэтика”си бизда дастлаб 1980 йилда Маҳкам Маҳмудов ва Уммат Тўйчиев таржимасида, тузатилган иккинчи нашри эса 2004 йилда чоп қилинган. Заҳматкаш адабиётшунос, таржимон, адиб Маҳкам Маҳмудов ана шу нашрга юнон алломасининг



“Ахлоқи кабир” асари ва унга шарҳларни ҳам таржима қилиб киритган.

Арасту замонида, ундан аввалги ва кейинги даврда Ғарбда бадий адабиёт “поэзия” дейилган. Ҳозирги тушунчадаги бадий адабиётни “поэзия” деб аташ Пушкин яшаган пайтдан бошлаб таомилга кирган. Шунинг учун В.Г.Белинский (1811–1848) адабиёт ва унинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, рус ва жаҳон адабиёти тарихининг ёрқин саҳифаларига бағишланган салмоқли тадқиқотини “Поэзиянинг хил ва турларга бўлиниши” (1841) деб номлаган. (улуғ рус танқидчисининг ушбу асарини Ойбек ўзбек тилига таржима қилган).

“Поэтика”га қавс ичида “поэзия санъати ҳақида” деб изоҳ берилган ва бу асарга бағишланган тадқиқотларда Арасту бадий адабиётни “поэзия” деб атагани таъкидланган. Юнон мутафаккирининг неча замонлардан буён адабиётни англаш алифбоси бўлиб келаётган ушбу асари ҳажман кичкина бўлиб, яхлит ҳолда бўлган. Мазкур асарни юнончадан русчага ўгирган М.Л.Гаспаров уни кичик сарлавҳали қисмларга бўлиб чиққан. Арастунинг ушбу асари ўзбекчага В.Г.Аппельрот ҳамда М.Л.Гаспаровнинг русча таржимаси асосида ўгирилган. Маҳкам Маҳмудовнинг қайд этишича, “Поэтика”ни XII асрда Ибн Рушд араб тилига таржима қилган. 1256 йилда Г.Аллеман ана шу таржима асосида уни лотин тилига ўгирган. 1508 йилда венециялик Г.Валла “Поэтика”ни юнончадан лотин тилига ўтказган. Рус тилига эса уни турли вақтларда В.К.Тредиаковский, С.П.Шевирев, Б.И.Ординский, В.Г.Аппельрот, М.Л.Гаспаров ва бошқалар ҳам таржима қилишган. “Поэтика”нинг рус тилидаги таржималари орасида В.Г.Аппельротнинг 1893 йилда амалга оширган ўгирмаси ва М.Л.Гаспаровнинг 1978 йилда Москвадаги “Наука” нашриётида босилиб чиққан таржимаси ўзининг аниқлиги билан алоҳида ажралиб туриши таъкидланади. Эрамиздан аввал битилган ушбу асарни ўқувчилар тушунишини осонлаштириш мақсадида М.Л.Гаспаров матнга юқоридаги шартли сарлавҳаларни киритган.

“Жаҳондаги биринчи адабиёт назарияси” дея эътироф қилинадиган мазкур тадқиқот соф илмий академик услубда ёзилган ва унда поэзия, яъни бадий адабиётнинг асосида ҳаёт туриши, шоир ундаги ходисаларнинг ўхшашини ижод қилиши ёки уларни қайтадан гавдалантириши уқтирилган. Арастунинг ушбу асари: “Биз умуман, поэтик санъат тўғрисида, шунингдек, унинг алоҳида кўринишлари ва улардан ҳар бирининг имкониятлари, поэтик асарнинг яхши чиқиши учун ривоят (мифос) қандай тузилмоғи лозимлиги тўғрисида сўзлаймиз. Бундан ташқари, асарнинг нечта ва қандай қисмлардан иборат бўлиши, шу билан бирга, бу тадқиқотга тегишли бўлган ҳамма бошқа масалаларга тўхталиб ўтамиз”, деб бошланган. Асар билан танишиб чиқилгач эса юнон донишмандининг “бу тадқиқотга тегишли бўлган ҳамма бошқа масалалар” хусусидаги мулоҳазалари бизгача етиб келмагани аниқ аён бўлади. Лекин замонлар оша адабиётнинг моҳиятини англашда муҳим манба бўлиб келаётган “Поэтика”нинг сақланиб қолган қисми ҳам Арасту имкон борича унга қалб кўрини тўққанини билдиради.

Арасту мазкур асарида “поэзия – ўхшатиш санъати” деган қарашни илгари сурган ва унинг пайдо бўлиши хусусида фикр билдириб, поэтик санъат иккита сабабга кўра: гавдалантириш ҳамда ўхшатиш хусусияти асосида юзага келишини қайд этган. У ўзининг ушбу мулоҳазаларини асослаш учун: “Ўхшатиш – инсонга болалиқдан хос хусусият. Инсон бошқа

мавжудотлардан ўхшатиш қобилиятига эга эканлиги билан ҳам фарқланади, ҳатто, дастлабки билимларини у ўхшатишдан олади ва бу жараён самаралари барчага ҳузур бағишлайди... Биз ҳақиқатда ёқимсиз кўринган нарсаларга, масалан, жирканч жонивор ва мурдалар тасвирига завқ билан боқамиз. Бунинг сабаби шундаки, билим олиш фақат файласуфларга эмас, балки бошқа кишиларга ҳам жуда ёқади. Фарқ шундаки, оддий одамлар билиш учун томоша қилмайдилар. Улар тасвирга завқланиб қарайдилар. Чунки унга боқиб, “мана бу нарса бундай экан” деб мулоҳаза юритишни ўрганадилар. Агар ўхшатиш тасвирланган нарсани аввал кўрмаган бўлса, ўхшатишдан эмас, балки бичим, бўёқ ёки шунга ўхшаш бошқа нарсдан завқ туядилар” деган (Арасту. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). Ахлоқи кабир. – Тошкент, Янги аср авлоди, 2004. – Б.23-24.). Арастунинг эндиликда барчаники бўлиб қолган бу фикри мантиқан асосли эканлиги боис минг йиллар ўтса-да, эскирмасдан келади. “Адабиёт – ҳаёт воқелигининг бадиий акси” деган кенг тарқалган қараш заминида Арастунинг ана шу мулоҳазаси туради. Унинг айна фикри “адабиёт қандай пайдо бўлган?” деган саволга энг асосли жавоб бўла олади. Адабиётнинг моҳиятини англаш эса у қандай пайдо бўлганини билишдан бошланади. Бундан Арасту инсониятга адабиёт аслида нима эканлигини биринчи бўлиб тушунтирган, башариятга сўз санъати моҳиятини англатган даҳо экани аёнлашади.

Ҳаётнинг сирли, жумбоқ бўлиб келаётган жаҳатларидан бири шундаки, Худо неъматларининг қадрини барча бандаларига бирданига билдирмайди. У ҳамиша айрим бандаларигагина неъматларининг қадри, аҳамиятини англайдиган ўткир ақл-тафаккур беради ҳамда улар орқали ўзининг чексиз мўъжизаларини маълум қилади. Арастунинг адабиёт моҳиятини аён этувчи мулоҳазалари ҳам Оллоҳ уни бошқалардан зукко қилиб яратганидан далолат беради. Шу боис қанча замон ўтса-да, унинг қарашлари санъатнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, адабиётнинг ўзига хос хусусиятларини англашда таянч асос бўлиб келади. Адабиётни европача андозада англаш Арастунинг “Поэтика”сидан бошланади. Форобийнинг ушбу асарга ёзган шарҳидан, Ибн Синонинг “Ёруғланиш” асаридаги Арасту қарашларига муносабатидан эса юнон донишмандининг “Поэтика”си ва бошқа асарлари Шарқда ҳам ҳаёт ва унинг сўздаги акси – адабиётнинг моҳиятини англаш, инсон жумбоғини тушунишда ўзига хос эътиборли манба бўлганини билдиради.

Арастунинг шеър навлари, шоирларнинг бир-биридан фарқи, ўхшатиш, трагедия, комедия, драманинг пайдо бўлиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги мулоҳазалари ҳозир ҳам эскирмаган. Унинг трагедия, комедия, драманинг хусусиятлари тўғрисидаги фикрлари адабиётшуносликда аллақачон ўзлашиб, дарслик, қўлланма, луғатлардан мустаҳкам ўрин олган. Арасту, жумладан, трагедияни: “У шеърнинг маълум бир нави бўлиб, унинг ўқилаётганини эшитган ёки ўзи овозини чиқариб ўқиган киши ҳузур қилади. Трагедияларда бировларга мисол (ўртак) бўла оладиган яхшиликлар ва мақтаниладиган феъл-атворлар зикр қилинади; бу вазнда шахарни бошқарувчи ҳукмдорлар мадҳ этилади”, деб изоҳлайди. Арасту трагедия ва комедиянинг пайдо бўлишини қўшиқ билан боғлайди. Қўшиқларнинг ўзи эса бадиҳагўйлик – импровизациядан келиб чиққанини таъкидлайди. У трагедия, комедия, драма адабий жанр сифатида шаклланиши жараёнида кўп ўзгаришларга учраганига эътибор қаратади ва бу ўзгаришлар уларнинг театр томошаси сифатида намоиш қилиниши билан боғлиқлигини қайд этади. Арасту адабий жанрлар манзарасидаги ўзгаришларни, биринчи нав-

батда, унда инсон образини гавдалантиришда кўради. “Эсхил битта актёр ўрнига иккита киритди, хор қисмини озайтирди ва диалогни биринчи ўринга қўйди. Софокл эса актёрларни учтага етказди ва декорациялар киритди” дейди. Бундан трагедиялар театр томошаси сифатида намойиш қилинган илк даврларда сахнада, асосан, битта актёр ҳаракат қилгани ва у кўпроқ монолог ўқигани аёнлашади. Арастунинг адабиёт манзарасини, жанрдаги ўзгаришлар даражасини белгилашда адабий қаҳрамон образини таянч мезон қилиб олгани адабиётшунослик учун кейинчалик ҳам муҳим асос бўлиб қолди. Чунки ҳар қандай асардан асосий мақсад инсон образини – унинг ҳаётдаги қиёфаси, ҳолатини кўрсатишдир. Сахнада бир ярим-икки соат намойиш қилинадиган, китобда етмиш-юз саҳифани ташкил этадиган трагедияда ҳам, икки мисра – санокли сўзлардан иборат фардда ҳам инсоннинг муайян ҳолати, кайфияти ифодаланади. Шунинг учун адабиёт тарихига баҳо берилганида, жорий адабий жараён хусусида сўз юритилганида, албатта, асосий эътибор аввало адабий қаҳрамон образига қаратилади. “Поэтика”да Эсхил ва Софоклнинг трагедия жанри камолотига қўшган ҳиссаси, сўз санъатига киритган янгилиги, юқоридаги иктибосдан кўринадики, аниқ айтилади. Бундан адабиёт тарихи ва адабий жараёнга баҳо беришда, биринчи навбатда, адабий қаҳрамон образини эътиборга олиш зарурлиги англашилади. Аёнки, “Поэтика”да асосий объект қилиб олинган трагедия, комедия, драма жанрига мансуб асарларда эмас, ҳикоя, қисса, роман, дostonларда ҳам феъл-атвори, дунёқараши бир-биридан тамоман фарқ қиладиган қаҳрамонлар образи гавдалантирилади. Уларда ҳукмдорлар, савдогарлар, зодагонлар, чўпонлар, деҳқонлар, қосиблар, қароқчилар ва бошқаларнинг портрети чизилиб, уларнинг ҳаёт тарзи кўрсатилади. Муаллиф асарида турли табақа кишиларининг образини гавдалантиради. Ёзувчи, шоир, драматург бир-бири билан муросасиз кураш олиб бораётган персонажларнинг ўй-кечинмаларини ўзининг ички дунёси асосида очиб беради.

Форобий “Поэтика”ни шарҳлар экан: “Айрим шоирлар туғма қобилиятли ва шеър битишга тайёр табиатли кишилар бўлади ва улар ташбеҳ ва тамсилга лаёқатли бўладилар... Бир хил шоирлар шеър санъатидан етарлича хабардор бўлишавермайди, балки улар туғма қобилиятларининг яхшилиги билангина қаноат ҳосил қиладилар. Улар ўзларининг истеъдод даражаларига кўра иш тутадилар. Бундай шоирлар чинакам мусалжис – мулоҳазакор шоирлардан саналмайдилар. Чунки уларда шеър санъатини ўзлаштириб олиш учун камолот етишмайди ва бу санъатда турғунлик бўлмайди. Кимки ундай одамнинг шеърини кўриб, у қобилиятли одам экан, деб ўйлаган бўлса, бу шунинг учунки, унинг феъл-атворида шоирларга хос бўлган турқ-кўриниш мавжудлигидангина шундай мулоҳазага келинган. Ё бўлмаса, бу хил одамлар чинакамига шоирлар санъатини эгаллаган бўлишади, ҳатто, шеър ижодига хос бўлган хусусиятлардан бирортаси ҳам, у қайси шеър турига алоқадор бўлмасин, барибир, бу қонун-қоидалар ундан қочиб қутулолмайди. Улар шеърят санъатида қўлланадиган ташбеҳ ва тамсилларни жуда ҳам маҳорат билан ишлатадилар. Бу хил шоирлар чиндан ҳам “қобилиятли шоирлар” дейишга сазовордирлар. Ана шу икки табақа шоирлар (туғма қобилиятли шоир ҳамда шеър ёзиш қонун-қоидаларини ўрганиб, ўзлаштиришда укувли шоир – А.У.) га ва уларнинг феълларига тақлид қилувчилар бўлади. Булар ўша икки табақа шоирлар йўли – ижодини ёдлайдилар. Улар ўзларида туғма шоирлик табиати бўлмагани ҳолда, шеърый санъат қонун-қоидаларидан хабардор бўлиб туриб, ташбеҳ – ўхшатиш ва тамсил – метафораларнинг

кетидан юрадилар. Йўлдан адашадиган ва тоядиган шоирларнинг кўпчилиги худди мана шу табақа шоирлар ичидан чиқади”, дейди.

Арастунинг бошқа фикрлари, хусусан, адабиётнинг пайдо бўлиши ва унинг аҳамияти, адабий турлар ва жанрлар ҳақидаги фикрлари ҳам қанча асрлар ўтса-да, жиддий тарзда ўзгармасдан, адабиётнинг моҳиятини англашнинг алифбоси бўлиб, кишиларнинг фикрини ёриштириб келади. Шу боис Михаил Бахтин: “Жанрларнинг назарияси бизнинг замонамизгача ҳам Аристотель қолдириб кетган назарияга ҳеч қандай муҳим янгилик қўшолган эмас. Унинг “Поэтика”си жанрлар назариясининг мустаҳкам пойдевори бўлиб қолаверади. Фақат бу пойдевор гоҳида шу қадар чуқурликка ўрнашадими, уни кўришнинг ўзи амри маҳол бўлиб қолади” дейди (Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М., Худож. лит., 1986. – С.396.). Бу улуг рус адабиётшуноси “Эпос ва роман” тадқиқотида роман жанрининг ўзига хос жиҳатлари тўғрисида мулоҳаза юритиш асосида адабиётшуносликнинг назарий муаммоларига ҳам эътибор қаратиб: “Ўтмишнинг йирик ва тугал поэтикалари – Аристотель, Гораций ва Буало поэтикалари адабиётнинг яхлитлигини ва бу яхлитлик ичида барча жанрларнинг мукамал уйғунлик ҳосил қилишини чуқур ҳис этиш руҳи билан суғорилган. Улар мазкур жанрлар уйғунлигини гўё аён эшитиб турадилар. Бу поэтикаларнинг кучи, бетакрор яхлитлик сифатидаги мукамаллиги ва тугаллиги шунда”, деб таъкидлайди.

“Поэтика”да, асосан, трагедия, комедия, драманинг ўзига хос хусусиятлари тавсифланган ва улар ҳақида баён қилинган мулоҳазалар замонавий адабиётшуносликда ҳам деярли ўзгаришсиз такрорланади. Чунки Арасту ушбу жанрларга мансуб асарларнинг моҳиятини аниқ баён қилган. Масалан: “Трагедия муайян ҳажмли, турли қисмлари турлича сайқалланган тил ёрдамида, баён воситасида эмас, балки хатти-ҳаракат орқали кўрсатиладиган ва изтироб билан инсон руҳини покловчи ва тугал воқеа тасвиридир”, деган ҳамда ушбу таърифдаги “сайқалланган тил” ҳамда “турли қисмлари турлича сайқалланган” деган ўринларни: “Сайқалланган тил” деганда мен ритм, гармония ва мусиқийликка эга бўлган тилни назарда тутаман. “Турли қисмлари турлича сайқалланган” деганда эса баъзи қисмлари фақат вазн билан, бошқа қисмлари ҳам вазн, ҳам мусиқийлик билан безалган нутқ англашилади” деб изоҳлаган. Мазкур рисолада “Трагедия хатти-ҳаракат тасвири бўлиб, ундаги хатти-ҳаракатлар муайян характер ва фикрлаш тарзига эга қаҳрамонлар томонидан амалга оширилади” дейилган ҳамда трагедия олти унсур: ҳаракат ва манзара, мусиқа, нутқ, характер, фикр ва ғоя ҳамда томошадан таркиб топиши таъкидланган. Энг муҳими, “Поэтика”да “Трагедиянинг қаҳрамони ким?” деган саволга: “Трагедия биздан кўра яхшироқ одамларни гавдалантиради”; “Трагедияларда бировга мисол (ўрнак) бўла оладиган яхшиликлар ва мақтаниладиган феъл-атворлар зикр қилинади; бу вазнда шаҳарни бошқарувчи ҳукмдорлар мадҳ этилади”, деб аниқ жавоб берилган. Арасту “биздан кўра яхшироқ одамлар” деганда ҳукмрон табақа вакиллари – шоҳлар, вазирлар ва уларнинг атрофидагиларни назарда тутган. Чунки одамлар ўтмишда ҳукмрон табақа вакиллари ўзидан устун, деб қарашган ва худо бу бандаларига бўлакча марҳамат кўрсатиб, уларни ҳар жиҳатдан бошқалардан баланд қилиб қўйган, деб ўйлашган. Бундай қараш Софокл, Арасту замонида ҳозирги даврдигача қийинлашган анча мустаҳкам ва кенг ёйилган. Чунончи одамлар шоҳнинг олдида тиз чўкиб, таъзим қилишни ўзлари учун юксак шараф деб билишган. Бундай



эхтиром заминиди эса ҳукмдорни улуғлаш, уни ҳаммадан устун, ҳаммадан кўра яхши, деб тан олиш туради. Нафақат қадимги юнон драматурглари асарлари ёки Шекспир трагедияларида, балки бошқа халқлар жумладан, Шарқ халқлари фольклори ва ёзма адабиётида ҳам қадимдан ҳукмдорлар асосий қаҳрамон сифатида гавдалантирилган ва улар, албатта, қайсидир жиҳатлари билан атрофдагилардан устун экани кўрсатилган. Ҳозир ҳам мушоҳада юритадиган ўқувчи, томошабин ўзини шоҳ Эдип, Абулфайзхон, Мирзо Улуғбекдан ақлли, афзал деб ҳисобламайди. Қолаверса, ўзини бундай баланд тутишга кишининг ички маданияти йўл бермайди. Ушбу трагедияларнинг бошқа асарлардан афзал, фарқли жиҳати шундаки, улардаги қаҳрамонлар тақдирини кишиларда турли зиддиятли ҳиссиётлар уйғотади. Мазкур асарларни ўқиш, саҳнада томоша қилиш чоғида кишида бир вақтнинг ўзида турли қарама-қарши фикрлар, бир-бирига зид ҳиссиётлар, кимгадир нисбатан ачиниш, кимгадир нисбатан нафрат ҳислари пайдо бўлади. Эътибор қилинса, трагедиялардаги асосий қаҳрамонларнинг ҳеч бири лоқайд, бепарқ одамлар эмас. Уларнинг барчаси эхтироси баланд, шиддаткор, жўшқин табиатли кишилардир. Софокл, Шекспир трагедияларида ҳам, “Абулфайзхон”, “Мирзо Улуғбек”да ҳам бу аниқ сезилади.

“Поэтика”да илгари сурилган мулоҳазалардан аён бўлишича, бадиий асарда, у қайси жанрга мунсублигидан қатъи назар, кишиларнинг муайян воқеа-ҳодисалар таъсирида туғиладиган турли кечинма ва ҳолатлари маълум бир ғоя асосида умумлаштириб ифодаланади. Арасту шеър, трагедия, комедия, драма жанрига хос хусусиятлар, улардаги қаҳрамонлар ҳақида сўз юритганида аввало шунга алоҳида урғу беради. Юнон мутафаккири адабий-бадиий асарларнинг умумий ва фарқли хусусиятларини кўрсатишда, жанрини белгилашда уларда инсон образини қайси жиҳатдан гавдалантирилганига алоҳида диққат қилади. У трагедия, комедия ва драмага таъриф берганида айни асарда инсон фаолиятининг қайси жиҳати тасвири етакчилик қилади, деган саволни кўндаланг қўяди ва улар худди хусусиятларига кўра трагедия, комедия ёки драма саналади, деб таъкидлайди. Арасту бадиий асарларининг санъат ҳодисаси сифатидаги хусусияти, аввало, уларда инсон руҳиятининг акс эттирилишида намоён бўлишини қайд қилади. Ҳақиқатан, мусаввирнинг маҳорати табиат манзараси, одамларнинг қиёфасини чизишида кўринса, шоир, адибнинг ижодкорлиг унинг инсон образини гавдалантириши, персонажлар руҳий дунёсини ёритишида намоён бўлади. Адабиётнинг инсоншунослик моҳияти ҳам, муаллифнинг инсон дунёси жумбоқларини англашдаги изланишлари самараси ҳам қаҳрамонлар ички кечинмасини очиб беришда кўринади. Арастунинг адабиёт ва тарих ўртасидаги тафовут, ижодкорларнинг истеъдоди даражаси ҳақидаги фикрлари асл адабиёт қандай бўлиши ҳақида аниқ тасаввур уйғотади. Улар Форобийдан аввалги ва кейинги давр кишилари учун адабиёт моҳиятини англашда дастуруламал бўлганидек, бизнинг замондошларимиз ва келгуси авлодлар учун ҳам бу борада мустаҳкам таянч бўла олади...

(Давоми келгуси сонда)

SAN'ATDAGI SIYMOLAR



ЁН, ЁНАВЕР, МЕНИНГ ЮЛДУЗИМ!

“Анна Герман ҳақида сўз кетганида, даставвал, чинакам истеъдодли санъаткор, дея таъриф берилган бўлса, эндиликда бу таъриф давомида руҳий қудрат, улкан ирода соҳибаси, матонатли инсон сифатларини ҳам келтирмоқ жоиз”.

Татъяна БЕЛЯЕВА

Инсон овози... У кўнгил ичидаги туғёнларнинг зоҳири, тўлқин ва ховурининг садоси эмасми? Қўшиқ эса инсон овозида туғилади. Ҳавога илоҳий нақшлар чизувчи созлар эса бундай овозга жўр бўлмоқ истайди. Ўтган асрлардан таралиб, ҳануз халқлар қалби билан дўст тутинган неча булбулнафасларнинг овози бунга далилдир. Улар орасида эса Анна Германнинг ноласи бўлакча. Анна Герман дейилса, барча миллат уни ўзига яқин олиб эслайди. Бугун, айти дамда ўзи билан ҳамнафас яшаётган замондошидек, кадрдонидек ҳис этади. Икки аср орасидаги аҳли инсоннинг миллати, тилига қарамай, мустаҳкам ришталарни боғлаган унинг ўлмас кўшиқлари, соҳир овози, маҳзун нолаларидир. Унинг қалбидан яралган куйлар бугун ҳам қалбларни янглишмай топиб келади. У тараннум этган севги, ҳаёт, инсоний ҳислар ширин хотираларимизни ёдга солади. Умрини куйлаб ўтказган бу поляк кизи не сабабдан барча миллатлар ардоғида қолган экан? Бу саволга жавоб топмоқ учун унинг чақиндек қисқа, бироқ мазмунли кечган ҳаёт йўлига бир қур назар ташламоқ кифоя.

Анна Герман 1936 йил 14 февралда хушовозлар диёри бўлмиш Хоразмда таваллуд топди.

Анна бошланғич таълимни қирғиз юртида олди. Онаси Ирма Мартенс ўқитувчилик қилган Талас вилоятининг Октепа шаҳарчасидаги мактабда учинчи синфга қадар савод чиқарди. Кейин эса Қозоғистоннинг Жамбулида таҳсилини давом эттирди. Бу саргардонликнинг сабаби оила боши Евгений Германнинг 1937 йил, қатағон авж олган даврда айғоқчиликда айбланиб, ўн йилга қамоқ жазосига ҳукм этилиши ва махфий равишда Тошкентда отиб ташланиши билан боғлиқ эди. Узоқ саргардонликдан сўнг Анна онаси ва бувиси билан Польшанинг Вроцлав шаҳрига кўчиб келишди. Ирма шу ердаги қишлоқ хўжалиги коллежида дарс бера бошлади. Анна эса шу ердаги лицейни тугатиб, Вроцлав университетининг геология факультетида ўқишини давом эттирди. Талабалик йилларида университетда ўтказилган кечаларда иштирок этиб, санъатга бўлган ихлосини намоён этиб борди. Илк кўшиғини эса яқин дугонасининг тўйида, омма олдида

куйлади. Хор билан айтилган кўшиқ – “Аве Мария” Аннанинг хуш овозида яна ҳам гўзал янгради. Аннанинг вужудида санъаткорлик қудрати бор эди, аммо у қай шаклда намоён бўлишини унинг ўзи ҳам билмасди. Шундан бўлса керак, у “Калумпур” номли талабалар театрида ўзини актриса сифатида синаб кўрди. Аммо Анна ўзини бу соҳада топа олмаслигини илк сахнасидаёқ пайқаб, қайта бу ишга уринмади. Уни куй-кўшиқ ўзига тортар эди. 1961 йилда эстрада хонандалиги бўйича имтиҳон топшириб, ундан муваффақиятли ўтди ва Италиянинг махсус стипендиясини қўлга киритиб, бир неча ойдан сўнг Рим сари йўл олди. У ерда актёр ва режиссёр Юлиан Квишканинг ижодий труппасига кириб, унинг кўмагида Сопот халқаро кўшиқ фестивалида Адриано Челентано, Дайон Уорвик, Сонни ва Шер, Далида каби хонандалар сафида иштирок этди ва “Бу мен учун шунчалар қийин” кўшиғи билан иккинчи даражали мукофотни қўлга киритди. Бу унинг профессионал хонандаликда эришган илк ютуғи эди. Аммо у чинакам шон-шуҳратни йигирма саккиз ёшида, “Рақс тушаётган Эвридика” кўшиғи билан қарши олди. Поляк кўшиқлари II фестивали ва Сопот халқаро фестивалида куйлаган ушбу кўшиғи уни бутун Европага танитди. Шундан сўнг, гўзал кўшиқлару улар эътироф этилган фестивалларнинг саноғи бўлмади. Унинг кўшиқларидаги бетакрор, ёқимли овози қаърида инсон қалбининг нафаси уфуриб турарди. У тинимсиз гастроллар уюштирар, альбомлари гулдаста мисол халқлар орасида тарқалиб борарди. Шундай даврда бир бахтсиз воқеа Анна Германнинг ижодий шиддатига дахл қилди. Италияга сафари чоғида у автохалокатга учраб, оғир тан жароҳати олади. Хонанданинг сахналардаги жўшқин наволарининг ўрнини узоқ йиллик ингроклар эгаллайди. У йиллаб тўшакка миҳланиб қолади. Унинг учун кечаги ҳаёти тушга ўхшаб туюлар, ўтган гўзал дамларини соғинар, яна куйлашни истарди. Шу изтироблар ортидан хонанданинг “Соррентога қайтаманми?” номли биографик китоби дунёга келди. Шундай қийин пайтда унинг ҳаётида Збигнев Тухольский пайдо бўлди. У муҳандис бўлса ҳам, санъатни жуда яхши тушунар, Аннани узоқ йиллардан буён севарди. Шу сабабдан, у Аннани то оёққа тургунича парвариш қилди. Омади чопганидан эмас, қийин кунларида ёнида бўлган инсоннинг муҳаббатини Анна ҳам кадрлади. Улар 1973 йилда оила қуришди.

Хонанда олти йиллик танаффусдан сўнг яна сахнага қайтди. Уни соғиниб, интиқ кутаётган мухлислари учун Варшавада катта концерт уюштиради. Биргина “Инсон тақдири” кўшиғини куйлаб, яна бутун зални ўзига маҳлиё этади. Бу тарона унинг ўзи томонидан басталанган, дилида туғилган кўшиқ эди.

Анна ватанидан ташқарида ҳам уни соғинишларини биларди. Шунинг учун “Анна Герман тақдим этади” номи остида бутун ҳамдўстлик мамлакати бўйлаб гастроль ўтказди. “У менга ёқади”, “Севги садоси”, “Шопен мактуби”, “Боғлар гуллаганда”, “Ён, ёнавер, менинг юлдузим”, “Бошқача бўлолмайман”, “Умид”, “Тасодиф”, “Мен баҳорни кутаман”, “Мовий осмон”, “Ошиқлар шахри” сингари юзлаб кўшиқларида ўзининг нақадар ноёб санъаткор эканлигини намоён этди. Унинг барча кўшиқлари муҳаббат мадҳиясига айланди.

Хонанданинг овози лирик сопрано бўлиб, юқори тембрга эга эди. Рангбаранг оҳангдорликда баланд пардаларини ҳам оларди. Унинг табиатидаги артистизм овозининг образлилиги, муסיқийлиги орқали акс этарди.

Анна Германнинг ижодий йўналишида черков қўшиқларининг сентиментал оҳанглари ва эски рус эстрадасининг жозибали романтикаси уйғунлиги бор. Украиналик хонанда София Ротару уни шундай хотирлайди: “Анна Герман ниҳоятда оққўнгил ва яшовчан инсон эди. Ҳам нафис, ҳам кучли. Унинг овозидаги самимият ва тиниқлик бошқа ҳеч кимнинг овозида учрамасди”.

Анна Герман санъат осмонида ёрқин юлдуз бўлиб нур сочганида ҳам инсоний вазифаларини унутмади. Кўплаб ёш хонандаларни кашф этилишига йўл очди, янги овозларни концертларига олиб чиқиб, оммага таништиришни унутмади. Шон-шухрат ортидан кувмади, қалби амр этган бурчни адо этишга бор кучи, бор умрини сарфлади.

Маълумотларга қараганда, Анна машҳур бўлса ҳам, давлатманд бўлмаган. Оиласи билан жуда оддий ва камтар ҳаёт кечирган. Айниқса, автохалокатдан кейинги асоратлар умр бўйи уни тарк этмайди. Бироқ, у ижод учун, оила учун ҳамиша куч топади.

Анна Герман бор-йўғи қирк олти йил умр кўрган бўлса-да, ҳам инсон, ҳам санъаткор сифатида гўзал яшаб ўтди. Сўнгги нафасигача куйлаб, 1982 йилда Варшавада бу оламни тарк этди.

Одатда, санъат юлдузлари бир чарақлайдилару ҳар доим ҳам ўша ёникликни бардавом тутиб қололмайдилар. Аммо, Анна Герман бутун дунёдаги мухлисларининг меҳрини асраб қолишни яхши удалайди. У муҳибларининг ўз тилида қалбига кириб бормоқ йўлини тутганди. Хонанданинг поляк, рус, итальян, француз тилларида куйлаган қўшиқларида умумбашариятга хос муштарак руҳ, изтироб ва туғён мужассам эди. Қолаверса, ҳамфикрнинг бўлиши истеъдоддан муҳимроқ, дейдилар. Зотан, Анна Герман бундай бахтга ҳам мушарраф бўлганди. У Владимир Шаинский, Ян Френкель, Евгений Мартинов, Георгий Мовсесян, Александра Пахмутова сингари жаҳоннинг қирқдан ортиқ энг яхши замондош бастакорлари билан ижодий ҳамкорлик қилди. Ўзи ҳам элликка яқин қўшиқларига куй басталаган. Агар эътибор берилса, унинг қўшиқларидаги сўзлар ҳам бадий юксаклиги билан кишини ром этади. Бунда хонанданинг шеъриятни теран тушунишини, нозик дид соҳибаси эканлигини илғаш мумкин. Унинг шоирлари Евгений Евтушенко, Расул Ҳамзатов, Роберт Рождественский, Александр Жигаров ва улар сингари нафис ижод вакиллари эди.

Анна Германнинг қўшиқларини, мусиқий альбомларию эришган ютуқларини санамоқ билан уларнинг салмоғини ўлчамоқ қийин. Аммо бир мезон борки, унда ижодкор умрининг асл қиймати яққол кўринади. Бу мезон – умрбоқийлик мезонидир. Анна Герман бу – қўшиқ, унинг манзили эса қалблардадир. Санъаткор ўз қўшиқларида замонлар оша яшаб келаётган экан, унинг юлдузи сира сўнмайди. Биз, унинг соҳир санъатидан баҳра олганлар, тинглаганлар, унга қўшилиб куйлаганлар эса шундай деймиз: “Ён, ёнавер, менинг юлдузим!”

Севара РАЖАБОВА,
ЎЗДСМИ ўқитувчиси



КАЗИМИР МАЛЕВИЧ

Дунёга машхур “Қора квадрат” асарининг муаллифи, атоқли рассом Казимир Малевич феномени ўз даврида ҳам, ҳозирда ҳам санъатшунослар орасида қизгин баҳсларга мавзу бўлиб келмоқда. Маълумки, XX аср дунёда рангтасвир санъатида янги оқимлар, экспериментал тажрибалар, модернистик қарашлар кенг ривожланган давр саналади. Импрессионизм, кубизм, футуризм каби янги ижодий оқимлар, улар замирида ундан-да янги усуллар шаклланиб, мусаввирлар анъанавийликдан йироқлашиб, янги ифодаларни топишга эришди. Кубизмнинг Пикассо, импрессионизм Мане, абстракционизм Кандинский ижодига боғлиқликда шаклланган бўлса, супрематизм йўналишининг юзага келишида мусаввир Малевич қарашлари асос бўлди.

Келиб чиқиши польяк бўлган Казимир Северинович Малевич 1879 йилнинг 11 февralида Украинанинг Киев шаҳрида, оддий ишчи oilасида таваллуд топган. Отаси Северин Малиевич шакар заводи ходими, онаси Людвига Александровна уй бекаси бўлган. Малевичлар oilаси катта бўлиб, Казимир тўққиз фарзанднинг тўнғичи эди. У тасвирий санъатга болалигидан ихлос қўйиб, турли расмлардан нусхалар кўчиришни хўш кўрарди. Казимирнинг қизиқишларига бефарқ бўлмаган ота-онаси уни Киевдаги Николай Мурашко мактабига беришади. Рассомнинг хотирлашича, унинг ilk ижод маҳсули “Ойли оқшом” деб номланган манзара бўлган.

1896 йилда oilасининг Курск шаҳрига кўчиб ўтиши сабабли Казимир бу мактабни тарк этишига тўғри келади. Oilадаги етишмовчиликка қарши курашиш ота-она билан бирга тўнғич ўғилнинг ҳам гарданидаги вазифа эди. Казимир Москва-Курск темир йўлига чизмакаш бўлиб ишга киради. Аммо уларни ўша даврда етишмовчиликдан ташқари, польяк бўлганликлари учун маҳаллийчилик масаласи ҳам қийнарди. Шунга қарамай, Казимир бор кучини ижодга йўналтиради, украин тилида санъатга оид турли мақолалар ёза бошлайди.

Шу даврда ёш рассом oilа куриб, фарзанд кўргач, бир тарафдан oilа боқиш масъулияти, иккинчи томондан эса ижодий эҳтиёжлари тобора ортиб борарди. У ҳам моддий, ҳам маънавий эҳтиёжларига чора излаб, 1904 йилда Москвага жўнайди. Коллекционерлар Морозов ва Шукинлар томонидан ўтказилган замонавий санъат кўргазмасида бўлиб, Клод Моне, Поль Сезанн, Пабло Пикассо, Анри Матисс каби рассомларнинг асарларига маҳлиё бўлади. Уларнинг асарларидаги услуб ва мавзулар ёш рассомнинг ижодий қарашларини буткул ўзгартириб юборган эди. Аммо Москва тасвирий санъат мактабига киришга уринишлари бесамар кетиб, яна Курскка қайтади. Орадан икки йил ўтгач, бутун oilа Москвага кўчиб келади. Шундан сўнг Казимир Малевич ижоди учун имконият эшиклари бир-бир очила бошлайди.

У 1907–1910 йилларда Фёдор Рерберг ижодий студиясига қатнаб, импрессионистик йўналишда ижод қила бошлайди. Шу йилларда Библия сюжетлари

асосида ишлаган туркум асарлари билан “Пушти атиргул” номли рус символистлари ва “Москва рассомлари дўстлиги” XVI кўргазмаларида иштирок этади. Унинг ижоди юксалган сари асарлари нафақат Россия, балки хорижий мамлакатлардаги санъат кўргазмаларида ҳам иштирок эта бошлайди.

У замонавий тасвирий санъат имкониятларини ижодида амалий намоён қилишдан ташқари, назария билан ҳам жиддий шуғулланади. “Кубизмдан супрематизмга. Янги рангтасвир реализми” манифести, “Санъатнинг янги шакли хусусида”, “Тасвирий санъатнинг қўшимча элементлари ҳақида” каби мақолаларида унинг илмий қарашлари акс этиб, супрематизмнинг ўзига хос хусусиятлари, бадиий ва ғоявий жиҳатлари асослаб берилган.

У 1915 йилда “Қора квадрат” картинаси ва шу ном остидаги туркум асарларини омма эътиборига тақдим қилади. Жумладан, “Футуристтик картиналар” кўргазмасига қўйилган “супрематик рангтасвир” номи остидаги 39 та асари катта шов-шувга сабаб бўлди. Ижод аҳли ўртасида бу йўналишга кизиқиш ортиб бораверади. 1916 йилда Малевич “Супремус” жамияти ва шу номдаги журнални ташкил этиб, жамиятга аъзо бўлган рассомларнинг асарларини ва супрематизмга оид мақолаларни эълон қилиб боради. Рассомнинг ижоди рус санъати муҳитида ижобий баҳоланиб, катта нуфузга эга бўлади.

Унинг “Қора квадрат” туркумига оид “Оқ квадрат”, “Қизил квадрат”, “Қора доира”, “Қора хоч”, “Автопортрет”, “Челак тутган аёл”, “Атлетикачилар”, “Чархчи”, “Қизил отлиқлар юриши”, “Маҳзунлик. Сарик либосли фигура” сингари кўплаб асарлари супрематизмнинг ёрқин намуналари сифатида Россиядан ташқари Италия, Украина, Франция, Германия ва бошқа хорижий давлатларда кўргазмаларга қўйилиб, юксак эътирофларга сазовор бўлади.

Рассом фаолияти давомида рангтасвирнинг бошқа турлари, хусусан, архитектура, театр сценографияси ва ҳайкалтарошлик билан ҳам шуғулланган. Малевичнинг ўз соҳаси тарихи ва келажагини ҳаққоний таҳлил эта олувчи файласуф, новатор рассом, назариётчи сифатидаги шухрати Россиядан ташқари худудларда ортиб борди. У 1917 йилда Москва рассомлар уюшмасига қабул қилинади. Петроградда яшаб, режиссёр Мейерхольд ва шоир Маяковскийлар билан ижодий ҳамкорлик қилади. Сўнгра Марк Шагал раҳбарлигидаги халқ санъат мактабида дарс беради, турли институт ва музейларда раҳбар бўлиб хизмат қилади.

30-йилларга келиб, мамлакатда санъат устидан сиёсий назорат ортиб, социалистик реализм ягона йўлга айланиб боради. Бадииятнинг чексиз сарҳадларида янгилик изловчи, тафаккур озодлиги билан яшовчи рассомга бу муҳит тор кела бошлайди ва 1927 йилда Германияга кетади. У ердан Украинага қайтиб, Киев Бадиий институтида педагогик фаолияти билан шуғулланади. Кўп ўтмай, қандайдир шубҳалар билан ишдан бўшатилади ва 1930 йилда “немис айғокчиси” деган айблов остида қамоққа олинади. Хайриятки, ижодкор дўстларининг саъй-ҳаракатлари билан бир неча ойдан сўнг озод этилади.

Рассом ижодининг сўнгги йилларида анъанавий реалистик услубга қайтиб, асосан портрет жанрида асарлар ишлайди. “Аёл портрети”, “Автопортрет”, “Ишчи”, “Уч портрет” картиналари шулар жумласидандир.

Казимир Малевич 1935 йилда вафот этади.

*Феруза КАРАЕВА,
ЎЗДСМИ магистранти*

БАШАРИЯТГА ДАХЛДОР ДАҲО

Февраль оyi юртимизда навоийхонлик, бобурхонлик кечалари илму урфон учкунларини қалбларга жо этиши билан кадрлидир. Бу йилги навоийхонлик тадбирларини мутафаккир номи билан аталадиган вилоят бошлаб берди. 6–7-февраль кунлари Навоий шаҳрида “Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” мавзусида анъанавий халқаро илмий-амалий анжуман бўлиб ўтди.

Халқаро анжуманда Россия, Туркия, Эрон, Мўғулистон, Озарбайжон, Тожикистон, Афғонистон, Украина, Қозоғистон, Туркменистон каби давлатлардан ташриф буюрган навоийшунос олимлар билан бирга, мамлакатимиздаги таниқли академиклар, профессор олимлар, ижодкор зиёлилар, маънавий соҳа мутахассислари, тарғиботчилар, ўқувчи-ёшлар ҳамда ёш олимлар иштирок этдилар.

Ўзбекистоннинг Украинадаги фавқуллода ва мухтор элчиси Алишер Абдуалиев ҳам мазкур тадбирда қатнашиб, Украинада Ўзбекистон Қаҳрамони Суйима Ғаниева иштирокида ўтказилган навоийхонлик кечаси украиналикларда катта қизиқиш уйғотганлигини алоҳида эътироф этди. Элчи билан бирга украиналик таниқли таржимон Игор Шпак Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонининг украин тилига қилинган таржима нусхасини тақдим этдилар.

Анжуман ялпи мажлиси давомида юртимиздаги ва хорижлик меҳмонлар Навоий ҳаёти ва ижоди хусусида маъруза қилдилар. Жумладан, академик Наим Каримов Ойбекнинг “Навоий” романининг яратилиши, филология фанлари доктори Иброҳим Ҳаққул мутафаккир ижодида “адам ва вужуд” фалсафаси, Халқаро Бобур фонди раҳбари Зокиржон Машрабов шоирнинг Ҳиротдаги қабри ва унинг обод қилиниши ҳақида фикр билдиришган бўлса, хорижий олимлардан Тарбияти мударрис университети профессори Иброҳим Худоёр (Эрон), профессор Фикрет Туркман (Туркия), филология фанлари номзоди Алексей Пылев (Россия), профессор Абдусалом Абдуқодиров (Тожикистон), профессор Исмоил Доған (Туркия), профессор Рамиз Аскар (Озарбайжон), доктор А.Алимаа (Мўғулистон), профессор Олмос Улви (Озарбайжон), профессор Азамат Акбар (Қозоғистон), Фейзия Аррал Ҳабиби (Афғонистон), академик Мухсун Нагисойлу (Озарбайжон) ва бошқалар мутафаккир ижоди ҳақида қизиқарли чиқишлар қилдилар.

Мазкур илмий анжуманда ҳозирги глобаллашув даврида миллий ўзликни англаш, аждодларимиз яратган бетакрор илмий-ижодий меросни чуқур ўрганиш, уни халқимиз, айниқса, ёшлар онгига сингдириш муҳим аҳамиятга молик эканлиги алоҳида таъкидланди. Конференция маърузалари алоҳида тўплам ҳолда чоп этилди.

Илмий анжуманнинг бадиий қисми “Фарҳод” маданият саройида бўлиб ўтди. Тантанали тадбир бошида вилоят миқёсида ҳар йил мактаб ўқувчилари ўртасида ўтказиб келинаётган “Навоийлик ёш навоийхонлар” кўрик-

танловнинг вилоят босқичи ғолибларини тақдирлаш маросими бўлиб ўтди.

Ғолибларни тақдирлаш учун сахнага чет эллик меҳмонлар таклиф этилди. Танловнинг учинчи ўрин ғолиблари замонавий ноутбук билан, иккинчи ўрин соҳиблари компьютер жамламалари билан, танловнинг мутлақ ғолиблигини қўлга киритган Кармана туманидаги 4-умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиси Иброҳим Ғаффоровга эса вилоят ҳокими Қобилжон Турсунов Президентимиз совғаси – “Spark” автомобилини тақдим этди.

Шунингдек, хорижлик меҳмонларга вилоят ҳокими томонидан эсдалик совғалари ва гулдасталар топширилди. Шаҳар ҳокимлиги томонидан эса улар “Навоий шаҳрининг фахрий фуқароси” нишонлари билан тақдирланди.

8 февраль. Навоий ижодий меросини ўрганиш борасидаги мулоқотлар Тошкентда давом эттирилди. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида тожикистонлик навоийшунос олимлар – академик Б.Ғафуров номидаги Хўжанд давлат университети профессори Абдусалом Абдуқодиров ҳамда филология фанлари номзоди, доцент Бахтиёр Файзуллоевлар билан учрашув бўлиб ўтди. Меҳмонлар самимий қабул учун миннатдорлик изҳор этиб, Тожикистонда, жумладан, Хўжандда ҳам ўзбек тили, адабиёти ва фольклорига оид материаллар, манбалар борлиги, уларни тадқиқ этиш лозимлигини таъкидлашди. “Илмий-адабий алоқаларнинг тикланиши, – дейди А.Абдуқодиров, – икки давлат илм-фанининг ривожига сезиларли ҳисса қўшиши тайин. Ўзбек ва тожик адабиётини боғловчи ришталар ниҳоятда кўпдир. Шахсан менинг ўзим номзодлик диссертациямни ҳам, докторлик диссертациямни ҳам айнан Тошкентда, жонажон илм даргоҳи Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида ҳимоя қилганман”.

9 февраль. ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида Алишер Навоий адабий ва илмий меросини ўрганиш масалаларига бағишланган анъанавий илмий анжуман бўлиб ўтди. Унда республика-мизнинг турли илмий муассасалари ва қардош Туркия ҳамда Тожикистон давлатларидан ташриф буюрган навоийшунос олимлар шоир ижоди теграсидаги масалалар ҳақида маъруза қилишди.

Мазкур илмий анжуманларда Навоий ижодидаги маъно, мавзу, диний ва тасаввуфий қатламлар, шоирнинг давлатчилик ва раҳбар маънавияти ҳақидаги қарашлари ҳамда шоир ижодининг чет элда ўрганилиши каби муҳим масалалар академик ва профессорлар томонидан муҳокама қилинди.

Ушбу маърузаларда Навоийнинг турли миллат вакиллари қалбидаги сиймоси айнан, унинг обрўси, унга бўлган ҳурмат, эътиқод, Навоий асарларининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни, хусусан, уларда ватанпарварлик, мардлик, матонат, бағрикенглик, инсонийлик, меҳр ва муҳаббат, миллий маънавий қадриятлар ардоғи мутлақо такрорланмас қирралари билан намоён бўлиши хусусида тўхталиб ўтилди.

Мазкур илмий-амалий анжуманлар ҳар жихатдан юксак савияда ташкил этилган бўлиб, Навоий вилояти ҳокимияти ва бошқа мутасадди ташкилотлар бу тадбирга сидқидилдан, Ҳазрат шахси ва ижодига ўзгача ҳурмат билан тайёргарлик кўрганлари сезилиб турди.

Биз ушбу йиғинда хорижлик навоийшунослар томонидан Навоий ижодига нисбатан билдирилган айрим фикр-мулоҳаза, эътирофларни эътиборингизга ҳавола этишни жоиз деб билдик.

Мохсун НАГИСОЙЛУ,
академик (Озарбайжон)

“Қайси юрт фуқароси бўлишдан қатъи назар, ҳар бир инсон Алишер Навоий асарларини ўқиши, унга ошно тутиниши зарур деб ўйлайман. Чунки у башарият шоиридир. Бу улуг зотнинг асарлари Озарбайжон шоирлари учун ҳам илҳом манбаи бўлиб келган. Чунончи, XIX асрда Озарбайжоннинг Шемахи, Ордубада, Дербент каби шаҳарларида яшаб ижод этган шоирлари адабий меросида Алишер Навоий шеърятининг улкан таъсирини кузатиши мумкин”.

Фикрет ТУРКМАН,
профессор (Туркия)

“Алишер Навоий даҳоси барча туркий халқлар орасида машҳур. У яшаган давр нафақат ўзбек адабиётининг, балки туркий халқлар адабиётининг “Олтин даври” ҳисобланади”.

Иброҳим ХУДОЁР,
профессор (Эрон)

“Навоий, яъни Фоний “Девони Фоний” си билан форсий шоирлар орасида ҳам юксак эътибор қозона олган. Зулисонайн шоир туркийда бўлгани каби форсийда ҳам ўзининг ширали тили ва ноёб услубига эгадир”.

А. АЛИМАА,
доктор (Мўғилистон)

“Гарчи Навоий Чигатой туркийсининг эски даврига тегишлидек кўринса-да, у Чигатой туркийси ва Чигатой адабиётининг асосчиси ҳисобланади. Чигатой туркийсининг бир ёзув шаклида юзага келиши ва ривожланишига сабаб бўлган киши фақатгина Ҳазрат Навоийдирки, бу давр адабиёти унинг хизмати билан юксалган. Шу сабабдан бу давр тили ва адабиёти “Навоий тили ва адабиёти”, ёки “Навоий туркийси” деб ҳам юртилади”.

Рамиз АСКАР,
профессор (Озарбайжон)

“Улуг ўзбек мутафаккири ва шоири Мир Алишер Навоийнинг ёрқин ижоди Озарбайжон халқининг қалбидан чуқур жой олган. Унинг номи ҳаётлигидаёқ озарбайжонликлар орасида машҳур эди”.

Абдусалом АБДУҚОДИРОВ,
профессор (Тожикистон)

“Мен Навоий шаҳридаги бундай тадбирда биринчи марта қатнашяпман. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев жаноби олийларининг ташаббуси билан ташкил этилган буюк шоир ижодига бағишланган

халқаро конференцияга таклиф этилганимиз бизни ниҳоятда мамнун этди. Навоий зуллисонайн шоир сифатида Тожикистонда жуда машҳур. Асарлари шу қадар қадрланадики, унинг туғилган куни бизда ҳам ҳар йил муносиб нишонланади, қатор халқаро анжуманлар, мушоиралар, учрашувлар ўтказилади, мақолалар чоп этилади. Навоийнинг ҳаёти ва ижоди юртимиздаги барча мактаб ва олий ўқув юртларида кенг ўрганилади. Булар буюк зотга бўлган меҳр ва муҳаббатимизни ифодалайди”.

**Игор ШПАК,
ношир (Украина)**

“Алишер Навоий асарлари сеҳрли оҳанг каби миллат ва тил танламайди. Улар қанчалик миллий бўлса, шунчалик умумбашарий ва инсониятнинг бебаҳо маънавий бойлигидир”.

**Мунисжон ҲАКИМОВ,
ЎзРФА ўзбек тили, адабиёти, фольклори
институти илмий тадқиқотчиси**

ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИНГ ОЗАРБАЙЖОНДАГИ ДЎСТИ

Ўзбек адабиётининг Озарбайжондаги энг фаол тарғиботчиси, таржимони Рамиз Аскар буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий таваллудининг 577 йиллиги муносабати билан юртимизга ташриф буюрди. Олим 1954 йили Арманистоннинг Амася овулида оддий ўқитувчи оиласида туғилган. 1978 йилда Москва университетини тамомлаб, мамлакатнинг қатор газета-журналларида, кейинчалик Боку давлат университетининг туркиёт кафедрасида мудар, профессор лавозимларида фаолият юритган.

Рамиз Аскар чорак асрдан буён замонавий ўзбек шоирларининг энг сара намуналарини таржима қилиб, Озарбайжон матбуотида давомли суратда чоп этириб келмоқда. Айниқса, шоҳ ва шоир Бобур ижодига бўлган қизиқиши кучайиб, улкан мақсадга айланди. Олим 2011 йилда “Бобурнома”ни озарбайжон тилига таржима қилиб, нашр этдирди.

“Аудиторияга кирганимда талабаларга доимо туркий тилда ижод қилган энг буюк шоир ким?”, деган саволни ўртага ташлайман. Яъни, ҳамма ҳар хил жавоб беради. Мен талабаларимга туркий халқнинг буюк шоири Алишер Навоий эканлигини уқдириб, унинг ғазалларини ёд олдираман. Низомий, Фузулий, Насимийлар ўзбек халқига қанчалик қадрли бўлса, озар халқи учун Навоий, Бобур, Машраблар ҳам шунчалик азиздир”, – дейди олим ўзаро мулоқотлар чоғида.

Олим умумтуркий халқлар тили ва адабиёти, тарихи ва маданиятига оид 200 дан ортиқ илмий, 1500 га яқин публицистик мақола, 20 та монография, 45 та таржима китоб муаллифи ҳисобланади.

Рамиз Аскар ўз фаолиятини дастлаб “Озарбайжон овози” радиосида муҳаррирликдан бошлаган. Сўнгра бир қанча маҳаллий ва хориж газета-журналларида, жумладан, лотин, кирилл ва араб алифболарида нашр этиладиган “Одлар юрди” газетасида бош муҳаррир сифатида фаолият юрит-



ган. Унинг илмий ишлари, айниқса, “Девону луғотит турк” асари билан боғлиқ яхлит тадқиқотлари ва докторлик диссертацияси билан танишиб, асли касби журналист бўлган бу инсон тийнатида журналистликдан кўра олимлик устунроқ эканига амин бўламиз. Олим умр бўйи туркий халқлар адабиёти ва маданиятининг ривожини учун хизмат қилмоқда. У бу хизматлари учун Озарбайжон, Туркия, Туркменистон, Қозоғистон, Татаристон ҳамда Ўзбекистоннинг бир қанча нуфузли мукофотларига лойиқ деб топилган.

“Мен газета-журналларда ишлаган вақтимдан буён таржима билан шуғулланаман. Айнан ўзбек адабиётидан қилган таржималарим эса университетда ишлаган давримдан бошланган. У ерда ишлаётган вақтимда туркий халқлар адабиёти, жумладан, айрим ўзбек адибларининг асарлари озарбайжон тилига жуда кам таржима қилинганлигини англадим. Шу боисдан қилиниши зарур бўлган таржималарни режалаштирдим. “XX аср ўзбек шеърияти антологияси” бу борадаги биринчи ишим эди. Сўнгра Хусайн Бойқаро девонини, Бобурнинг танланган асарларини таржима қилдим. Ниҳоят, кўпдан бери орзу қилган асарим – “Бобурнома”ни озарбайжончага ўғирдим ва нашр қилдирдим. Бу хизматларимни Ўзбекистон ҳукумати муносиб тақдирлади. Ундан сўнг Халқаро Бобур мукофотининг лауреати бўлдим. Махмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб асарларини таржима қилдим. Ҳозирда кун тартибимда Навоий асарлари таржимаси турибди”, – дейди бу ҳақда олимнинг ўзи.



Бобур асарларини шунчалар севиб, ўз тилига таржима қилган олимнинг “Бобурнома”га бўлган эътирофи жуда юксак. У Бобурни туркий ва ислом адабиёти билимдони сифатида қадрлаб, “Бобурнома”ни Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистон, Афғонистон ва Озарбайжон тарихини бир машъала янглиғ ёритувчи, уларнинг тарихида мемуар жанрида яратилган илк асар сифатида баҳолайди.

Олим Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети профессор-ўқитувчилари ва талабалари, Ҳайдар Алиев номидаги озарбайжон маданият марказида бир гуруҳ ёзувчи ва шоирлар, адабиёт ихлосмандлари билан учрашди. Ушбу учрашувларда асосий мавзу ўзбек ва озарбайжон адабий алоқаларининг муштараклиги ва давомийлиги ҳақида бўлди. Ўшанда Рамиз Аскар даврада йиғилганлар олдида кўпчиликни қувонтирадиган бир янгилик айтди, яъни, 2019 йилда бўладиган анъанавий халқаро навоийхонлик конференциясига Алишер Навоий “Хамса”сининг илк достони “Ҳайратул аброр” таржимаси билан келишга ваъда берди. Шунингдек, Навоий вилояти ҳокимлиги томонидан олимга берилган “Навоий вилоятининг фахрий фуқароси” унвони олим зиммасига катта масъулият юклаганлигини таъкидлади.

Гулноз САТТОРОВА,
филология фанлари номзоди

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИ ҚИСҚАЧА ҚОМУСИ

АБАЙ УЙ-МУЗЕЙИ – 1940 йил 16 декабрда Қозоғистоннинг Семи-палатинск шаҳрида улуғ қозоқ шоири Абай Қўнонбоев таваллудининг 95 йиллиги муносабати билан ташкил этилган. Бу уй дастлаб Анияр Молдабай ўғли исмли кишига тегишли бўлган. Абай 1854–1859 йилларда ўша ердаги Аҳмат Ризо мадрасасида таҳсил олган. Анияр Молдабай ўғлининг уйида Абай, Шакарим, Кокбай, Ақилбай, Абдурахмон, Тўрағул, Қақитай сингари маърифатли кишилар тез-тез йиғилишиб турган. Кейинчалик уй адабий-мемориал музейга айлантирилгач, унга қозоқ адабиётшуноси Қаюм Мухаммеджанов раҳбарлик қилган. Ҳозирда музей давлат муҳофазасига олинган бўлиб, уй биносининг асл кўриниши сақланиб қолган. Музей фондида ўн уч мингдан ортиқ экспонатлар сақланади. “Абай ва унинг даври”, “Абайнинг овулдаги ҳаёти”, “Абай ижоди манбалари”, “Абай ижоди”, “Абайшунослик”, “Қозоқ халқи буюк шоир хотирасини улуғлайди” номли еттита мавзулаштирилган залда архив ҳужжатлари, шоирнинг кўлёмалари, фото материаллар, ноёб китоблар, тасвирий санъат намуналари, абайшунослик асосчиларидан Мухтар Авезовнинг асарлари ва этнографик манбалар сақланмоқда.

АГИОГРАФИЯ – пайғамбарлар, авлиёлар ҳаёти хусусида ёзиладиган асарларнинг умумлашма номи. Агиография атамаси юнонча сўздан келиб чиққан, насронийлик шарҳларида “илоҳиёт ҳақида ёзаман” деган маънони англатади. Агиографик асарлар бадиий адабиётнинг катта қисмини ташкил этади. Илоҳиёт, черков, авлиё-анбиёлар ҳаёти тарихий, ижтимоий, маданий, адабий нуқтаи назардан ўрганилиши мумкин. Улар услубий жиҳатдан биографик, ривоят шаклида бўлади. Бундай турдаги асарлар Шарқ ва Ғарбда азалдан ривожланган.

“АКТЁР ҲАҚИДА ПАРАДОКС” – француз маърифатпарвар адиби Дени Дидронинг 1773 йилда ёзилган рисоласи. Унда актёрлик санъати масалалари таҳлил этилган бўлиб, илк бор 1830 йилда нашр этилган. Дидро ушбу асарида ўзига қадар бўлган назариётчилар орасида биринчи бўлиб кечинма санъати билан тақлидий санъат орасидаги тафовутларни аниқ ва қатъий тарзда изоҳлаб берган. У актёр ижросида ақл-идрок устуворлиги тарафдори бўлади, аммо актёр ижодидаги ҳис-туйғунинг аҳамиятини ҳам инкор этмайди. У фақат ҳис-туйғу ва ақл-идрок оралиғида мувозанат зарур деб билади. Актёрлик санъатида классицизмга хос “ясамалиқдан” воз кечиш, “дабдабозлик”ни пасайтиришни тақлиф қилади. Дидронинг фикрича, тафаккур актёри совуққон, лекин укувли бўлиб, қаҳрамонини теран ҳис қилаётгандек таассурот қолдиради, ўз навбатида томошабинни ҳам ҳаяжонга солади. Чинакам кечинма актёри эса аксинча, ўз ҳисларига

ғарқ бўлиб, томошабинни ҳаяжонга соломаслиги мумкин, деб ҳисоблайди. Лекин ҳиссиётнинг кучини ҳам инкор этмайди. Актёрлик санъатининг ана шундай парадоксиал жиҳатларини таҳлил этиб, уларни умумлаштириш тамойили хулосага айланади. Дидро олға сурган шундай тамойиллар сахна санъатида реализмнинг ривожланишида муҳим омил бўлган.

АСҚАР ФАРҲОДИ – эрон кинорежиссёри. 1972 йилда Эроннинг Исфакон вилоятида таваллуд топган. 1996 йилда Техрон университетини тамомлаб, “Эрон Республикаси ислом овози” радиосида фаолият юритган. Кино соҳасига кириб келиши қисқа метражли фильмлардан бошланган. “Эрон ёш кинематографлари жамияти” га тақдим этган ўн олти дақиқалик илк фильми билан назарга тушган. Кинорежиссёр сифатида профессионал фаолиятини 2003 йилда “Тўзондаги рақс” тўлиқ метражли бадиий фильми билан бошлаган. Мазкур фильм билан миллий ва халқаро фестивалларда эътироф этилган. У бугунги кунга қадар “Ажойиб шаҳар”(2004), “Мушакбозлар орасида”(2006), “О, Элли”(2009), “Нодира ва Симиннинг ажрими”(2011), “Ўтмиш”(2013), “Коммевояжер”(2016) каби муаллифлик фильмларини суратга олган. “Нодира ва Симиннинг ажрими” фильми учун Оскар, Канн, Вафта, Берлин каби нуфузли кинофестивалларда турли номинациялари бўйича ғолибликни қўлга киритган. Фильмлари дунёнинг бир неча тилларига таржима қилинган.

АТТИКА КОМЕДИЯСИ – янги аттика комедияси деб ҳам юритилади. Юнонистонда пайдо бўлган драматургиянинг сўнги жанри. Юнон театрида эрамиздан аввалги IV – I асрлар, яъни, эллинизм даврига келиб, драматургия, актёрлик, театр биноти меъморчилиги жиддий равишда ўзгаради. Эллинизм даври театри демократик Афина театридан кескин фарқ қилади. Муаммонинг ўткирлиги, жиддий ижтимоий-сиёсий масалаларни ўртага қўйиш бу комедия учун хос эмас. Лекин характерларни ишлаш ва хатти-ҳаракатларни кескинлаштириш борасида мазкур комедияда муайян силжишлар қилинган. Юнонистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида юз берган ўзгаришлар бу комедияда ўзига хос акс эттирилган. Олам тартиботининг илоҳиятга боғлиқлиги ҳақидаги тасаввур ҳамда одиллик тантанасига ишонч ўрнини тасодиф қудратига ишонч эгаллайди. Янги Аттика комедиясида ўзаро тўқнашувнинг туғилиши ҳам, ҳал этилиши ҳам тасодиф билан белгиланган. Бу комедиянинг вазифаси замонавий воқеаликни оилавий-маиший турмуш доирасида тасвирлашдан иборат эди. Унда севги-муҳаббат мавзуси асосий ўринда туради. Бу комедия тузилиши жиҳатдан ҳам қадимги сиёсий комедиялардан тубдан фарқ қилиб, унда парод, парабаза, хорнинг вазифаси йўқолган ва фақат танаффус вақтидагина хор ижросидан фойдаланилган. Лекин хотин-қизлар ролларини, аввалгидек, эркалар ўйнаган ва ниқоб ҳам сақланиб қолаверган. Ижрода эса пафосдан чекиниб, оддийликка қараб борилган. Аттика комедияси кўплаб драматурглар ижодида акс этган. Бироқ, улар орасида Менандр энг машҳури ҳисобланади. Унинг юздан ортиқ пьесаларидан жуда оз қисми бизгача етиб келган бўлиб, “Одамови” пьесаси Зоҳир Аълам томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

*Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА
тайёрлади.*

РЕЗЮМЕ

●● В феврале исполняется 577 лет со дня рождения выдающегося узбекского поэта, мыслителя, государственного деятеля Алишера Навои и 535-ая годовщина со дня рождения известного полководца, правителя и поэта Захириддина Мухаммада Бабура. В данном номере журнала представлен цикл статей, посвященных данным событиям, а также литературные беседы о творчестве, нравственно-философских взглядах великих гениев.

●● Роман “Пинбол-1973” – вторая часть культовой “Трилогии крысы” популярного японского прозаика Харуки Мураками. Это драма молодых людей, обосновавшихся в многолюдном городе, но так и не обретших свое место в суетном мирке. Это история человека, оказавшегося совершенно одиноким в толпе...

●● Узбекские читатели знакомы с творчеством известного английского прозаика и драматурга Сомерсета Моэма. В своих произведениях писатель не раз обращался к теме духовного становления героя, самооценности таланта, проблемы отношений художника с обществом. В рассказах “Удачливый художник” и “Тайпан” автор остается верным своим идеям.

●● Турецкий поэт Раджаб Хифзи прожил в этом мире всего 25 лет. Но его поэзия, полная человечности, душевных эмоций, страданий и боли за нацию, будоражит умы и чувства читателей почти столетие. Представляем образцы стихотворений Хифзи, впервые переведенных на узбекский язык. Автор перевода – известный поэт Тахир Каххар.

●● Древнегреческий мыслитель Аристотель был первым, кто создал всестороннюю систему философии, охватившую многие сферы человеческого развития. Его научные доктрины до сих пор служат важной методологической основой в изучении ряда наук. В статье “Литература, растолкованная Аристотелем” ученый литературовед Абдулла Улугов обстоятельно рассуждает о жизни и творчестве мыслителя.

●● Польская певица и композитор Анна Герман и немецкий режиссер, талантливый критик Отто Брам внесли весомый вклад в развитие мировой культуры и искусства, явились основателями своеобразных творческих школ. Краткий экскурс в мир известных артистов читайте в рубрике “Персона из мира искусства”.



RESUME

●● This year is the 577th anniversary of birth of our great Uzbek poet representative Alisher Navoiy and 535 year to birth of king and poet Zakhiriddin Mokhammad Babur. In this regard we are representing various articles about their poetry, poetical and philosophical outlook and literary conversations in this number.

●● The famous Japanese writer Khariku Murakam in his novel “Pinball 1973” tells in new narrative style about the tragic life of a young guy who could not jump out stormy life of a metropolis and eventually lost himself.

●● The famous English writer Somerset Maugham is well acquainted with the Uzbek readers. In this number, stories of the writer with the various adventures “Lucky artistand “Taipan”are published.

●● The famous Turkish poet Rajab Hifziy lived only 25 years. But the human suffering of the poet, the grief of the nation and poetry embodied by feelings almost a century astonishes the wide the world.

●● Scientific direction created by the great scholars of Aristos serves as the main methodological origins in the history of mankind. Especially his work “Poetics” is the main source in literary studies. Scholar and literary critic Abdulla Ulugov in his article “Literature that enlightened by Aristos” tells in detail the life and works of the philosopher.

●● In the rubric “great in art” we will conduct an artistic excursion into the creative world of famous artists Anna Herman who brought a huge contribution to the development of culture and the art of the world.



Ўзбек адабиёти оғир жудоликка учради. Машъум ўлим устозимиз, ҳамкасбимиз, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, таниқли шоир ва таржимон Мирпўлат Мирзони 69 ёшида тўсатдан орамиздан олиб кетди.

Мирпўлат Мирзо 1949 йил 20 августда Чимкент вилоятининг Сайрам қишлоғида туғилди. 1965-1971 йилларда Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ)нинг журналистика факультетида таҳсил олди.

Меҳнат фаолиятини 1971 йилда ҳозирги “Янги аср авлоди” нашриётида бошлаган. У Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи, “Ёзувчи” нашриётида бош муҳаррир, Ёзувчилар уюшмасининг котиби вазифаларида хизмат қилди. 1997-2013 йилларда “Жаҳон адабиёти” журнали бош муҳаррирининг ўринбосари вазифасида самарали меҳнат қилди.

Мирпўлат Мирзонинг “Ишқ фасли” (1978), “Яхши кунлар” (1981), “Сунбула” (1985), “Мовий дарё” (1988), “Атиргул ва юлдузлар” (1990), “Сайланма” (2004), “Сурур” (2009) мажмуаси, “Райҳон иси” (2011) каби қатор шеърӣ тўпламлари, бадиий-публицистик китоблари нашр этилди.

Таржимон сифатида Мирпўлат Мирзо Лессингнинг “Донишманд Натан”, Шекспирнинг “Ёз тунӣ ғаройиботлари” асарлари ва дунё адабиётининг юзга яқин намояндаларининг турли жанрда яратилган кўплаб асарларини ўзбек тилига таржима қилди. “Сомон йўли чечаклари” (Жаҳон шеърӣяти антологияси, 2004), “Сайра, дўмбирам” (Қозоқ шеърӣяти антологияси, 2005), “Ложувард осмон” (XX аср шоирлари, 2008) китоби, “XX аср рус шеърӣяти” (2010) каби қатор таржима тўпламлари чоп этилган.

Шоирнинг серқирра ва самарали ижоди давлатимиз томонидан муносиб баҳоланиб, у “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими” фахрий унвони (1999), “Меҳнат шухрати” (2017) ордени билан мукофотланди. Заҳматқаш ижодкор бадиий таржима ва халқаро адабий алоқаларни ривожлантиришдаги фаолияти учун Пастернак номидаги Россия (1998), “Алаш” номли Қозоғистон халқаро мукофотлари (2001) билан тақдирланди.

Дилқаш инсон, самимий устоз, фидойи ижодкор Мирпўлат Мирзо ёди қалбларимизда абадий яшайди.

Жаҳон АДАБИЁТИ

2018 йил февраль сони

Навбатчи муҳаррир: Ш.НАЗАРОВА
Техник муҳаррир: О.СОБИР ўғли
Мусахҳих: Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни қўчириб босишда
ва қайта нашр этишда тахририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Тахририят манзили:

100011, Тошкент, Алишер Навоий номидаги Миллий
боғ худудида жойлашган Адиблар хиёбони.
Телефонлар: (0371) 231-23-54, 231-23-56, 231-23-57.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 23.03.2018 й. Бичими 70x108^{1/16}. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Адади 3820 нусха. 26 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида терилиб, “Sharq” НМАКда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© Жаҳон адабиёти, 2018 й.